Довідники та Словники

Ігор Панчук

Історія України очима іноземців

ДОВІДНИК-ХРЕСТОМАТІЯ

Ігор Панчук

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ОЧИМА ІНОЗЕМЦІВ

Довідник-хрестоматія

Тернопіль
Мандрівець
2009

ББК 63.3(4Укр)я72
П16

Рецензенти:

М. П. Ревуцький – кандидат філософських наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

В. П. Кушпінська – старший учитель історії загальноосвітньої школи № 16 імені В. Левицького м. Тернопіль.

Панчук І. І.

П16 Історія України очима іноземців: Довідник-хрестоматія. — Тернопіль: Мандрівець, 2009. — 304 с.

ISBN 978-966-634-421-5 (Серія "Словники та довідники")
ISBN 978-966-634-399-7

Довідник-хрестоматія "Історія України очима іноземців" є однією з перших спроб видання такого типу. Посібник складається з двох частин. У першій, що є довідником, подано життєписи зарубіжних учених, громадсько-політичних діячів, мандрівників, письменників, які досліджували історію України, писали про неї спогади, художні твори і т. п. У другій частині, що є хрестоматією, запропоновано уривки з цих праць, спогадів, документів, творів, які певною мірою характеризують історію України, українців, порівнюють їх з сусідніми народами.

Для учнів, учителів історії, географії, зарубіжної літератури, іноземної мови, студентів, а також широкого кола читачів, що цікавляться славною багатовіковою історією українського народу.

ББК 63.3(4Укр)я72

Всі права застережені
All rights reserved
© І. Панчук, 2009
© ТОВ "Мандрівець", 2009
ISBN 978-966-634-421-5 (Серія "Словники та довідники")
ISBN 978-966-634-399-7

ЗМІСТ

Список основних скорочень 16
А 18
Б 23
В 32
Г 36
Ґ 43
Д 46
Е 51
Є 52
Ж 53
З 54
І 56
Й 58
К 59
Л 70
М 78
Н 90
О 93
П 94
Р 101
С 109
Т 115
У 119
Ф 120
Х 124
Ц 126
Ч 127
Ш 130
Щ 136
Ю 137
Я 139

Додатки

Належність до народів 143
Тематична належність 147
Загальні праці 147
Стародавня історія України 147
Виникнення та розквіт Київської Русі 147
Київська Русь за часів роздробленості. Галицько-Волинська держава – правонаступниця Київської Русі 148
Політичний устрій, соціально-економічний і культурний розвиток Київської Русі та Галицько-Волинської держави у IX–XIV ст. ... 148

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (у другій половині XIV – першій половині XVI ст.) 148
Українські землі під владою Речі Посполитої. Наростання національно-визвольної боротьби українського народу 149
Національно-культурний рух в Україні у другій половині XVI – першій половині XVII ст. 149
Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. проти Речі Посполитої. Відродження Української держави 149
Українські землі у другій половині XVII ст. Поділ Гетьманщини 149
Українські землі наприкінці XVII – першій половині XVIII ст. 149
Культура України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. 150
Українські землі у другій половині XVIII ст. Ліквідація Російською імперією української державності 150
Культура України другої половини XVIII ст. 150
Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. 150
Західноукраїнські землі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. 150
Українська культура в першій половині XIX ст. 150
Наддніпрянська Україна в другій половині XIX ст. 151
Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії в другій половині XIX ст. 151
Культура України у другій половині XIX ст. 151
Наддніпрянська Україна на початку XX ст. 151
Західноукраїнські землі на початку XX ст. 151
Культура України на початку XX ст. 151
Україна в Першій світовій війні 151
Українська революція (1917 – початок 1918 року) 151
Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918–1920 роки) 152
Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921–1928 роки) 152
Радянська модернізація України (1928–1939 роки) 152
Західноукраїнські землі в 1920–1939 рр. 152
Україна під час Другої світової війни (1939–1945) 152
Повоєнна відбудова і розвиток України (1945 – початок 1953 року) 152
Україна в період десталінізації (1953–1964) 152
Україна у період загострення кризи радянської системи (середина 60 – початок 80-х років) 152
Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України 152

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ОЧИМА ІНОЗЕМЦІВ

З поеми Гомера «Одіссея» Про кіммерійців (VIII ст. до н. е.) 153
З «Історії» Геродота. Книга IV. Мельпомена. Про племена, які мешкали на території нинішньої України (V ст. до н. е.) 153
З книги Овідія «Скорботи»
Про сарматів і ґетів (I ст. до н. е. – I ст. н. е.) 155
З книги Йордана «Про походження і діяння ґетів» (IV ст.) 156
З книги Прокопія Кесарійського «Війни»
Про життя і побут слов'янських племен (V–VI ст.) 156
З книги Маврикія Стратега «Стратегікон»
Про життя і побут слов'ян (V–VII ст.) 157
З послання Константинопольського патріарха Фотія
Про похід Аскольда на Константинополь (860 р.) 158
Про Аскольдове хрещення Русі (867 р.) 158
З книги Аль-Масуді «Промивальні золота і копальні самоцвітів»
Про слов'ян і русів (20–50-і роки X ст.) 159
З «Книги дорогоцінних скарбів» Абу Алі Ахмеда Ібн Омар Ібн Даста
Про слов'ян (30-і роки X ст.) 161
З книги візантійського імператора Константина VII Порфірогенета (Багрянородного) «Про управління імперією»
Про полюддя у слов'ян (середина X ст.) 164
Із «Записок» Ібн-Якуба
Загальна характеристика слов'ян (60-і рр. X ст.) 164
З «Книги шляхів і держав» Ібн-Хаукаля
Про походи князя Святослава (60–70-і рр. X ст.) 165
З книги візантійського історика Лева Диякона
Про князя Святослава (970–972 рр.) 165
Характеристика слов'ян (970-і рр. X ст.) 165
З документального дослідження Алексєя Шахматова
Про заснування Михайлівського Золотоверхого монастиря та про родовід київських князів (кінець XI – початок XII ст.) 165
З літопису Ібн-ал-Сіра
Похід полководців Чингісхана – Джебе й Субудая в Європу (1223 р.) . 166
З книги Плано Карпіні «Історія монголів»
Про життя на Русі під час золотоординського поневолення (1246 р.) .. 168
Про монгольське військо і його тактику бою (40-і рр. XIII ст.) 168
З книги Віллема де Рубрука «Подорож у східні країни»
Про спустошення Русі татаро-монголами (1253–1255 рр.) 169
З книги Яна Длуґоша «Грюнвальдська битва» (1410 р.) 169
З книги Яна Длуґоша «Історія Польщі»
Про наймолодшого з Ольгердовичів – Свидригайла (перша половина XV ст.) 169

З листа Альберта Кампензе до папи Климента VII
Про Київ, Україну і напади татар (1532–1534 рр.) 170
З книги Абдурахмана Авторханова «Імперія Кремля»
Про Запорізьку Січ (XVI–XVII ст.) 170
З книги Самуїла Ґрондського «Історія польсько-козацької війни»
Про виникнення козацтва (XVI ст.) 170
З книги Еразма Ґліґнера
Про козацтво (середина XVI ст.) 170
З книги П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі»
Про багатства української землі (1550 р.) 171
З праці Лемерсьє-Келькеже Шанталі «Особисто знаний для ворогів»
Про Дмитра Вишневецького (середина XVI ст.) 171
З книги Михайла Литвина «Про норови татар, литовців і московитян»
Про Київ (середина XVI ст.) 172
Із «Записок» Михайла Литвина
Про татарські набіги (середина XVI ст.) 173
Із «Записок» Зіґмунда Герберштайна
Про знущання татар над бранцями (XVI ст.) 173
Про Євстахія Дашкевича (XVI ст.) 173
Про Київ (XVI ст.) 173
Із записок агента тосканського герцога Талдуччі
Про страту Івана Підкови (від його імені) (1577 р.) 174
Із «Записок» Лоренца Мюллера (Міллера)
Про Івана Підкову (1581 р.) 174
Про Київ 174
Про Чорноморські степи 174
Із записок Ґамберіні
Про козаків (1584 р.) 175
З книги Джилса Флетчера
«Про російську державу або спосіб правління російського царя (котрого звичайно називають московським царем)» 175
Про спосіб правління Московською державою (1588 р.) 175
Про українців 176
Із записок Еріха Лясоти (1594 р.)
Про Львів 176
Про Кам'янець на Поділлі 176
Про Прилуки 176
Про Київ 177
Про Запорізьку Січ 178
Із «Записок» Мартина Броневського
Про розподіл ясиру татарами (1595 р.) 178
Зі щоденника Федора Євлашевського
Про похід повсталих українських селян і козаків під проводом С. Наливайка в Білорусію (1595–1596 рр.) 179

З книги Папроцького «Паноша»
Про військову науку на Запорожжі (1599 р.) 180
З книги Мартина Ґруневеґа
Про Львів (кін. XVI ст.) 180
З книги Петра Скарги
«Про єдність Божої церкви під одним Пастирем»
Про неосвіченість православних священиків (кін. XVI ст.) 181
Про складні перспективи унії (кін. XVI ст.) 181
З книги Казимира Валішевського «Початки сучасної Росії»
Про запорізьких козаків (XVII ст.) 181
З книги П'єтро делла Валле «Подорожі»
Про козацтво (перша половина XVII ст.) 182
Зі звіту папського нунція де Торреса
Про союз козаків з православною церквою (1622 р.) 182
Зі звіту французького посла у Польщі де Брежі
Про зустріч з Б. Хмельницьким (1644 р.) 182
З книги Проспера Меріме «Богдан Хмельницький» (середина XVII ст.)
Про Б. Хмельницького до 1648 р. 182
З «Опису України» Гійома Левассера де Боплана
Про Україну першої половини XVII ст. 183
З «Розвідки про землі, звичаї, спосіб правління, походження
та релігію козаків» П'єра Шевальє (перша половина XVII ст.) ... 185
З книги П'єра Шевальє «Історії війни козаків проти Польщі»
Про національно-визвольну війну українського народу
(середина XVII ст.)
Про причини і початок війни (1648 р.) 187
З «Опису подорожі патріарха Макарія» Павла Алеппського
(Халебського)
Про початок козацько-польської війни (1648 р.) 188
З книги Проспера Меріме «Українські козаки та їхні останні
гетьмани»
Про битву під Пилявцями (1648 р.) 189
З праці Проспера Меріме «Українські козаки та їхні останні гетьмани»
Про переговори Б. Хмельницького з поляками (поч. 1649 р.) 192
З книги П'єра Шевальє «Історії війни козаків проти Польщі»
Про битви під Збаражем і Зборовом (1649 р.) 193
З книги П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі»
Про початок переговорів ворогуючих сторін (1649 р.) 193
З книги П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі»
Про події 1650 р. 194
Із записок Альберто Віміни
Про багатство землі на Запоріжжі і козацький побут (1650 р.) ... 195
Про Б. Хмельницького 195
Про козацький гумор 195

Із записок Альберто Віміни
Про діяльність Старшинської ради у козаків (середина XVII ст.) ... 196
З книги П'єра Шевальє «Війна козаків проти Польщі»
Про героїзм козаків у битві під Берестечком (1651 р.) 196
З «Опису подорожі патріарха Макарія» Павла Алеппського (Халебського)
Про козацько-польську війну (1652 р.) 198
З праці Проспера Меріме «Українські козаки та їхні останні гетьмани»
Про битву під Батогом (1652 р.) 199
Про битву під Жванцем (1653 р.) 199
Оцінка Б. Хмельницького як історичного діяча 201
З «Опису подорожі патріарха Макарія» Павла Алеппського (Халебського)
Про Рашків – перше місто в Україні, через яке мандрували
(тепер Хотинського р-ну Чернівецької обл.) (1654 р.) 202
Про містечко Дмитрашків
(нині с. Дмитрашківка Піщанського р-ну Вінницької обл.)..... 203
Про Гарячківку на Брацлавщині
(нині Крижопільського р-ну Вінницької обл.) 204
Про Городківку і М'ясківку на Брацлавщині
(тепер Крижопільського р-ну Вінницької обл.) 204
Про Баланівку (тепер Бершадського р-ну Вінницької обл.)
і Орадівку (нині Христинівського р-ну Черкаської обл.) 205
Про Б. Хмельницького 207
Про Умань (тепер Черкаської обл.)..... 208
Про Маньківку (нині Черкаська обл.) 209
Про Лисянку (нині Черкаська обл.)
і Богуслав (тепер Київська обл.)..... 210
Про зустріч Б. Хмельницького з патріархом Макарієм III (1654 р.) ... 212
Про Київ 216
Про порівняння України і Московії 217
Про Чигирин (1656 р.) 218
Про від'їзд з України (1656 р.) 220
Із записок семигородського посла Франца Шебеші
Про розмову І. Виговського з московським послом –
незалежна українська зовнішня політика (28.06.1656 р.) 220
З «Реляції» Конрада Якова Гільдебрандта
Про кордони Української козацької держави (1656–1657 рр.) ... 220
Про українських жінок 220
З реляції шведського посла Ґотгарда Веллінґа
Про незалежну зовнішню політику Б. Хмельницького
і його ставлення до Московії (1656–1657 рр.) 221
З опису подій в Україні шведського посла Ґотгарда Веллінґа (1657 р.)... 221
З хроніки Веспасіана Коховського
Про Івана Сірка (друга половина XVII ст.) 222

Зі «Щоденника подорожі...» Ульріха фон Вердума
Про Тернопіль (70-і рр. XVII ст.) 223
Про поляків (1670–1672 рр.) 223
Про українців 224
Із записок Івана Лук'янова
Про руїну між Києвом і Чигирином (кін. XVII ст.) 225
Про специфічний колорит війська С. Палія (поч. XVIII ст.) 225
З праці Проспера Меріме «Українські козаки
та їхні останні гетьмани» (XVII – поч. XVIII ст.) 225
Із записок Жана Балюза
Про І. Мазепу (кін. XVII – поч. XVIII ст.) 228
Із «Записок про Московію» Байлета Деляневіля
Про московитів і гетьмана І. Мазепу (1687–1689 рр.) 230
Із «Записок про Московію» Байлета Деляневіля
(друга половина XVII ст.) 230
Зі «Щоденника» Йоганна Ґеорґа Корба
Про Московію (1698–1700 рр.) 231
Із записок Барклая
Про Московію (кінець XVII ст.) 231
Про українське військо 232
Із спогадів Вейге
Про Україну, її побут, господарство, вдачу
українців (поч. XVIII ст.) 232
З книги Івана Кирилова «Квітучий стан Всеросійської держави»
Про київські монастирі (кінець XVII – початок XVIII ст.) 232
З книги Вольтера «Історія Карла XII»
Про Україну та особу гетьмана Мазепи (поч. XVIII ст.) 233
З праці Альфреда Єнсена «Мазепа» (поч. XVIII ст.) 234
З поеми Джорджа Ґордона Байрона «Мазепа»
Про особу гетьмана І. Мазепи (від його імені)
(друга половина XVII ст. – 1709 р.) 238
З книги історика Києво-Могилянської академії Віктора Аскоченського
Про творення міту (міфу) про трьох сестер (1708 р.) 239
Із записок Феріоля
Пояснення вчинку Мазепи (1708–1709 рр.) 239
Зі спогадів Вебера
Про звірства московитів (1708 р.) 239
Про сина майбутнього гетьмана Д. Апостола
полковника Петра Апостола 239
Із записок Ґустава Адлерфельта
Про знищення Батурина (1708 р.) 240
З «Подорожнього щоденника» Даніела Крмана
Про Полтавську битву (8 липня 1709 р.) 240

Зі спогадів Вейге
Про бій під Полтавою (1709 р.) 244
З «Реляцій» принца вюртемберзького Максиміліяна Еммануїла, учасника походу Карла XII
Про події під Бендерами (1709 р.) 244
Із записок Адольфа д'Авріля
Про перебування на могилі І. Мазепи (1876) (похований у другій половині 1709 р.) 245
Зі спогадів данського посла Юля Юста
Про Московію (1709–1712 рр.) 245
Про подорож в Україну (1711 р.) 246
З «Літопису Малоросії...» Жана-Бенуа Шерера
Про свавілля А. Меншикова на українських землях (перша чверть XVIII ст.) 247
З «Літопису Малоросії...» Жана-Бенуа Шерера
Промова Павла Полуботка, виголошена цареві (1724 р.) 248
Із «Записок» Христофора Германа Манштайна
Про Україну (1728 р.) 249
З листа французького посла у Польщі Де Монті до французького прем'єр-міністра Флері
Про гетьмана П. Орлика (9.11.1729 р.) 249
З реляції англійського резидента в Петербурзі Клавдія Рондо
Про запорожців (1736 р.) 249
Зі щоденника Мощенського
Звинувачення на адресу окраїнних панів (друга половина XVIII ст.) .. 250
Із «Записок» Карла Хоєцького
Про гайдамаків (1768 р.) 250
Про Ніжин 250
Про населення Росії 250
З книги Йоганна Ґотфріда Гердера «Щоденник моїх подорожей»
Про Україну (1769 р.) 251
Із записок Джозефа Маршала
Про Україну (1769–1770 рр.) 251
Із записок Йоганна Антона Ґюльденштедта (Ґільденштедта)
Про міста, торгівлю, промисли Приазовського краю (1771–1774 рр.) 251
Про Київ 252
Про Ніжин 252
З книги Рубакова «Короткі політичні та історичні відомості про Малу Росію»
Про український народ (1773 р.) 252
З книги Самуеля Ґотліба Ґмеліна «Подорожі по Росії»
Про українців (1770–1784 рр.) 253

З листа англійського дипломата Гарріса Мальмсбюрі
Про Петербург (2.02.1778 р.) 253
З книги Жана-Бенуа Шерера «Аннали Малої Росії»
Про українських козаків і Україну в цілому (1778 р.) 253
З книги Василія Зуєва «Подорожні записки Василія Зуєва
з Петербурга до Херсона в 1781 і 1782 рр.»
Про відмінність українців від росіян 254
З доповідної записки канцлера Евальда Герцберґа королю Пруссії
Про місію Василя Капніста (квітень 1791 р.) 254
З праці Ґарона де Кулона «Політичні досліди над старою
і новою польською державою»
Про козацьку Україну (1795 р.) 255
З книги Йоганна Кристіяна Енґеля «Історія України
й українських козаків, як теж Галичини й Володимирії»
Про історію козаків (1796 р.) 255
З книги Діґурова «Цивілізація Татарських полів»
Про колонізацію українцями причорноморських степів
(кінець XVIII ст.) 256
З книги Шарля Франсуа Масона «Секретні спогади про Росію»
Про українських козаків (1762–1802 рр.) 256
З книги Владимира Ізмайлова «Подорож у південну Росію, в листах»
Про побут українців (1800 р.) 258
З книги Петра Сумарокова «Дозвілля кримського судді»
Про особливості України (1803 р.) 258
З книги Петра Шаликова «Подорож в Малоросію»
Про побут в Україні (1803–1804 рр.) 258
З книги К. Мальтбрюна «Подорож по Польщі»
Про українців (1807 р.) 259
З книги Губерта Вотрена «Огляд Польщі»
Згадки про історію України (1807) 259
З книги Шарля Луї Лесюра «Історія козаків»
Про козаків (1812 р.) 259
Із «Записок» Де ля Фриза
Про українські звичаї (1812 р.) 260
З книги Едварда Даніеля Кларка «Подорож до Росії,
Криму й Туреччини»
Про Україну (1812 р.) 260
З книги Андрея Левшина «Уривки з листів про Малоросію»
Про різницю між українцями і росіянами (1816 р.) 260
З книги Івана Долґорукого «Щоденник подорожі в Київ у 1817 р.»
Про відмінність України і Росії 261
Із «Записок» А. Пішчевича
Про розправу над бузькими українськими козаками (1817 р.) 261

З книги Івана Сбітнєва «Подорожі в Харків»
Про ворожість українців до росіян (1830 р.) 263
З праці Франтішека Палацького
Про українців (1830 р.) 263
З праці Яна Коубека
Про українську мову (1833 р.) 263
З передмови до перекладів українських народних пісень Фрідріха Боденштедта
Про історію України і її пісні (1840–1845 рр.) 263
З книги Йоганна Ґеорґа Коля «Україна, Малоросія»
Про побут українців і їхнє ставлення до росіян (1841 р.) 264
З праці Михаїла Погодіна
Про окремішність українців (1842 р.) 265
З книги Йоганна Генріха Блязіуса «Подорожі через Україну»
Про побут і господарство України (1844 р.) 266
Із записок Карела Франтішека Владислава Запа
Про побут, господарство і характер українців (1844 р.) 267
З книги Авґуста Гакстхавзена «Студії»
Про різницю між українцями і росіянами (1847 р.) 269
З листів Оноре де Бальзака
Про загальні риси українського життя, Київ, побут українців (1847–1850 рр.) 269
Зі статті «Слов'янин і чех» Карела Гавлічека-Боровського у часописі «Народні новіни»
Про українське питання (1848 р.) 270
З листа Івана Аксакова
Про побут українців (1848 р.) 270
З листа (1865 р.) 270
Із записок Александра Петцольда
Про українців і їхній нахил до науки (середина XIX ст.) 271
З праці Франтішека Ріґера
Про право українців на самостійне життя (середина XIX ст.) 271
З передмови до перекладів українських історичних пісень фон Тальві
Про українські історичні пісні (1866 р.) 271
З петиції у французькому сенаті Каміля Делямара, виданій окремо під назвою «15-мільйонний європейський народ, забутий в історії»
Про історичну справедливість щодо України (1869 р.) 272
З публіцистики Пауля Рорбаха
Про важливість України для Німеччини (1897 р.) 272
З промови Павла Мілюкова на засіданні Державної Думи з приводу заборони Шевченківських свят
Про український національний рух (19 лютого 1914 р.) 272

З книги Петра Струве «Велика Росія»
Про плани Росії в басейні Чорного моря (1914 р.) 277
Зі «Спогадів» Павла Мілюкова
Про антиукраїнську політику російських властей в окупованій Галичині (кінець 1914 р.) 278
З книги Ярослава Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка»
Про знущання австро-угорських вояків над українцями (1915 р.) 278
З книги Абдурахмана Авторханова «Імперія Кремля»
Про склад Центральної Ради і ставлення до неї більшовиків (1917 р.) 278
З книги Павла Мілюкова «Історія другої російської революції»
Про повстання самостійників (від їх імені) (липень 1917 р.) 279
Зі спогадів Антона Денікіна «Нариси російської смути»
Про становище на фронті (липень 1917 р.) 279
З книги Абдурахмана Авторханова «Імперія Кремля»
Про вплив більшовиків в Україні (точніше – його відсутність) і про їхню партію (кінець 1917 – середина 1918 р.) 279
Зі спогадів Антона Денікіна «Нариси російської смути»
Про підготовку повстання (осінь 1918 р.) 280
Зі спогадів Антона Денікіна «Нариси російської смути»
Про становище в Одесі (поч. 1919 р.) 280
З книги Сєргєя Мельґунова «Червоний терор у Росії»
Про розстріли в Україні (перша половина 1919 р.) 280
Зі щоденника Івана Буніна «Окаянні дні»
Про становище України під владою більшовиків (запис 9-го (22-го) червня 1919 р. – автор дотримувався старого стилю) 281
З книги Сєргєя Мельґунова «Червоний терор у Росії»
Про знущання в катівнях ЧК (перша половина 1919 р.) 281
З книги Романа Гуля «Червоні маршали»
Про український рух проти більшовиків (середина 1919 р.) 282
Зі спогадів Антона Денікіна «Нариси російської смути»
Про ставлення до українського війська С. Петлюри (друга половина 1919 р.) 282
З відозви Антона Денікіна «До населення Малоросії»
Про внутрішню політику на території України (12.08.1919 р., Таганрог) 282
З наказів Антона Денікіна в Катеринославі (1919 р.) 282
Зі спогадів Антона Денікіна «Нариси російської смути»
Про повстанський рух (друга половина 1919 р.) 283
З листа Арнольда Марголіна
Про становище євреїв в Україні (1919 р.) 283
Зі спогадів Антона Денікіна «Нариси російської смути»
Про національне питання (1919 р.) 284

З листівки Петра Вранґеля, зверненої до українців «Слухайте, російські люди!»
Про плани боротьби з більшовиками (1920 р.) 284
З книги Романа Гуля «Червоні маршали»
Про бій бригади Г. Котовського з поляками на Крем'янеччині (липень 1920 р.) 284
З книги Сєргєя Мельґунова «Червоний терор у Росії»
Про репресії в Криму (1920 р.) 285
Про репресії каральних органів радянської влади в 1920 і 1921 рр. проти учасників повстанського руху на землях України 285
Про значення ЧК для більшовиків (узагальнення) 286
З книги Абдурахмана Авторханова «Імперія Кремля»
Про загрозу українського національного руху для радянської імперії (20-і роки) 286
Про українізацію (20-і роки) 287
З книги Миколи Бердяєва «Історики і сенс російського комунізму»
Про соціально-економічну суть п'ятирічок (1928 р.) 287
З книги А. Вонарбурґа «Голодомор в Україні 1932-1933 рр.»
Про географію Голодомору 288
З книги Джеймса Мейса «Визвольний шлях»
Про організаторів і мету Голодомору (1932-1933 рр.) 288
З книги Роберта Конквеста «Жнива скорботи»
(свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 рр.) 288
Про причини Голодомору (1932-1933 рр.) 289
З книги Абдурахмана Авторханова «Імперія Кремля»
Про наслідки колективізації (30-і роки) 289
Зі спогадів Павла Судоплатова «Різні дні таємної війни і дипломатії. 1941 рік»
Про боротьбу з ОУН (1938-1939 рр.) 289
Зі «Спогадів» Микити Хрущова
Про становище в Україні у момент його вступу на пост першого секретаря ЦК КП (б)У (1938 р.) 290
Із доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС 290
Про арешт С. Косіора (1939 р.) 290
Про пакт Молотова–Ріббентропа, з розмови з Й. Сталіним відразу після його підписання (24.08.1939 р.) 290
Із спогадів Павла Судоплатова «Різні дні таємної війни і дипломатії. 1941 рік»
Про дії німецьких спецслужб перед радянсько-німецькою війною (1941 р.) 291
Із доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС
Про події незадовго до початку радянсько-німецької війни (1941 р.) 291

З пам'ятки Альфреда Розенберґа
Про майбутню окупацію Німеччиною Радянського Союзу (2 квітня 1941 р.) 292
Зі «Спогадів» Микити Хрущова
Про ставлення українців до Червоної армії (1941 р.) 293
З директиви Альфреда Розенберґа райхскомісарові Е. Коху
Про управління Україною (18 листопада 1941 р.) 293
Зі спогадів Павла Судоплатова «Різні дні таємної війни і дипломатії. 1941 рік»
Про більшовицьке підпілля у Києві (1941-1942 рр.) 296
Про партизанський рух в Україні (1941 р.) 296
Із доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС
Про поразку радянських військ під Харковом (1942 р.) 296
З інструкції Еріха Коха
Про німецьку політику в Україні (20 лютого 1943 р.) 297
З виступу Еріха Коха
Про поводження з населенням в Україні (1 квітня 1943 р.) 298
З листа Еріха Коха до А. Розенберґа
Про опір у райхскомісаріаті Україна (25 червня 1943 р.) 298
Із доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС
Про виселення народів СРСР (1943-1944 рр.) 299
З книги Абдурахмана Авторханова «Імперія Кремля»
Про наслідки війни для українців (1945 р.) 299
З виступу Микити Хрущова перед керівництвом західноукраїнських областей
Про ставлення влади до греко-католицької (уніатської) церкви (16 липня 1945 р.) 300
Зі «Спогадів» Микити Хрущова
Про голод 1946-1947 рр. 300
З доповіді Микити Хрущова «За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу» (27 серпня 1957 р.)
Про репресії Л. Кагановича щодо М. Рильського (1947 р.) 300
Зі спогадів Павла Судоплатова «Різні дні таємної війни і дипломатії. 1941 рік»
Про боротьбу з УПА (поч. 50-х рр.) 301
З доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС
Про культ особи та його наслідки (25 лютого 1956 р.) 301
З книги Абдурахмана Авторханова «Імперія Кремля» 302
Про проблеми сільського господарства (1963 р.) 302
Про національну політику КПРС (середина 1960-х – кінець 70-х рр.) 302
Про національне питання в часи перебудови (друга половина 80-х рр.) 303

Список основних скорочень

Австр. – австрійський
Амер. – американський
АН – Академія наук
Англ. – англійський
Білор. – білоруський
Бл. – близько
Болг. – болгарський
Визв. – визвольний
Гром. – громадський
Губ. – губернія
Держ. – державний
Екон. – економічний
Зах. – західний
Ін. – інший
Ін-т – інститут
Ісп. – іспанський
Іст. – історичний
Іт. – італійський
Кін. – кінець
Культ. – культурний
Літ. – літературний
Нар. – народний
Наук. – науковий
Нац. – національний
Нім. – німецький
НТШ – Наукове товариство імені Т. Шевченка
Обл. – область
Осн. – основний
Пд. – південний
Пн. – північний
Побл. – поблизу
Пов. – повіт
Поет. – поетичний
Політ. – політичний
Поч. – початок
Проф. – професор
Р. – рік
Рад. – радянський

Реліг. – релігійний
Р-н – район
Рос. – російський
Рум. – румунський
РФ – Російська Федерація
С. – село
Серед. – середина
Смт – селище міського типу
Ст. – століття
Сусп. – суспільний
Сх. – східний
Т. – том
Т. зв. – так званий
Укр. – український
УНР – Українська Народна Республіка
Ун-т – університет
У т. ч. – у тому числі
Фр. – французький
Хорв. – хорватський
Церк. – церковний

А

Абрагам Владислав (1860–1941), польський історик церк. права. Проф. Львівського ун-ту. Автор праць, пов'язаних з історією укр. церкви: «Постання організації латинського костелу на Русі» (Львів, 1904) та ін.

Абрамович Дмитро (7.08.1873, Гулевичі Луцького пов. Волинської губ. – 4.03.1955, Вільнюс), рос. історик літератури і мови, член-кореспондент АН (1921); закінчив у 1897 Петербурзьку духовну академію, працював у 1939-41 у Смоленському педагогічному ін-ті, після Другої світової війни – у Вільнюському ун-ті. Досліджував літературу від часів Київської Русі до XIX ст. Вивчав історію укр. літератури, рос.-укр. літ. взаємозв'язки кінця XVI – початку XVII ст., діяльність Д. Туптала. Головні праці: «До питання про джерела Несторового «Житія преподобного Феодосія Печерського» (1898), «До питання про обсяг і характер літературної діяльності Нестора-літописця» (1902), «Житіє Бориса і Гліба» (Петроград, 1916), фундаментальне дослідження «Києво-Печерський патерик» (1902), рецензію на яке написав І. Франко. Історикові також належать перші дослідження про Ісаю Кам'янчанина.

Авріль Адольф (17.08.1822, Париж – 27.10.1904, с. Копп'єр, Франція), фр. публіцист, перекладач, дипломат. Був консулом у Румунії. Писав про побут і культуру слов'ян. У низці публіцистичних творів є чимало згадок про Україну, зокрема «Сентиментальна мандрівка по слов'янських країнах» (1876, під псевдонімом Кирило), де розповідається про Одесу, Галичину, козацтво. Подорожні нотатки «З Парижа до острова Семи Зміїв» (1876, під тим самим псевдонімом), у яких згадується Буковина, зокрема Чернівці. У книзі «Дочка Слави. Вибране із слов'янської історії» (1896) подано опис України, її відображення в поезії, матеріали про життя і творчість Т. Г. Шевченка.

Авторханов Абдурахман (1908, с. Лаха Неврe, Чечня, тоді Рос. імперія, нині у РФ – 1997), чеченський історик, політолог, публіцист. У 1937 закінчив Ін-т червоної професури в Москві. Того самого року був арештований, 1940 звільнений і ще раз арештований. Вийшов на свободу в 1942 і 1943 виїхав за кордон. Один з провідних радянологів. У своїх працях, особливо з нац. питання, часто і докладно торкається укр. теми. Найвідоміші дослідження А. – «Сталін при владі» (1950), «Технологія влади» (1959), «Походження партократії» (1973), «Імперія Кремля» (1989). Тривалий час мешкав у Мюнхені (ФРН).

Адальберт Маґдебурзький (поч. X ст. – 20.06.981), нім. церковно-політ. діяч, перший архієпископ Маґдебурзький (968–981), хроніст. У 961 за дорученням нім. імператора Оттона I і на запрошення княгині Ольги, яка намагалася запровадити християнство у Київській Русі, їздив на чолі церк. місії до Києва; 962 повернувся в Німеччину. З 966 – абат у Вайсенбурзі, з 968 – архієпископ Маґдебурзький. За деякими даними, написав продовження хроніки настоятеля монастиря Реґіно – Реґінона Прюмського, яка охоплює період з 906 по 967, де є відомості про Україну.

Адам Бременський (поч. XI ст. – бл. 1081, за ін. даними – 1085), нім. хроніст. Автор праці «Історія гамбурзьких єпископів» (I–IV, бл. 1075, латинською мовою) – цінного джерела з історії та культури скандинавських народів і зах. слов'ян; згадує Київ, який називає суперником Константинополя.

Аделунґ Федор (Федір; 1768–1843), рос. історик, бібліограф. Почесний академік. Автор першого рос. дослідження з книжної статистики, бібліографії записок іноземців про Росію, «Критична література. Переклади повідомлень про подорожі в Росію до 1700 р.» (Петербург, 1846), де є чимало інформації про Україну.

Адлерфельд Ґустав (1671–1709, під Полтавою), шведський історик. Брав участь у походах Карла XII, зокрема в Україну; загинув у Полтавській битві. Автор «Воєнної історії Карла XII».

Айналов Дмитрій (Дмитро; 1862–1939), рос. історик мистецтва. Член-кореспондент АН (1914). Праці присвячені естетичному та іст.-культ. тлумаченню візантійського, іт. і руського мистецтва, серед них: «Давні пам'ятки мистецтва Києва» (Харків, 1899, у співавторстві з Рєдіним), «Прийом Ольги в Царграді» («Книга для читання з російської історії» за редакцією М. Довнар-Запольського, Москва, 1907, т. I), «Історія давньоруського мистецтва: Київ – Царград – Херсонес» (Сімферополь, 1920) та ін.

Аксаков Іван (8.10.1823, с. Надєждіно, нині Башкортостан, РФ – 8.02.1886, Москва), рос. поет, публіцист, економіст, один з ідеологів слов'янофільства, син відомого письменника С. Т. Аксакова. Закінчив Петербурзьке училище правознавства. Кілька разів відвідував Україну і в листах до рідних описав враження про людей, природу, пісні України, які видано у 1898 книгою «Аксаков у його листах», написав також «Дослідження про торгівлю на українських ярмарках» (Петербург, 1858), за яке того самого року був удостоєний нагород Рос. географічного товариства і Петербурзької АН. Ці книги є джерелами для вивчення історії України XIX ст.

Алексєєв Михаїл (Михайло; 1896–1981), рос. історик, літературознавець, академік (з 1958). Дослідник давньоруської і західноєвропейської історії, літератури, їх взаємовпливу. Найвідоміша праця: «Гіта Гаральдівна» («Труди Общєства дрєвнєрусской літєратури», I–II, Москва–Ленінград, 1935).

Алеппський Павло (Халебський Павло, арабською – Бульос аль Халябі Ібн аз Заіма аль Халябі; бл. 1627, Халеб (Алеппо), нині Сирія – 1669), арабський архідиякон, мандрівник, письменник; син Антіохійського патріарха Макарія. Подорожував разом з батьком від Дамаска через Анатолію, Стамбул і Констанцу до Московського царства, протягом 1654-56 разом з батьком двічі побував в Україні. Під час подорожі познайомився з молдовським господарем С. Георгіцою, київським митрополитом С. Косовим, 21.06.1654 під Богуславом (тепер Київська обл.) зустрівся з гетьманом Богданом Хмельницьким. Автор твору «Подорож Патріарха Макарія», який містить цінний матеріал про тогочасне політ. становище України, культуру, побут, звичаї укр. народу в середині XVII ст. Уперше укр. мовою вийшов у перекладі Миколи Рябого (Вінниця, 2007).

Алпатов Михаїл (Михайло; 1902 – після 1983), рос. історик мистецтва, педагог. Доктор мистецтвознавства (з 1941), проф. (з 1943), академік Академії художеств СРСР (з 1954). Майстер образної художньо-історичної характеристики (етюди з історії західноєвропейського, давньоруського і російського мистецтва, «Андрій Рубльов», 1972). Держ. премія СРСР (1974). Головні праці з давньоруської історії у співавторстві з Н. Бруновим «Історія давньоруського мистецтва» (Ауґсбурґ, 1932). У виданні «Загальна історія мистецтв» автор т. III «Російське мистецтво з найдавніших часів до початку XVIII ст.» (Москва, 1955).

Аль-Масуді (Абуль-Гасан Алі Ібн аль Гусейн; кін. IX ст., Багдад – прибл. 956–957, Фустат – Старий Каїр), арабський письменник, історик, географ. Був купцем, багато подорожував, зібрав чимало матеріалів з історії, географії, етнографії і культури різних народів, досить освічена свого часу людина, написав понад двадцять творів (майже всі втрачені), відомості для яких брав з різноманітних джерел. Подає не лише географічні відомості щодо 20–50-х рр. X ст., а й про поділ слов'ян на племена та їхні особливості; окремо згадує «русів», їхні заняття, суспільний лад, торгівлю, стосунки з ін. народами; повідомляється, зокрема, про політ. об'єднання валінана (волиняни) на чолі з Маджаком та про похід на Кавказ київського князя

Ігоря (після 913); його інформація є цінним джерелом до історії України X ст. Збереглися лише твори «Промивальні золота і копальні самоцвітів» (943), «Книга повідомлень і розсудів» (956) та деякі фрагменти ін. творів.

Амартол Георгій – див. Георгій Амартол.

Амманн Альберт-Марія (1892 – після 1956), нім. та іт. історик церкви. Проф. Папського Східного Ін-ту в Римі. Головні праці: «Історія Руської церкви» (Турин, 1948), «Нарис східнослов'янської церковної історії» (Відень, 1950), «Історія Єзуса».

Анічков Євгеній (Євген; 29.01.1866, Боровичі, тепер Новгородська область, РФ – 1937, Бєлґрад), рос. літературознавець, фольклорист. Закінчив Петербурзький ун-т (1892), згодом емігрував за кордон. У 1887-89 рр. проходив військову службу на території України, записав багато нар. пісень та обрядів. У 1895–1901 рр. викладав у Київському ун-ті історію західноєвропейської літератури, англ. мову, був секретарем Іст. товариства Нестора Літописця (1898–1901). Дослідження «Весняна обрядова поезія на Заході та в слов'ян» (1903-05), «Язичництво і Давня Русь» (Петербург, 1910).

Артамонов Михаїл (Михайло; 1898–1972), рос. історик, археолог. Доктор іст. наук (з 1941). Директор Держ. ермітажу (1951-64). Праці про скіфів, хозар, ранніх слов'ян, осн. з них: «Огляд археологічних джерел епохи виникнення феодалізму в Східній Європі» (Ленінград, 1935), «Середньовічне населення на Нижньому Дону» (1935). «Нариси стародавньої історії хозар», т. I (1936). «Саркел і деякі інші укріплення Західної Хозарії» (1940), «Біла Вежа» (1952), «Саркел – Біла Вежа» (1958), «Історія хозар» (Ленінград, 1962), «Кіммерійці і скіфи» (Ленінград, 1974).

Арциховський Артемій (1902–1978), рос. історик, археолог, член-кореспондент АН СРСР (1960). Син проф. ботаніки В. Арциховського. Праці із загальних питань археології, давньоруських пам'яток. Держ. премія СРСР (1970, 1982, посмертно). Осн. праці: «Давньоруські мініатюри як історичне джерело» (Москва, 1944), «Вступ в археологію» (Москва, 1947), «Новгородські грамоти на бересті» (Москва, 1953, у співавторстві з М. Тихомировим), «Основи археології» (Москва, 1955).

Аскоченський Віктор (13.10.1813, Воронеж – 30.05.1879, Петербург), рос. письменник, журналіст; закінчив 1839 Київську духовну академію, до 1846 р. – її проф. Видав працю «Київ з найдавнішим

його училищем Академією» (Київ, 1856). У 1858-77 – редактор-видавець реакційного тижневика «Домашняя бєсєда». Зустрічався з Т. Г. Шевченком. Автор дослідження «Василь Григорович Григорович-Барський. Знаменитий мандрівник XVIII ст.» (1854), низки літ. творів.

Ауербах Г. (XVIII ст.), нім. історик, мандрівник. Відвідав Україну, про що написав у спогадах «Подорож Південною Україною в 1774–1787 роках», виданих у Мюнхені (ФРН) у 1965.

Афанасьєв Александр (Олександр; 23.07.1826, Богучар, тепер Воронезька обл., РФ – 5.10.1871, Москва), рос. історик, літературознавець, фольклорист. Закінчив у 1848 Московський ун-т. Видав низку збірників рос. нар. казок і легенд. Автор праці «Поетичні погляди слов'ян на природу» (1865-69), яка ґрунтується на концепціях міфологічної школи. У своїх збірниках і наук. працях широко подав укр. фольклорний матеріал.

Ашкерц Антон (9.01.1856, с. Сеножеті, поблизу Римських Тепліц, тоді Австр. імперія – 10.06.1912, Любляна), словенський поет. Закінчив у 1881 р. духовну семінарію у Мариборі (тепер Словенія). До 1898 р. був сільським священиком, зрікся духовного сану, став архіваріусом у Любляні. Автор творів про Україну, зокрема збірки подорожніх нарисів «Дві поїздки до Росії» (1903), навіяні враженнями від подорожей по Україні та знайомства з історією визв. боротьби укр. народу в XVII ст.

Б

Бадалич Йосип (7.06.1888, с. Деановац, біля Чазми, тоді Австро-Угорщина, нині Хорватія – 11.08.1985, Заґреб), хорв. літературознавець-славіст. Академік з 1848 р., навчався у Заґребському (1909-11) і Берлінському (1911-12) ун-тах. Сприяв розвиткові україністики у хорватській славістиці. Автор розвідок «Шевченкова доба і південні слов'яни» (1922) та «Т. Г. Шевченко в хорватській літературі» (1964). Творчості Шевченка також присвячено розділ у книзі «Російсько-хорватські літературні студії» (1972).

Баєр (Байєр) Ґотліб Зіґфрід (1694–1738), нім. історик, філолог. Один із засновників Петербурзької АН, академік (з 1725). Праці з історії середньовіччя та Давньої Русі. Один з творців «норманської теорії».

Байрон Джордж Ноел Ґордон (22.01.1788, Лондон – 19.04.1824, Міссолунґі, тепер Месолонґіон, Греція), англ. поет. Закінчив 1808 Кембриджський ун-т. Поема «Паломництво Чайлд-Гарольда» (I–II – 1812, III–IV – 1817-18), написана під враженням подорожі країнами Пд. Європи і Бл. Сходу – один з найвизначніших творів англ. романтизму. Тут виявилися симпатії Б. до нац.-визв. боротьби поневолених народів, пролунав осуд політ. реакції. Своє обурення політикою англ. уряду висловлював у сатиричних віршах і епіграмах. У 1814-15 створив цикл романтичних віршів «Єврейські мелодії». Настрої «світової скорботи», самотності, трагічної безнадії і водночас бунт проти існуючих соціальних відносин виразно виявляються у ліриці 1812-18: поемі «Шильйонський в'язень», вірші «Прометей» (обидва твори – 1816), драматичній поемі «Манфред» (1817), а також у циклі т. зв. сх. поем («Гяур», «Абідоська наречена», обидві – 1813, «Корсар», «Лара», обидві – 1814). До цього циклу належить також поема «Мазепа» (1818), в основу якої покладено фрагмент з «Історії Карла XII» Вольтера (укр. переклад О. Веретенченка, Харків, 2005). У ній конфлікт особистості з суспільством тлумачиться в романтичному дусі, поза іст. часом і простором. Свого роду ідейною і художньою полемікою з «Мазепою» Б. була «Полтава» А. Пушкіна. У 1817-23 Б. жив в Італії, брав участь у русі карбонаріїв. Серед творів цього періоду особливе місце належить містерії «Каїн» (1821). Злободенні політ. сатири «Пророцтво Данте» (1819), «Видіння суду» (1822), «Бронзовий вік» (1823) мають реалістичний характер. Незакінчений роман у віршах «Дон Жуан»

(1818-23) – критичний погляд на сусп.-політ. життя тогочасної Європи, сповнений протестом проти соціальних і нац. утисків, загарбницьких воєн, розбещеності сусп. верхів. Останні місяці життя Б. перебував у Греції, де боровся за визволення країни від турецького ярма. Творчість Б., завдяки поет. пристрасності волелюбним ідеям, могутньому протестові проти будь-якої тиранії, відіграла значну роль у формуванні багатьох поетів-романтиків. Вона мала певний вплив на розвиток укр. літератури. Т. Шевченко називав Б. поетом «великим» і «знаменитим». Укр. перекладну байроніану започаткував М. Костомаров віршами з циклу «Єврейські мелодії», які були опубліковані в Харківському альманасі «Сніп» (1-й вип., 1841). Окремі твори Б. переклали І. Наумович, О. Конiський, І. Верхратський, О. Навроцький, М. Старицький, Б. Грінченко, Леся Українка та ін. Найвизначнішими є переклади П. Куліша (перша пісня «Дон Жуана», 1891; «Чайльд-Гарольдова мандрівка», 1894, опублікував І. Франко, 1905), П. Грабовського («Шільйонський в'язень», 1894 та ін.), І. Франка («Каїн», 1879; уривок з роману «Дон Жуан» – «Новогрецька пісня», 1885). У 1889 вийшла філософська поема І. Франка «Смерть Каїна», у якій він інтерпретує біблійні образи англ. поета і водночас полемізує з ними (Франків Каїн, на відміну від Байронового, який залишається гордим індивідуалістом, виступає в кінці твору як невід'ємна від людської громадськості особистість). У рад. період твори Б. перекладали Є. Тимченко («Каїн»), Д. Загул («Мазепа»), М. Рошківський («Манфред»), Ю. Корецький («Трагедії»), Д. Паламарчук («Лірика»), М. Кабалюк («Шільйонський в'язень» та ін.), С. Голованівський («Дон Жуан»). Творчість Б. досліджували І. Франко (стаття «Лорд Байрон», 1894 та ін.), К. Лукачівський (реферативний огляд творчості поета, 1888), в рад. час – П. Филипович, С. Родзевич, І. Журавська, Д. Кузик, Л. Герасимчук та ін.

Бакалов Георгій Іванов (27.11.1873, Стара Загора, тоді Османська імперія, нині Болгарія – 14.07.1939, Софія), болг. публіцист, поет, літературний критик, історик. Навчався у Женевському (Швейцарія) ун-ті (1891-93), в 1925-32 жив у СРСР. Автор статей «Пан Ст. Чилингиров і «дух» Шевченка» (1934), «Шевченко і російська демократія» (1939) та ін.

Балоте Антон (17.01.1901, м. Пітешті, Румунія – 24.10.1971, Бухарест), рум. літературознавець і фольклорист. Закінчив у 1922 Бухарестський ун-т, досліджував питання укр.-румунської літератури XV ст., взаємовпливи укр. нар. поезії і рум. фольклору; автор статей про іст.

умови виникнення найдавнішої з відомих у записі укр. нар. пісень «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш» – «Слов'яно-румунська література в епоху Штефана Великого» (1958), «Історизм усного румунського епосу і українська пісня про Штефана Воєводу» (1966).

Бальзак Оноре де (20.05.1799, Тур, Франція – 18.08.1850, Париж), видатний фр. письменник. Написав грандіозну епопею «Людська комедія» (97 творів із 143 задуманих); двічі на тривалий час приїздив в Україну, відвідав Київ (1847, 1848, 1850). З 13.09.1847 по 2.02.1848 і з кінця 1848 по 25.04.1850 майже весь час перебував у маєтку поміщиці Е. Ганської у с. Верхівня (тепер Ружинського р-ну Житомирської обл.), з якою одружився за кілька місяців до смерті. Про Україну написав у подорожніх нотатках «Лист про Київ» (видано у 1927), а також у своїх листах до родини, де подає загальні риси укр. життя, зокрема торкається ґрунту, клімату, рослинності, господарських та соціально-екон. відносин.

Бальтер Освальд Маріян (Бальцер; 1858–1933), польський історик права. Проф. Львівського ун-ту, дійсний член НТШ, Краківської АН. Автор праць «Генеза королівського трибуналу», «Генеалогія П'ястів», «Історія устрою Польщі» та ін.

Балюз Жан (бл. 1654 – поч. XVIII ст., після 1704), фр. дипломат. У 1704 відвідав Батурин (тепер Бахмацького р-ну Чернігівської обл.), мав зустрічі з І. Мазепою і залишив цікаві спогади, які використовували чимало істориків, зокрема Теодор Мацьків у книзі «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709 рр.» (Мюнхен, 1988).

Барклай (XVII ст.), англ. мандрівник. Відвідав Україну, Росію, Османську імперію; у своїх записках порівнює відвідані країни стосовно рівня свободи у них, що використав у своїй книжці австр. мандрівник Й. Ґ. Корб.

Баронг Вікентій Ферерт (1814–1892), вірменський політ. історик у Галичині. Автор праць з історії Галицьких місцевостей (Жовкви, Язлівця, Ярослава, Станіслава та ін.).

Барсов Єлпідіфор (13.11.1836, с. Логінове, тепер Бабаєвського району Волгоградської області, РФ – 2.04.1917, Москва), рос. історик літератури Давньої Русі, фольклорист. Закінчив у 1861 Петербурзьку духовну академію; зібрав близько 3000 рукописів давньої писемності (в Історичному музеї у Москві); численні праці, найважливіша – «Слово про похід Ігорів» як художня пам'ятка київської дружинної Русі» (I–III, 1887–1889).

Барсов Ніколай (Микола; 1839–1889), рос. історик. Проф. Варшавського ун-ту. Автор праць з історії географії, а також з історії шкільництва, серед них «Школи на Волині і Поділлі» (1863) та ін.

Барсуков Ніколай (Микола; 20.11.1838, Липецьк, тепер обл. центр РФ – 6.12.1906, Петербург), рос. археограф, бібліограф та історик. Навчався у Петербурзькому ун-ті (1859-61). У його працях про агіографію («Джерела руської агіографії», 1882), літописах та ін. є багато матеріалів з давнього укр. письменства. «Життя і праці В. Г. Барського» (1885), «Мандрівки В. Г. Барського по святих місцях Сходу з 1723 до 1747» (1885-87). Автор багатотомного дослідження «Життя і праці М. П. Погодіна» (1888–1910), яке містить матеріали, що стосуються також укр. історії і культури.

Бартель Фердінанд (1860–1935), польсько-галицький педагог та історик. Дослідження переважно з історії міст, мистецтва й культури Галичини.

Бартоломей (XIII ст.), англ. енциклопедист. Автор праці, де згадується Галичина, яка ототожнюється з Руссю.

Бартошевич Казимир (1852–1930), польський публіцист та історик. Автор праці «Політика галицька» та ін.

Бартошевич Юліян (1821–1870), польський історик. Серед ін. творів написав «Ескіз дій церкви Руської в Польщі» (1882) й низку досить об'єктивних статей в «Енциклопедії Орґельбранда» на українознавчі теми.

Бельке Ґустав (1618–1661), шведський дипломат. 1655-56 очолював шведське посольство у Москві. Виконуючи доручення короля Карла X Ґустава, не визнав козаків за підданих московського царя, продовжуючи вважати Україну повністю незалежною державою.

Бельовський Авґуст (27.03.1806, с. Креховичі, тепер Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. – 12.10.1876, Львів), польський поет, історик, археограф. Закінчив Львівський ун-т, брав участь у польському повстанні 1830-31. Досліджував життя гуцулів і бойків, історію руху опришків (нарис «Покуття», 1857), упорядкував збірник документів «Пам'ятки історії Польщі» (I–III, 1864-76), який містить багато важливих матеріалів і для вивчення історії України.

Беннедік Карл (1880–1939), шведський історик, редактор і автор більшої частини праці «Карл XII на полі бою» (I–IV, 1918–1919), де глибоко й об'єктивно дослідив на тлі політ. подій у Сх. Європі відносини Карла XII з І. Мазепою.

Бердяєв Микола (1874, Київ – 1948, Париж), рос. філософ. Представник персоналізму та християнського екзистенціалізму. Спершу прихильник марксизму, потім повернувся до православ'я. Проголошував ідею нового середньовіччя як повернення до гармонії між Богом і людиною. У 1922 висланий більшовицькою владою з радянської Росії. Редактор релігійно-філософського часопису «Путь» (1925-40, Париж). Автор численних праць з філософії історії, творчості, соціальної філософії та ін., серед них «Нове середньовіччя», «Історики і сенс російського комунізму». Як уродженець України, цікавився її історією, приділяв чимало уваги цій темі.

Бересдорф Бенджемін (1750, Бюдлі, графство Вустершир, Англія – 29.04.1819, Берлін), англ. філолог, перекладач. Навчався в Оксфордському ун-ті (1772-75), жив у Росії (1807-15). Переклав, уклав і видав у Лондоні збірку «Російський трубадур, або Збірка українських та інших національних мелодій» (1816, 28 пісень). Ця збірка – перша словесно-нотна публікація рос. і укр. пісень у позаслов'янському світі.

Бєльський Йоахім (бл. 1550–8.01.1599), польський історик, видавець. Син М. Бєльського, видав з доповненнями його «Хроніку Польщі Мартина Бєльського» (1597).

Бєльський Марцін (Мартин; 1495–18.12.1575), польський хроніст. Автор праць «Всесвітня хроніка», де докладно висвітлено історію Київської Русі і Галицько-Волинського князівства, а також «Історія Польщі Мартина Бєльського», виданої з доповненнями його сином Йоахімом (1550-99). Історія Б. – важливе джерело відомостей про початок козаччини; на неї часто посилалися укр. письменники XVII–XVIII ст., вона містить матеріали з історії селянсько-козацького руху (повстання Івана Підкови, Северина Наливайка, Криштофа Косинського).

Бідерман Герман Ігнатій (1831–1892), австр. історик. Досліджував нац. проблеми Австро-Угорської імперії, в тому числі і укр. справи; високо оцінював культурно-творчі можливості укр. народу. Праці: «Угорські русини, їх територія та історія» (1862-67), «Буковина під австрійською владою» (1876).

Бідло Ярослав (1868–1937), чеський історик, слов'янознавець і візантист. Проф. Карлового ун-ту в Празі, дійсний член НТШ.

Блязіус Йоганн Генріх (XIX ст.), нім. географ, етнограф, мандрівник. Проф. Брауншвайзького коледжу. Відвідав Україну і Росію, написав про це «Мандрівку в європейську Росію» (Брауншвайг, 1844), і у ній є розділ

«Мандрівка через Україну». Зробив у цій книзі порівняльний аналіз побуту, психології, етнографічних особливостей укр. і рос. народів.

Бобринський Міхал (1848–1935), польський історик і політик-консерватор. У 1908-13 – намісник Галичини, поширював полонізацію. Автор праці «Воскрешення панства польського» та ін.

Боденштедт Фрідріх (22.04.1819, побл. Ганновера, Німеччина – 18.04.1892, Вісбаден, Німеччина), нім. письменник, журналіст, перекладач. Проф. слов'янської філології Мюнхенського ун-ту. У 1840-47 жив у Росії, Україні, на Кавказі. Цей період описав у книзі «1000 і 1 день на сході» (1849-50). Переклав понад 40 укр. фольклорних творів і видав у 1845 в Штутгарті зі своєю передмовою збірку «Поетична Україна». Про Україну писав і в «Спогадах з мого життя» (1888).

Большаков Леонід (1.01.1924, Сновськ, тепер Щорс Чернігівської обл.), рос. письменник, літературознавець. Закінчив Орський педагогічний ін-т (1954); дослідник життя і творчості Т. Г. Шевченка: «Слідами оренбурзької зими» (1968), «Літа невольничі» (1971), «Глави з життя» (1974), «Їхав поет із заслання» (1977), «Шлях Кобзаря» (1978, у співавторстві), «Добро найкраще на світі...» (1981), «Шляхами великої долі» (1984), «Пошук заповітного» (1985). Держ. премія України імені Т. Шевченка за документальну трилогію «Літа невольничі» (1994). Тривалий час мешкає в Оренбурзі (РФ).

Боплан (Боплян) Гійом Левассер де (бл. 1600, Нормандія, Франція – 6.12.1673), фр. інженер і військовий картограф. З початку 1630-х рр. до 1647 р. перебував на польській службі, переважно в Україні, будував численні замки, фортеці (Броди, тепер Львівська обл.; Бар, нині Вінницька обл.; Кременчук, тепер Полтавська обл.; Підгірці, нині Львівська обл.). Особливе місце серед них посідає Кодак (тепер Софіївський р-н Дніпропетровської обл.), збудований 1635, того самого року зруйнований козаками на чолі з І. Сулимою, відбудований 1639. Один із найвидатніших картографів XVII ст., зробив першу шкіцову карту України 1639; 1654 видав спеціальну і «генеральну» карти України. Широковідомий у європейських країнах Бопланів «Опис України» (1650), що містить цінні відомості з історії, географії і культури України, докладний опис побуту і звичаїв укр. народу. Вперше виданий укр. мовою у 1981 (перевидано у 1990), рос. вийшов у книзі «Мемуари» (Київ, 1896).

Бочкарьов Іван (кін. XIX ст. – поч. XX ст.), рос. історик, бібліограф. Осн. праця «Московська держава XV–XVII ст. за оповідями іноземців» (Петербург, 1914), де значну увагу приділено Україні.

Брандес Георг (справжнє ім'я – Моріс Кожен; 4.02.1842, Копенгаґен – 19.02.1927, там само), данський літературознавець, публіцист. Закінчив Копенгаґенський ун-т (1864). Автор першого в європейській науці порівняльно-іст. дослідження «Найголовніші течії в європейській літературі XIX ст.» (I–VI, 1872-90). Популяризував слов'янські літератури, був першим у Данії дослідником життя і творчості Т. Г. Шевченка. У 1887 відвідав Росію. У книзі «Росія. Спостереження й роздуми. Літературні враження» (1888) вміщено і нарис про Т. Г. Шевченка. Його враження від подорожі до Львова (1898) описано в серії нарисів.

Браневський Марцін (Броневський Мартин; серед. XVI ст. – 31.01.1593), польський дипломат, історик, письменник. У 1578-79 – посол Стефана Баторія до Криму; в описах подорожі посольства («Опис Татарії», 1595, латинською мовою), а також походу на татар подає чимало відомостей про соціальне, екон., політ., побутове життя у тодішній Україні, про Київ, запорізьке козацтво, укр. невільників у Криму тощо.

Брежі де ? (XVII ст.), фр. дипломат. У серед. XVII ст. був послом Франції у Польщі. В 1644 зустрічався з Б. Хмельницьким у Варшаві, вів з ним переговори про найм козацьких військ для війни з Іспанією на території Фландрії (нині на межі Франції і Бельгії). Високо оцінював майбутнього козацького гетьмана.

Брун Федор (Федір; XIX ст.), рос. історик, бібліограф. В Одесі у 1853 р. видав «Мандрівки і посольства п. Ґільбера де Ланнуа... в 1399–1450 рр.», де є цікава інформація про Україну.

Бруно з Кверфурта (кін. X ст., Кверфурт, Німеччина – поч. XI ст.), нім. мандрівник, єпископ, який у 1008 відвідав Київ, згадував про Володимира Великого і своє перебування на території України. З цього питання дослідження здійснив укр. історик Любомир Винар – «Переїзд Бруно з Кверфурта через Київ часів Володимира Великого» («Розбудова держави», Денвер, 1955, кн. I).

Брунов Ніколай (Микола; 1898–1971), рос. історик архітектури. Доктор мовознавства (з 1943), проф. Московського архітектурного ін-ту (з 1934). Автор праць з давньоруської і візантійської архітектури, головні з них: «Історія давньоруського мистецтва» (у співавторстві з М. Алпатовим, Ауґсбурґ, 1932), «До питання про самостійні риси руської архітектури X–XIII ст.» («Русская архітектура», Москва, 1940).

Буає (Буайє) Поль Жан (11.03.1864–1.10.1949), фр. славіст. Був проф. Колеж де Франс. У 1911 р. на вечорі в Парижі в зв'язку з 50-річчям від дня смерті Т. Шевченка одержано від ученого листа і внесок на спорудження пам'ятника поетові в Києві. У статті «Росія та її народи» (1912) писав про роль Т. Шевченка в розвитку демократичних ідей народів Росії.

Будний Симон (бл. 1530–1593), білоруський і польський просвітитель, письменник, філософ, історик. Прибічник протестантизму. Перекладач польською мовою Біблії (1570-72). Видавець «Катехізису для простих людей мови руської» (1562).

Бунін Іван (22.10.1870, Воронеж, Рос. імперія – 8.11.1953, Париж), рос. письменник, почесний академік Рос. АН. з 1909. Ранні оповідання пройняті демократичними й реалістичними тенденціями (зб. «На край світу», 1897). В поемі «Листопад» (1900) та віршах однойменної збірки 1901 виступав як продовжувач рос. поет. класики, насамперед А. Пушкіна. Для прози й поезії 1897–1902 характерні пошуки нових засобів художнього вираження та деякі елементи поетики *імпресіонізму* (оповідання «Антоновські яблука», 1900; «Сосни», 1901). Соціально-політ. піднесення напередодні та під час революції 1905-07 відбилося в оповіданнях «Сни», «Золоте дно» (обидва – 1903) та низці віршів. У повістях «Село» (1910), «Суходіл» (1912), циклі «селянських оповідань» («Захар Воробйов», «Нічна розмова», «Погана трава», 1911-13) суворо реалістично відображено гострі соціальні суперечності в житті дореволюційного рос. села. Художньою довершеністю відзначаються оповідання «Брати» (1914), «Пан з Сан-Франциско» (1915), «Стара» (1916), «Вузлуваті вуха» (1917), «Сни Чанга» (1919).

Не прийняв жовтневого перевороту. В 1920 емігрував до Франції. Відірваність від батьківщини звузила діапазон його творчості. Провідними у Б. стають «вічні теми» кохання і смерті, краси природи, поетизація життя дореволюційної Росії. В еміграції написав роман «Життя Арсеньєва» (1930-33, 1937), повість «Митькове кохання» (1924), цикли оповідань та ліричних мініатюр «Боже древо» (1931), «Темні алеї» (1943), «Спогади» (1950), «Навесні в Іудеї» (1953) тощо. Переклав «Пісню про Гайавату» Г. Лонґфелло, драматичні поеми Дж. Байрона та ін.

При всій суперечливості творчість Б. є визначним явищем в історії рос. критичного реалізму. Позначена глибоким психологізмом, пластичністю образів, художнім лаконізмом і довершеністю стилю, вона

вплинула на розвиток рос. прози, а також укр. Деякий час жив в Україні (1887-89 – в Харкові, 1890-94 – в Полтаві, 1898–1901, 1918-20 – в Одесі), бував у Києві. Художня спадщина Б. має багаті й різноманітні творчі зв'язки з укр. культурою й літературою. Б. добре знав усну поет. творчість укр. народу. Вплив укр. фольклору помітний на його оповіданнях («На край світу», «Лірник Родіон») та багатьох віршах («Мушкет», «Вже підсихає хміль на тині» та ін.). Любив поезію Т. Шевченка, якого називав абсолютно геніальним поетом. Навесні 1890 відвідав його могилу в Каневі. Враження від цієї подорожі описав у нарисі «На "Чайці"» («Козацьким шляхом») (1896). Опублікував статтю «Пам'яті Т. Г. Шевченка» (1891). Б. належать переклади віршів Т. Шевченка «Закувала зозуленька» і «Заповіт», віршів Б. Грінченка («Вітер виє...» та ін.), оповідання О. Стороженка «Вуси». Його твори перекладали П. Тичина, М. Рильський, М. Зеров, А. Казка, В. Щурат, Л. Смілянський, О. Ільченко, І. Вирган. Перебування Б. в Україні відображено в оповіданні Г. Зленка «Вогонь зблизька» (1971). Лауреат Нобелівської премії 1933. Цінним для вивчення історії України, зокрема періоду 1918-20, є щоденник Б. «Окаянні дні».

Бутков Пьотр (Петро; 1775–1857), рос. історик. Член рос. АН, дослідник історії України. Автор «Оборони літопису руського від наклепів скептиків».

Буяк Франціщек (1875–1953), польський історик, економіст і соціолог. Довголітній проф. Львівського ун-ту; у його працях є багато матеріалів до історії західноукраїнських земель: «Осадництво Малопольщі», «Галичина» (I–II, 1908–1910), «Розвиток господарства Галичини (1772–1914)» (Львів, 1917) та ін.

В

Валішевський Казимир (1849–1935), польський історик, письменник. Автор праць з історії Польщі, України, Росії, в основі яких маловідомі джерела, зокрема у праці «Початки сучасної Росії» дав опис запорізького козацтва XVII ст. (Петербург, 1897).

Валле П'єтро делла (XVII ст.), іт. мандрівник і письменник. Перебуваючи в Персії, переконував шаха Аббаса Великого заручитися підтримкою козаків у боротьбі проти Османської імперії. У 50-х рр. XVII ст. у Римі вийшла книга В. «Подорожі», де він високо оцінює силу і демократизм козаків, їх перспективи.

Вановський Бернард (бл. 1740–1535), польський історик. Автор «Історії Корони Польської і Великого Литовського князівства...» та творець карти Сарматії.

Василевський Леон (псевдонім Левко Васильчук та ін.; 24.08.1870, Петербург – 10.12.1936, Варшава), польський публіцист, історик, етнограф, гром. і держ. діяч; батько польської і укр. письменниці Ванди Василевської. Навчався у Львівському (1893-94) і Празькому ун-тах. У Польській державі 1918-19 – міністр закордонних справ, з 1929 – редактор газети «Ніподлеґлость», теоретик і активний діяч правого крила Польської соціалістичної партії. Приятелював з І. Франком (про якого опублікував спогади) і М. Павликом. Друкував статті в укр. часописах «Народ» та «Житє і слово». В 1895 видав у Празі польською мовою брошуру М. Драгоманова про ставлення соціалізму до релігії. У Петербурзі в 1900 видав книгу «Сучасна Галичина», де у розділі «Література та інтелектуальне життя Галичини» дав короткий огляд західноукраїнської літератури. У книзі «Україна та українська справа» (Краків, 1911), друге видання «Українська національна справа в її історичному розвиткові» (Краків, 1925) із загальнодемократичних позицій подав короткий огляд укр. літератури та історії, біографію Т. Шевченка, висвітлив зв'язки укр. поета з польськими письменниками, значення його творчої спадщини.

Васильєвський Василій (Василь; 1838–1899), рос. історик, академік (з 1890). Ініціатор створення журналу «Візантійскій врємєннік» (1894). Осн. праці з соціально-екон. історії Візантії, історії руськовізантійських відносин, активний противник «норманської теорії». Видав низку грецьких іст. джерел. Осн. дослідження: «Варяго-руська і варяго-англійська дружина в Константинополі XI–XII ст.» («Журнал Міністєрства народного просвєщенія», 1876), «Стародавня торгівля Києва

з Регенсбургом» («Журнал Міністєрства народного просвєщєнія», т. 258, 1888), «Русько-візантійські дослідження» (Петербург, 1893), «Візантія і печеніги» («Труди», т. I, Петербург, 1907), «Русько-візантійські уривки» («Труди», т. II, Петербург, 1909), «Житіє Св. Георгія Амастридського» («Труди», т. III, Петроград, 1915).

Вебер Фрідріх Крістіан (кін. XVII – перша половина XVIII ст.), нім. мандрівник, у своїх спогадах «Мандрівка в Росію» (Франкфурт, 1720) описує події в Україні на поч. XVIII ст.

Вейге (кін. XVII – перша половина XVIII ст.), шведський офіцер. Учасник походу Карла XII в Україну, написав обширні спогади про географічні особливості України, її побут, господарство, вдачу українців, воєнні події.

Веллінґ Ґоттард (XVII ст.), шведський дипломат. Посол короля Карла X до Богдана Хмельницького, вів переговори з ним та Іваном Виговським, залишив «Донесення Ґотгарда Веллінґа... про переговори з Богданом Хмельницьким» (1657).

Вердум Ульріх фон (1632–1681), нім. мандрівник. У 1670-72 подорожував як представник фр. уряду Зах. Україною і Поділлям. Залишив описи міст і сіл України, побуту населення, воєнних дій 1671 між польськими військами та армією Петра Дорошенка і кримських татар; мемуари, діярій.

Веселовський Александр (Олександр; 16.02.1838, Москва – 23.10.1906, Петербург), рос. літературознавець, фольклорист та етнограф. Проф. Петербурзького ун-ту (з 1872), академік (з 1881). Закінчив Московський ун-т у 1859. Один із найвидатніших представників порівняльно-іст. методу в літературознавстві. Заклав наук. підвалини історії світової літератури, засновник іст. поетики. Досліджував витоки християнської середньовічної міфотворчості; поклав початок вивченню ставлення фольклору до іст. дійсності, визначив внесок Візантії і Київської Русі в розвиток літератури європейського середньовіччя. На матеріалі укр. фольклору XIX ст. реконструював давню південноруську версію билинного епосу («Південноруські билини», 1881). Часто звертався до пам'яток давнього письменства і фольклору України («Короткі примітки до билин», 1885-96).

Веселовський Борис (1880–1954), рос. історик, економіст. Доктор екон. наук (з 1943), проф. (з 1927). Праці з історії земств, економіки міського господарства і краєзнавства, де є чимало відомостей про Україну, найголовніша з них: «Історія земства», (I–II, Петербург, 1912).

Вестерфельд Авраам ван (XVII ст.), нідерландський кресляр. Автор археологічного атласу Києва 1653 р.

Віженер Блез де (XVI ст.), фр. мандрівник. Видав у 1573 в Парижі книгу, де згадує про відвідання України, зокрема Галичини, Волині і Поділля.

Вільгельм II Гогенцоллерн (27.01.1859–4.06.1941, Утрехт, Нідерланди), імператор Німеччини (1888–1918). Разом з ін. європейськими главами держав сприяв розв'язанню Першої світової війни, у січні 1918 наполягав на підписанні мирного договору з Україною. 19.01(1.02) 1918 Німеччина визнала УНР незалежною державою. За Вільгельма II укладено Берестейський мирний договір. 2.06.1918 визнав гетьманом України П. Скоропадського, з яким 6.09.1918 вів переговори у замку Вільгельмгоге. 9.11.1918 під час революції в Німеччині виїхав у Нідерланди. 28.11.1918 відрікся від престолу. Автор мемуарів «Події і постаті 1878–1918», де йдеться і про події, пов'язані з Україною.

Віміна Ченеда Альберто да (справжнє прізвище Б'янкі Міцела; 1603–1667), іт. історик, дипломат, у 1650 був як посол Венеційської республіки з дипломатичною місією у Б. Хмельницького; залишив записки («Опис походження та звичаїв козаків», 1656), цікаві описом перебування В. у гетьмана. Автор «Історії громадянських війн у Польщі» (I–V, 1671), «Опису Московії» та ін., де знайшла відображення історія України. Над цією темою працював відомий укр. історик М. Кордуба.

Вінтер Едвард (16.09.1896, Братау, тепер Градок, Чехія – 3.03.1982, Берлін), нім. філософ, історик церкви, славіст. Академік (з 1948). Навчався в ун-тах Інсбрука (Австрія) і Праги, проф. ун-тів Праги (з 1939), Галлє (Німеччина, з 1947), Берліна (з 1952). Досліджував діяльність укр. церкви, зокрема в Карпатській Україні, серед праць: «Візантія і Рим в боротьбі за Україну» (Ляйпциґ, 1942, Прага, 1944, укр. мовою), «Росія і слов'янські народи в дипломатії Ватикану 1878–1903» (Берлін, 1950) та ін. Підготував до видання праці І. Франка, написані нім. мовою.

Вітте Сєргєй (Сергій; 29.06.1849, Тифліс, нині Тбілісі – 10.03.1915, Петербург), граф, рос. політ. діяч. Міністр шляхів сполучень (1892), фінансів (з 1892), голова Комітету міністрів (з 1903), Ради Міністрів (1905-06). Ініціатор винної монополії (1894), грошової реформи (1897), будівництва Сибірської залізниці. Підписав Портсмутський мир (1905).

Розробив осн. положення аграрної реформи, яка пізніше отримала назву столипінської (1903-04). Автор маніфесту 17.10.1905. Залишив «Спогади», де значну увагу приділив висвітленню подій в Україні.

Владимиров Пьотр (Петро; 31.12.1854, Казань, тепер Татарстан, РФ – 25.07.1908, Київ), рос. літературознавець, мовознавець, фольклорист. У 1885 р. закінчив Казанський ун-т. З кінця 80-х рр. – проф. Київського ун-ту. Автор праць з давньоруської, староукраїнської та ін. літератур і фольклору: «Огляд південноруських і західноруських пам'яток писемності від XI до XVII ст.» (1890), «Про взаємний зв'язок апокрифічної іконографії, давньоруської літератури й народної словесності» (1899), «Наукове вивчення апокрифів» (1900); досліджень про «Слово о полку Ігоревім». Його монографію «Давня руська література київського періоду XI–XIII ст.» (Київ, 1900) високо оцінив І. Франко.

Вольтер (справжнє прізвище Марі Франсуа Аруе; 21.11.1694, Париж – 30.05.1778, там само), видатний фр. письменник, філософ-просвітитель, історик, енциклопедист. Академік (з 1745). Написав низку визначних літ. творів; іст. твори: «Історія Карла XII» (1731), «Історія Росії за Петра Великого» (1759-63), де згадував Україну (у першому з них дві сторінки присвячено Україні та особі гетьмана Мазепи).

Вонарбург А. (друга половина XX ст.), австр. історик. Дослідник питань історії країн Сх. Європи, зокрема України. Особливу увагу приділив темі Голодомору, є автором праці «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.»

Воронін Ніколай (Микола; 1904–1976), рос. археолог, історик архітектури. Відкрив і досліджував палац у Боголюбові (XII ст.) Праці присвячені архітектурі Північно-Східної і Зах. Русі. Ленінська премія (1965), Держ. премія СРСР (1952). Головні дослідження: «Давньоруські міста» (1945), «До питання про взаємовідносини галицько-волинської і владимиро-суздальської архітектури XII–XIII ст.» (1940), «Шляхи розвитку руської культури X–XIII ст.» («Культура давньої Русі», т. II, Москва, 1950, у співавторстві з М. Тихановою), «Історія культури стародавньої Русі. Домонгольський період» (1951, у співавторстві з М. Карнером).

Вотрен Губерт (кін. XVIII – поч. XIX ст.), фр. письменник, історик. У 1807 в Парижі вийшла книга «Спостерігач у Польщі», в якій автор написав чимало схвальних слів про Україну й українців.

Г

Гавлічек-Боровський Карел (31.10.1821, Борово, Південна Чехія, тоді Австр. імперія, нині Чехія – 29.07.1856, Прага), чеський поет, публіцист. Навчався у Празькій духовній семінарії, з якої був виключений за вільнодумство. У 1843-44 жив у Росії, враження про це відбилися у книзі «Картинки з Росії» (1843-46). Укр. тематика творчості поета навіяна спогадами про перебування в Галичині (статті «Слов'янин і чех», «Слов'янська політика» (1846), вірш-епіграма «Патрони Галичини» тощо). Підтримував прагнення укр. народу до визволення.

Гакет Бенедикт (XVIII ст.), нім. мандрівник. Відвідав Україну і зробив опис подорожі «Дев'ята... подорож... через Дакію і Сарматію або північні Карпати» (Нюрнберґ, 1794).

Гамберіні (XVI ст.), іт. мандрівник. У 1584 випустив записки про подорож в Україну, зокрема про запорізьких козаків.

Гакстхавзен Авґуст (1792–1866), нім. економіст і юрист. У 1843 відвідав ряд міст Рос. імперії, був у Києві й Одесі, досліджуючи аграрний лад, вірування, релігійну творчість. Автор праці «Студії про зовнішні відносини» (Ганновер, 1847).

Гашек Ярослав (30.04.1883, Прага – 3.01.1923, Ліпніце, Чехо-Словаччина, тепер Чехія), чеський письменник. Закінчив 1902 комерційне училище. До 1915 опублікував бл. тисячі гуморесок, фейлетонів, нарисів: збірки «Бравий вояк Швейк та інші дивовижні історії», «Турботи пана Тенкрата» (обидві – 1912), «Моя торгівля собаками та інші гуморески» (1915) тощо. Мобілізований під час Першої світової війни до австр. армії. Г. добровільно здався в рос. полон (1915). З червня 1916 по лютий 1918 перебував в Україні, у Києві. Написав тут понад 30 творів, які друкував у газеті «Чехослов'янин», яка виходила чеською мовою у Києві і «Слов'янському видавництві». Серед них – повість «Бравий вояк Швейк у полоні» (1917), низку сатиричних оповідань. Твори київського періоду пройняті ідеєю визволення чеського і словацького народів від австро-угорського поневолення.

У 1920 повернувся на батьківщину. Видав гумористичні збірки «Дві дюжини оповідань» (1920), «Троє з акулою та інші повчальні випадки» (1921), «Мирна конференція та інші гуморески» (1922) та ін. Вершина творчості Г. – сатиричний антивоєнний роман «Пригоди бравого вояка Швейка» (1921-23, незакінчений), перший

варіант якого створений і виданий чеською мовою у Києві. Тавруючи мілітаризм тодішньої Австро-Угорщини, письменник викриває реакційну сутність усіх її інституцій – поліції і жандармерії, школи і церкви, права і преси. Вістря сатири Г. спрямоване також проти шовінізму й лицемірної філантропії. Образ Швейка у світовій літературі стоїть поряд з іменами Санчо Панси і Тіля Уленшпіґеля. У творах Г. представлена й укр. тематика, зокрема в романі «Пригоди бравого вояка Швейка», оповіданні «Клятий русин», віршах, написаних у Києві. Протягом 1930-83 в Україні вийшло десять видань «Пригод бравого вояка Швейка». Вистави за романом ішли у театрах України, зокрема в Київському драматичному театрі імені І. Франка (1928, поновлено 1955), Львівському драматичному театрі імені М. Заньковецької. У Києві на фасаді готелю «Театральний», в якому жив і працював у 1916-18 Г., установлено меморіальну дошку. Укр. мовою окремі твори Г. переклали Остап Вишня, С. Масляк, Г. Пашко, Ю. Лісняк, О. Лєнік, О. Паламарчук та ін.

Генріх Латвійський (1187 – після 1259), нім. хроніст, священик і місіонер. Автор «Хроніки Лівонії». Займався місіонерською діяльністю переважно на території сучасної Латвії. У своїй хроніці згадує про відносини Лівонського ордену з сусідами, зокрема з руськими князівствами. Описує події не лише ті, сучасником яких він був. Цінними є його відомості про деяких руських князів.

Георгій Амартол (Георгій Мніх; IX ст.), візантійський історіограф. Автор хроніки, яку завершив близько 867. Вона охоплює всесвітню історію від «створення світу» до 842. За джерела хроніки правила Біблія, а також попередня візантійська хронографія, зокрема хроніка Іоанна Малали. Складається з невеликого вступу і чотирьох книг. У 3-й і 4-й книгах є певна інформація з історії України. Хроніка відіграла істотну роль у розвитку літописання та хронографії сх. слов'ян. Сліди її у східнослов'янських оригінальних і компілятивних творах дозволяють стверджувати, що вона була перекладена церковнослов'янською мовою в X–XI ст. Великі фрагменти з неї увійшли в різні хронографічні компіляції.

Герберштайн Зіґмунд (1486–1566), нім. дипломат і мандрівник, автор книги «Московські коментарі» (1549), де подає багато іст., географічних і господарських відомостей про Московію, Україну, Литву і Польщу; це перший докладний опис географії України.

Гердер Йоганн Ґотфрід (25.08.1744, Морунген, Сх. Пруссія – 18.12.1803, Ваймар, Німеччина), нім. філософ, історик, письменник, перекладач. Навчався в Кеніґсберзькому ун-ті, зробив значний внесок у розвиток нім. і світової іст. думки, дослідження усної нар. творчості, порівняльно-іст. вивчення літератур, створивши концепції світової літератури. У 1778-79 видав збірник «Народні пісні», де були і слов'янські. У книгах «Ідеї до філософії історії людства» (1784-91) та «Листи щодо заохочення гуманності» (1793-97) спробував створити універсальну історію всіх часів і народів. Обстоював ідею дружби нім. і слов'янського народів. У «Щоденнику моєї подорожі за 1769 рік» (видано у 1846 р.) висловлював сподівання, що «Україна стане новою Грецією». Співчував рухові слов'янського відродження. Тривалий час жив у Ваймарі і дружив з Й.-В. Ґете.

Геродот (484 до н. е., Галікарнас, Мала Азія, нині Туреччина – 425 до н. е., Троя, Пд. Італія), найвизначніший давньогрецький історик, названий «батьком історії». Осн. час діяльності – 450–425 рр. до н. е. У середині V ст. до н. е. був на території України (Пн. Причорномор'я, зокрема Ольвія), де зібрав дані про скіфів та ін. племена, що мешкали на цих землях. Написав 9-томну «Історію», де є і про похід перського царя Дарія на скіфів у VI ст. до н. е. і в її 4-й частині, присвяченій Скіфії, подав докладний опис території Пд. України і життя та побуту скіфів, а також кіммерійців, таврів та ін. народів, що тоді заселяли південноукраїнські степи. Г. описав похід військ перського царя Дарія I проти скіфів у 514 або 513 до н. е. Твір Г. – важливе джерело для ранньої історії, етнографії і географії України.

Герцберґ Евальд (друга половина XVIII – поч. XIX ст.), нім. політ. діяч. Канцлер (міністр закордонних справ) Пруссії. Зустрічався у квітні 1791 в Берліні з В. Капністом, який прибув з України просити підтримки у прусського короля у боротьбі за незалежність. Для історії України важливою є записка Г. королю Пруссії про візит В. Капніста.

Гільдебрандт Конрад Яків (1629–1679), нім. пастор. У 1657 р. супроводжував шведського посла Ґ. Веллінґа у Чигирин (тепер Черкаська обл.) на переговори з Б. Хмельницьким, залишив опис цієї подорожі.

Главачек Франтішек (28.11.1876, Славков, Південно-Моравська обл., тоді Австро-Угорщина, тепер Чехія – 15.10.1974, Прага), чеський публіцист, перекладач. Закінчив Празький ун-т (1899). Активний перекладач і пропагандист укр. літератури. Був особисто знайомий з І. Франком, В. Гнатюком, М. Павликом. Автор першої у Чехії ґрунтовної розвідки «Іван Франко» («Час», 1898), досліджень «І. Франко і чеська та словацька молодь» (1956), «Моя подорож по Закарпатській Україні в 1896 р.» (1957), «Декілька згадок про зустрічі з І. Франком» (1968), статті про Т. Шевченка, Марка Вовчка, Лесю Українку, М. Драгоманова, В. Гнатюка та ін.

Гомер (VIII ст. до н. е.), перший грецький поет. Вважається автором «Іліади» й «Одіссеї», епосів, які започаткували європейську літературу. В «Одіссеї» Г. першим згадує ім'я народу на території України – кіммерійців.

Гондіус Вільгельм (1597–1658), нідерландський гравер. З 1634 жив у Ґданську, вигравірував карти з історії України (1640, 1648, 1650) із зображенням козаків, портрет Б. Хмельницького (1651). Виконав гравюри за малюнками Г.-Л. де Боплана до книги «Опис України» (1650). На титульному аркуші книги Й. Пасторія «Скіфо-козацька війна» (1652) зобразив укр. козаків, захоплених у полон поляками під час нац.-визв. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького.

Горак Їржі (4.12.1884, Бенешов, тоді Австро-Угорщина, нині Чехія – 14.08.1975, Прага), чеський фольклорист, етнограф, літературознавець. З 1956 академік. Закінчив Празький ун-т. Проф. порівняльної історії слов'янських літератур і фольклору в ун-тах Брна (1922-26) і Праги (1927-53). Директор Ін-ту етнографії і фольклористики (1956-63). У 1945-48 – посол Чехо-Словаччини в СРСР. Популяризував укр. культуру, досліджував чесько-укр. зв'язки. Автор праць: «Драми Фріча з історії України» (1930), «З досліджень про українські теми в чеській літературі» (1938), «З історії слов'янських літератур» (1948), «Сторінки з історії взаємних чесько-українських зв'язків» (1954) та ін.

Гофман Макс (1869–1927), нім. генерал. Під час Першої світової війни – начальник штабу Сх. фронту. Разом з держ. секретарем закордонних справ Р. фон Кюльманом представляв Німеччину на мирних переговорах з делегацією УНР у Бересті, 27.01 (9.02) 1918 як представик Нім. найвищої військової управи підписав Берестейський мир. Автор цікавих спогадів про події Першої світової війни, у тому числі про переговори в Бересті, – «Війна у моєму баченні».

Гурський Артур (1870–1959), польський історик, письменник. Автор праці «Неспокій наших часів» (1938), у якій сформулював вимоги демократичних змін у політиці польського уряду щодо укр. населення.

Гюґо Віктор-Марі (26.11.1802, Безансон, Франція – 22.05.1885, Париж), фр. письменник, публіцист, гром. діяч. Член Фр. академії з 1841. Навчався в ліцеї Людовіка Великого (Париж). Перша збірка «Оди й різні вірші» (1822) позначена канонами класицизму. Ранні романи «Ган Ісландський» (1823), «Бюг Жаргаль» (1826) створені під впливом європейського романтизму. Зб. «Оди та балади» (1826) засвідчила перехід Г. на передові сусп. і естетичні позиції. Передмова до драми «Кромвель» (1827) стала естетичним маніфестом демократично налаштованих романтиків. Збірка «Східні мотиви» (1829) пройнята співчуттям до нац.-визв. боротьби грецького народу. У поет. доробку Г.– збірки «Осіннє листя» (1831), «Присмеркові пісні» (1835), «Внутрішні голоси» (1837), «Проміння й тіні» (1840), «Споглядання» (1856) та ін. Під час вимушеної 19-річної еміграції (1851-70) написав низку творів, зокрема поет. збірку «Кари» (1853), в якій викривав політ. авантюриста Наполеона III. Подіям франко-прусської війни 1870-71 та Паризькій комуні 1871 присвячена поет. збірка «Грізний рік» (1872). Антимонархічними драмами «Маріон Делорм» (поставлена 1831), «Ернані» (1830), «Король бавиться» (1832), «Марія Тюдор» (1833), «Анжело» (1835), «Рюї Блаз» (1838) та ін. Г. зробив чималий внесок у розвиток романтичної драматургії. Автор іст. та соціальних романів «Собор Паризької богоматері» (1831), «Знедолені» (1862), «Трудівники моря» (1866), «Людина, що сміється» (1869), «Дев'яносто третій рік» (1874), пройнятих глибокою симпатією до народу. Укр. мовою перекладено майже всі романи, драми та вірші Г. Багато зробив для популяризації його творчості в Україні І. Франко, який високо цінив соціальні повісті «Останній день смертника» (1829), «Клод Ге» (1834), переклав

9 віршів зі збірки «Кари», 11 віршів з ін. збірок, уривок з роману «Знедолені» під назвою «Ватерльо», фрагмент драми «Торквемада», написав статтю «Соті роковини народження В. Ґюґо». Твори Г. перекладали також Леся Українка, Олена Пчілка, М. Старицький, П. Грабовський, Х. Алчевська, Є. Тимченко, В. Щурат, М. Рильський, М. Бажан, Борис Тен, М. Терещенко, С. Голованівський та ін. У рад. час творчість Г. досліджували О. Білецький, Н. Модестова, Д. Наливайко та ін. На укр. тематику Г. написав поет. твір «Мазепа».

Ґ

Ґалл Анонім (Мартин Ґалл; кін. XI – поч. XII ст.), польський хроніст. Автор польської хроніки – «Хроніка і діяння князів або правителів польських» (бл. 1113–1116, надруковано 1749) латинською мовою (книги I–III), яка охоплює історію Польщі до 1113. Ґ. А. дав загалом достовірний опис історії Польщі X–XI ст. Хроніка містить цінний матеріал про зв'язки Польщі з Київською Руссю. Більша частина хроніки присвячена правлінню Болеслава III Кривоустого. Вперше видана у Ґданську в 1749.

Ґаркаві Александр (Гаркавий Олександр; XIX ст.), рос. письменник та історик. Осн. праці: «Оповіді мусульманських письменників про слов'ян і руських» (Петербург, 1870), «Оповіді єврейських письменників про слов'ян і руських» (Петербург, 1870).

Ґваньїні Александр (іноді Ґваґнін або Ґваґвін; 1534, за ін. даними 1538, Верона, Італія – 1614, Краків). Польський історик іт. походження. Автор Хроніки Європейської Сарматії «Сарматія і Європа у порівнянні» (I–X, 1578), де подав географічний опис України (книга III «Історія Руської землі»), Польщі, Литви, Московії й багато іст. відомостей про ці країни. Творами Ґ. користувалися укр. письменники XVII–XVIII ст., зокрема автори літописів. Висловлював прогресивні для свого часу погляди на укр. козацтво.

Ґедеонов Степан (1815–1878), рос. історик, театральний діяч. Почесний член Петербурзької АН (з 1863 р.); директор Ермітажу (1863-78) та імператорських театрів (1867-75). Осн. праця – «Варяги і Русь» – спрямована проти «норманської теорії».

Ґеорґі Йоганн Ґотліб (1729–1802), нім. мандрівник, натураліст, етнограф, дослідник Росії. Автор першого географічного опису Рос. імперії та етнографічного опису її народів, важливих і для дослідження України. «Географічно-фізичний і природничо-історичний опис Російської імперії» (I–IV, 1797–1801), «Опис всіх народів, що проживають у Російській державі» (I–IV, 1799).

Ґетц Леопольд Карл (1868–1930), нім. історик права. Проф. ун-ту в Бонні. Автор праць: «Київ як культурний центр домонгольської Русі» (Пассау, 1904), «Правничі та культурно-історичні пам'ятки Давньої Русі» (1905), «Держава і церква в Давній Русі. Київський період 988–1240» (Берлін, 1908) «Руське право (Руська правда)» (I–IV, 1910-13) та ін.

Ґліґнер Еразм (XVI ст.), польський історик. У книзі, виданій у 1558 в Кракові, високо оцінює діяльність козаків, зокрема Д. Вишневецького, вважає потрібними їхні дії для Польщі, про використання героїзму козаків для процвітання Польщі.

Ґмелін Самуель Ґотліб (1745–1774), рос. мандрівник, натураліст. Академік (з 1767), за національністю німець. З 1767 р. – у Росії. Автор праці «Подорожі по Росії... Самуеля Ґеорґа Ґмеліна в 1768 до 1771 рр.» (Петербург, 1771–1785, I–IV), де чимало сторінок приділяє українцям, їхньому соціально-екон. розвиткові.

Ґолубинський Євґеній (Євген; 1834–1912), рос. історик, ліберал-західник. Академік (з 1903). Осн. праці: «Історія російської церкви» (I–II, Москва, 1901-04), «Історія церкви» (Москва, 1902), «Історія канонізації святих в російській церкві» (Москва, 1903).

Ґордон Патрік (1635–1699), московський генерал і контр-адмірал, за походженням шотландець. До 1661 перебував на шведській і польській службі. У 1660 брав участь у боях проти московських військ під Любаром і Чудновом (нині Житомирська обл.), але згодом перейшов на московську службу. 15 років служив в Україні. Під час Чигиринських походів 1677-78 керував фортифікаційними роботами у Чигирині (тепер Черкаська обл.). Учасник Кримських походів 1687-89 та Азовських походів 1695-96. Автор щоденника, який містить цінні матеріали з історії Лівобережної України кінця XVII ст.

Ґородцов Василій (Василь; 1860–1945), рос. історик, археолог. Проф. (з 1918); праці із загальних питань археології, первіснообщинних і середньовічних пам'яток. Головні з них: «Культура бронзової епохи у стародавній Росії» (Москва, 1915), «Бронзовий вік на території Росії» (Москва, 1927).

Ґотьє (Готьє) Юрій (1873–1943), рос. історик, археолог. Академік (з 1939). З 1900 досліджував могили, ґотські та генуезькі пам'ятки в Україні. Праці з археології Європи, землеволодіння Замосковного краю в XVII ст., обласного управління у XVIII ст., усього понад 180 досліджень, головне: «Залізний вік у Східній Європі» (Москва, 1930).

Ґреков Борис (1882–1953), рос. історик. Академік (з 1935). Автор праць з історії Давньої Русі, Росії, пд. і зах. слов'ян, рос. селянства. Осн. роботи: «Найдавніші долі Західної України» (Москва, 1939), «Утворення держави» (1945), «Волзькі болгари в IX–X ст.» (Москва, 1945),

«Київська Русь» (Москва, 1949), «Золота Орда та її падіння» (Москва – Ленінград, 1950, у співавторстві з А. Якубовським), «Селяни на Русі» (I–II, Москва, 1952-54), «Руська правда» і її слов'янське оточення» (1953), «Культура Київської Русі» (Москва, 1953), «Боротьба Росії за створення своєї держави» (Москва–Ленінград, 1954), «Перша праця з історії Росії» (Москва, 1958), «Витоки Руської культури» (1958), «Долі слов'янства в прикарпатських областях» (1958), «Історія Російської держави і культура Київської Русі» (1958), «Селяни на Русі з найдавніших часів до XVIII ст.» та ін.; зробив значний внесок у спростування постулатів «норманської теорії».

Ґренер Вільгельм (1868, Вюртенберґ, Німеччина – 1939), нім. військовий діяч. Генерал-лейтенант. Навчався в Академії генерального штабу. З кін. 1916 перебував на Сх. фронті. Начальник штабу нім. військ в Україні (1918). Підтримав прихід до влади гетьмана П. Скоропадського. На поч. листопада 1918 призначений начальником генерального штабу нім. армії. З 1919 – міністр шляхів, з 1927 – військовий міністр. Один із засновників Укр. наук. ін-ту в Берліні. Автор спогадів «Полководець проти волі», де є чимало цінних матеріалів, пов'язаних з Україною.

Ґрондський Самуель (поч. XVII ст. – після 1676), польський історик і дипломат. Емігрант з Трансильванії, згодом посол шведського короля Карла X до Богдана Хмельницького; у 1676 написав історію Хмельниччини під назвою «Історія козацько-польської війни», видану в Будапешті (Буді) в 1789.

Ґруневеґ Мартин (серед. XVI ст., Ґданськ – поч. XVII ст., там само), польський мандрівник, історик. У 1582–1602 мешкав у Львові, зробив найдавніший докладний опис міста. Високо оцінював Львів порівняно з ін. європейськими містами.

Ґумільов Лев (1914, Петроград – 1992, Петербург), рос. історик-тюрколог. Народився в родині відомих поетів Н. Ґумільова й А. Ахматової. Як учений-історик Ґ. досяг популярності своїми нетрадиційними поглядами на проблему кочових племен, зокрема гунів, дослідивши на цьому матеріалі і більш загальну проблему, що стосується ролі кочовиків у створенні євроазійських цивілізацій та їх взаємин з землеробськими племенами. В цьому контексті вченим були порушені і проблеми Давньої Русі у її взаєминах з кочовими народами. Новаторство автора полягало не в тому, що він користувався новими невідомими фактами, а в їх інтерпретації. Останнє було зумовлене принципово новим підходом до проблематики етнічної історії, етногенезу як такого.

Серцевиною етногенетичної концепції Ґ. є ідея «пасіонарності». Вона ґрунтується на висловленій ще В. Вернадським думці про специфічну форму енергії, яку створює «жива речовина». Під «живою речовиною» мають на увазі всі живі організми, у т. ч. і людей, які реалізують її у формах надзусильної дії або так званої наднапруги. Звідки береться така енергія, надлишок якої достатній не лише для пристосування до умов середовища, а й до його перетворення, зміни ландшафту? Джерелом такої надлишкової енергії є «пасіонарність», яка виникає внаслідок трансформації енергії сонячного випромінювання і звичайного природного процесу екзогамних зв'язків, що поширюють пасіонарний ген. Отже, пасіонарність є поштовхом до початку етногенезу або так званого «вибуху етногенезу». Останній відбувається в певному географічному середовищі, яке відіграє важливу роль у відносинах етносу і природи, і перш за все роль стабілізаційну. Але вважати, що «географічний фактор» в концепції пасіонарності є визначальним, було б помилково. А отже, і кваліфікація даної концепції як «біологізаторської» чи «географічної» була б неконкретною. Скоріш за все її правильно визначити як «енергетичну», оскільки від сили останньої залежать, врешті-решт, розвиток і функціонування етносів. Автор значної кількості праць, де йдеться про територію України, зокрема «Стародавні тюрки» (Москва, 1967).

Ґуммерус (Ґоммерус) Герман (1877–1948), фінський політик та історик. Проф. ун-ту в Гельсинкі, активний прихильник України й оборонець її прав на самостійність; мав зв'язки з укр. діячами. Під час Другої світової війни був Стокгольмським представником Союзу поневолених Росією народів; у 1918 – посол Фінляндії в Україні. Автор численних статей про Україну; книга «Неспокійні часи в Україні» (1930, фінською і шведською мовами).

Ґюльденштедт (Ґільденштедт) Йоганн Антон (1745–1781), рос. природодослідник і мандрівник. Академік (з 1771), за національністю німець. З 1768 р. у Росії. Учасник експедиції АН в Україну і на Кавказ 1768-74. Автор щоденників, що містять обширний матеріал з географії, біології, етнографії України, її соціально-екон. розвиток («Подорож через Росію і в Кавказькі гори», Петербург, 1791).

Д

Делямар Каміль (XIX ст.), фр. політик. У 1868 вніс до фр. сенату петицію в укр. справі, яку пізніше видав окремо під назвою «15-мільйонний європейський народ, забутий в історії», де зі співчуттям і приязню ставиться до українців.

Деляневіль (Де ля Невіль) Байлет (кін. XVII – поч. XVIII ст.), фр. дипломат. 5 місяців 1689 був у Москві. Подорожував укр. землями. У своїх «Записках про Московію» (Париж, 1698) робить цікаві порівняння між московитами, тобто росіянами, й українцями. Зокрема, пише про гетьмана І. Мазепу, з яким особисто зустрічався.

Де ля Фриз (кін. XVIII – поч. XIX ст.), фр. лікар. Під час наполеонівських війн потрапив у полон до росіян, перебував на Чернігівщині. Залишив «Записки про 1812 р.», де подає деякі відомості про укр. звичаї.

Де Монті Анатоль (перша половина XVIII ст.), фр. дипломат. Посол у Польщі; у листі від 9.11.1729, що зберігається в архіві міністерства закордонних справ у Парижі, дає характеристику П. Орлику й укр. справам того часу.

Денікін Антон (16.12.1872, Варшава – 8.08.1947, Анн-Арборн, США), рос. військовий діяч. У 1892 закінчив Київське піхотне училище, в 1899 – Академію генерального штабу. Генерал-лейтенант. Учасник Першої світової війни, у 1917 – командувач військ Зах. і Пд.-Зах. фронтів. Головнокомандувач антибільшовицьких сил півдня Росії під час громадянської війни 1918-20 у Росії. На окупованій денікінцями укр. землі проголошувалася ідея «єдіной і нєдєлімой Росії», здійснювалися погроми укр. культ. установ і шкіл, проводилися масові репресії проти укр. інтелігенції. Після поразки у 1920 емігрував. Автор мемуарів «Нариси російської смути» (I–II, 1920-22, III–IV, Берлін, 1924-25, V, Париж, 1926), де багато уваги приділяє подіям, що відбулися у ті часи в Україні.

Джанніні Амадео (1886–19?), іт. правник, знавець східноєвропейських справ. Дійсний член НТШ. Голова Товариства українсько-італійської приязні. Автор низки публікацій з міжнародного права та історії дипломатії, зокрема – «Велика Україна» (1947).

Діґуров Іван (XIX ст.), рос. економіст фр. походження. Проф. Харківського ун-ту. У своїй праці «Цивілізація поганських татар» торкається колонізації Причорномор'я, дає високу оцінку господарським здібностям українців.

Дітмар Мерзебурзький – див. Тітмар Мерзебурзький.

Длуґош Ян (1415, Бжезниця, Польща – 19.05.1480, Краків), польський літописець. Секретар краківського єпископа, краківський канонік. Навчався у Краківській академії (1428–1431). Автор великої (у 12 книгах) хроніки «Історія Польщі» («Річники, або Хроніки славного Польського королівства», 1455-80), в якій використовує різні східноєвропейські літописи; на Д. часто посилалися укр. письменники XVII ст. Праця містить цінні архівні матеріали, у т. ч. численні відомості про Україну. Повністю опублікована у 1711.

Довнар-Запольський Митрофан (14.06.1867, Рєчиця, нині Гомельська обл., Білорусь – 1934, Москва), білор. і рос. історик, фольклорист та етнограф. Доктор іст. наук, проф. з 1902. Закінчив Київський ун-т (1894). Викладав у Києві, Харкові, Баку, Мінську, з 1926 – у Москві. Видав цінні фактичним матеріалом праці з історії Київської Русі, Великого князівства Литовського тощо. Досліджував білор. і укр. фольклор, нар. обряди і говори Полісся – «Нарис історії Кривицької і Дреговицької земель до кінця XII століття» (1891), «Пісні пінчуків», «Білоруське Полісся» (обидві – 1895). Автор праць «Державне господарство в князівстві Литовському» (1901), «Історія російського народного господарства» (Київ, 1905, 1913), «Таємне товариство декабристів» (Москва, 1906), «Українські староства в першій половині XVI ст.» (1908), «Огляд нової російської історії» (Київ, 1911), «Польсько-литовська унія» (Київ) та ін.

Долґорукий Іван (1764, Москва – 1823, там само), рос. держ. діяч, мандрівник. Навчався у Московському ун-ті. Відвідував Україну, залишив «Щоденник подорожі в Київ у 1817 р.», виданий у Москві (1870), де є цінні етнографічні та іст. відомості про Україну, де є такі слова: «Україна не почуває себе щасливою... Вона змучена, терпить різні тягарі і почуває повністю втрачену свободу колишніх віків. Нарікання глухе, але майже загальне».

Дрінов Марін (1838–1906), визначний болг. історик, діяч болг. нац. визволення. З 1873 – проф. слов'янознавства Харківського ун-ту. Активний член Харківського Історико-філологічного товариства, у 1890-97 його голова.

Дружинін Ніколай (Микола; 13.01.1886, Курськ, Рос. імперія, нині РФ – 11.08.1986, Москва), рос. історик. З 1953 – академік. Праці з соціально-екон. іст. питань, історії гром. думки і рев. руху в Росії XIX ст. Ленінська премія (1980), Держ. премія СРСР (Сталінська, 1947).

У роботі «Державні селяни і реформа П. Кисельова» (Москва – Ленінград, 1946) є чимало інформації з історії України.

Дружиніна Єлена (Олена; 1916–?), рос. історик. Член-кореспондент АН СРСР (1981). Праці з історії Росії XVIII–XIX ст., зокрема, де вона торкається питань з історії України: «Кючук-Кайнарджійський мир 1774 р.» (Москва, 1955), «Північне Причорномор'я 1775–1800» (Москва, 1959), «Південна Україна 1800–1825 рр.» (Москва, 1970) та ін.

Дубецький Маріян (1838, Волинь – 1926), польський історик. Писав і на укр. теми: «Кодак – фортеця на кордоні» (1879), «Історичні образи і дослідження» (1899); тенденційно заперечував самостійність укр. культури, пояснюючи її здобутки винятково польськими впливами.

Дубнов Семен (1860 – прибл. грудень 1941, Рига), єврейський історик, публіцист і громадський діяч. Один із засновників Єврейського історико-етнографічного товариства, редактор журналу «Єврейська старовина». Активний учасник єврейського гром. життя в Росії і в Україні. Тривалий час жив і працював в Одесі. Після кишинівського погрому 1903 був серед тих, хто закликав до створення активної єврейської самооборони. В 1906 заснував Єврейську народну партію (фолькспартай), яка проіснувала в Росії аж до 1918. У 1922 емігрував на Захід. Жив у Берліні, а після приходу до влади нацистів переїхав до Риги. Там він загинув під час гітлерівської окупації у місцевому ґето. Монументальна праця Д. «Всесвітня історія єврейського народу», в якій чимало уваги приділено євреям України, вперше була видрукувана в нім. перекладі у Берліні в 10-ти томах (1925-29). Повне видання книги рос. мовою побачило світ у Ризі в 1934-38. В колишньому Радянському Союзі і в Україні твори Д. не перевидавалися. Д. відкидав як сіонізм, вважаючи його проявом псевдомесіанства, так і асиміляторство, протиставляючи їм концепцію «єврейського автономізму». Він виходив з того, що кожний народ проходить різні етапи свого нац. буття: расовий тип, територіально-політ. і культ.-іст., або духовний. На його думку, єврейський народ вже пройшов перші два етапи і після зруйнування Храму перейшов до вищої, тобто культурно-духовної, стадії свого іст. розвитку. Це, в свою чергу, дозволило йому консолідуватись як духовна нація, що існує в силу стихійної або свідомої волі до життя. Д. писав, що історія знає один приклад збереження нації безземельної і розпорошеної; цей приклад в історії – єврейський народ. Основою життєздатності цього народу, відтоді, коли він втратив свою держ. самостійність,

є його автономна організація. Саме в автономії у вигляді єврейських громад зберігається єврейська самобутність і здатність народу до саморозвитку. Таким чином, спираючись на теорію «автономізму», Д. визначає євреїв як націю, незважаючи на їх розселення серед ін. націй і народів. Єврейську релігію Д. з огляду на це розглядав як засіб нац. самозахисту народу, а єврейську нар. мову (ідиш) – як могутню силу нац. самозбереження. Концепція «автономізму» Д. була, хоча й в дещо пом'якшеній формі, прийнята Бундом. Так чи інакше її поділяє і сіоністський рух в межах діаспори. Концепція «автономізму» відроджується тепер і серед євреїв в Україні.

Дурилін Сєргєй (Сергій; 26.09.1877, Москва – 14.12.1954, там само), рос. літературознавець, мистецтвознавець. Закінчив Московський археологічний ін-т (1914). З 1945 працював в Ін-ті історії мистецтв АН СРСР. Автор праць з історії рос. літератури і мистецтва. У повоєнний час вивчав історію укр. театру, укр.-рос. культурні зв'язки. У дослідженні «З сімейної хроніки Гоголя. Листування В. П. та М. І. Гоголів-Яновських. Листи М. І. Гоголь до Аксакових» (1928) є значна кількість матеріалу про укр. культуру.

Дурова Надія (псевд. Александров; вересень 1783, Київ, за ін. даними, Херсон – 2.04, за ін. даними – 4.04.1866, Єлабуґа, тепер Татарстан, РФ), рос. письменниця, публіцистка, військ. діячка, перша в Росії жінка-офіцер. Народилася в родині гусарського ротмістра, мати – зі старовинного козацького роду. У 1806 втекла з дому і, переодягнувшись у чоловіче вбрання, вступила до уланського полку. У 1806-10 служила в Крем'янці. Учасниця Вітчизняної війни 1812, у Бородінській битві була поранена. З 1816 – у відставці. Залишила спогади «Кавалерист-дівиця. Випадок у Росії» («Записки кавалерист-дівиці», 1836), в яких змалювала й описала міста України – Київ, Луцьк, Ковель (нині Волинської обл.), Крем'янець, Тернопіль, Рівне тощо, Чернігівщину, р. Удай, гумористично зобразила життя священиків на Зах. Україні. Авторка книги «Рік життя у Петербурзі» (1838) та ін. творів.

Духінський Францішек (1817–1893), польський публіцист, етнограф та історик, родом з України. У своїх творах пропагував ідею боротьби європейських народів з Російською імперією, виступаючи прихильником спільного польсько-укр. фронту й самостійності України.

Дьяконов Михаїл (Михайло; 1855–1919), рос. історик права. Досліджував і давньоруське право. Основна праця «Нариси суспільного і державного ладу Давньої Русі».

Дюран Еміль Александр (Дюран-Ґревіль; 1838, Монпельє, Франція – 7.05.1903, Париж), фр. літературознавець, мистецтвознавець, перекладач. У 60-х рр. викладав фр. мову в Петербурзі, зацікавився творчістю Т. Шевченка, вивчав укр. мову. Написав статтю «Національний поет Малоросії – Шевченко» (1876), де показав світове значення творчості Т. Шевченка, наголосив, що його поезія «була формою соціальної проповіді». Це була перша у Франції велика розвідка про Т. Шевченка. Д. листувався з укр. етнографом і фольклористом Ф. Вовком.

Е

Еберт Макс (1879–1929), нім. археолог. Проф. Берлінського ун-ту, дослідник праісторії Сх. Європи, почесний член Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН. Автор першої синтетичної праці з археології Центральної та Сх. України.

Еверс Йоганн Філіпп Ґустав (1781–1830), нім. історик. Проф. ун-ту в Дерті (тепер Тарту, Естонія). Автор праць з історії Київської Русі і давнього права, головно про «Руську правду»; висунув гіпотезу про хозарське походження слова «Русь» (1814).

Ейнґорн Віталій (1862–1947), рос. історик. Співробітник «Кіевскої старіни», відомий своїми працями про політ. і культ. взаємини України і Московії в XVII ст.: «Книги київського і львівського друку в Москві у XVII ст.» (Москва, 1894), «Про малоросійські переписні книги 1666 р.» (Москва, 1895), «Дипломатичні зв'язки московського уряду з Правобережною Україною в 1673 р.» (Москва, 1898), «Зв'язки малоросійського духовенства з московським урядом у царювання Алексея Михайловича» (Москва, 1899), «Нариси з історії Малоросії в XVII ст.» (Москва, 1899) та ін.

Енґель Йоганн Кристіян (1770–1814), австр. історик. Серед ін. праць є й дослідження з історії України: «Історія Галича і Володимира до 1772 р.» (1792-93), «Історія України і українських козаків» (1796); остання праця належить до перших солідних наук. досліджень з історії України.

Ербен Карел Яромир (7.11.1811, Мілетін, Східно-Чеська обл., тоді Австр. імперія, нині Чехія – 21.11.1870, Прага), чеський поет, фольклорист, етнограф, історик, перекладач. Закінчив Празький ун-т (1837). Переклав і видав давньоруські іст. і літ. пам'ятки «Несторів руський літопис» (1867), «Два співи давньоруські: «Про Ігорів похід» і «Задонщина» (1869). Написав розвідку про укр. колядки (1852). Високо оцінював укр. нар. пісні – стаття «Про слов'янську міфологію» (1857). Підтримував творчі контакти з укр. діячами XIX ст.

Є

Євлашевський Федір (1564–1604), польський шляхтич, мандрівник. Автор написаного наприкінці XVI – на поч. XVII ст. щоденника, який містить цінні відомості про політ. життя і культуру Білорусі, зокрема є цікава інформація про повстання під проводом С. Наливайка (опублікований у часописі «Кіевская старіна», 1886).

Єж Теодор Томаш (спр. Мілковський Зиґмунт; 23.03.1824, с. Сарацея, тоді Рос. імперія, тепер Рибницького р-ну, Молдова – 11.01.1915, Лозанна, Швейцарія), польський історик, письменник, публіцист. Навчався у Рішельєвському ліцеї в Одесі (1843-46), Київському ун-ті (1847-48), брав участь у рев. подіях 1848-49. Значне місце у творчості Є. посідала укр. тематика. Багатий матеріал з укр. сусп. життя і нар. побуту містять мемуари «З одеських спогадів» (1893), «Від колиски через життя» (I–III, видано 1936-37). Селянські заворушення 1855-56 в Україні відобразив у публіцистичній праці «Участь поляків у Східній війні (1853-56). Про народне повстання на Україні в 1855 р.» (1858) та нарисі «Григір Сердешний. З селянського повстання на Україні в 1856 р.» (1873). Ґрунтовністю відзначаються праці «Руська справа в Галичині» (1861), «Лях-Чех-Рус» (1878), «Руська справа. Провідники Русі» (1879), «У Галичині і на Сході. Причинок до історії повстання 1863 р.» (1880), «Повстання в Чернихові у 1888 р.» (1895), «Руська справа в стосунку до польської справи» (1902). У своїх щоденниках і листах писав про Т. Шевченка, його твори і діяльність у Кирило-Мефодіївському братстві.

Ємельянов Іван (XIX ст.), рос. історик. Автор «Подорожі Ґільбера де Ланноа у східні землі Європи» (Київ, 1873), у якій значна увага приділена Україні.

Єнсен Альфред (30.08.1859, Форс, Швеція – 15.09.1921, Відень), шведський славіст. Дійсний член НТШ з 1911, популяризатор слов'янських літератур у Скандинавії, перекладач багатьох поезій Т. Шевченка шведською мовою й автор досліджень про нього: «Український національний скальд» (1909), «Т. Шевченко. Життєпис українського поета» (1916). З іст. тематики монографії «Мазепа» (1909), «Орлик у Швеції» (1909), «Україна» (1919), іст. розвідки про гетьмана П. Орлика і родину Войнаровських; редактор збірника «Українці» шведською мовою (1921). Є. підтримував постійні контакти з укр. наук. установами, у 1909 відвідав Україну, реферував укр. наук. новини у шведських журналах.

Ж

Жгенті Віссаріон (Бесо; 14.07.1903, с. Кваціхе, тепер у складі Чіатурі, тоді Рос. імперія, нині Грузія – 20.10.1976, Тбілісі), грузинський критик і літературознавець. Закінчив Тбіліський ун-т (1926). Автор праць про грузинську літературу. У книзі «З історії культурних взаємин Грузії та України» (1954, у співавторстві з Л. Асатіані та О. Барамідзе) значне місце відведене творчості Т. Шевченка.

Жданов Іван (4.07.1846, Шенкурськ, нині Архангельська обл., РФ – 24.07.1901, Алупка, тепер Крим, Україна, похований у Петербурзі), рос. історик літератури, фольклорист, етнограф. Академік з 1899. Закінчив Петербурзький ун-т (1872), викладав у Київському (1878-82) і Петербурзькому (1895–1901) ун-тах. Праці з давньоруської літератури: «Руська поезія в домонгольську епоху» (1879), «Література Слова про похід Ігорів» (1880), «До історії руської билинної поезії» (1881), «Слово о Законі і благодаті та Похвала кагану Володимиру» (1904).

Жебельов Сєргєй (Жебелєв Сергій; 1867–1941), рос. історик античності й археолог. Проф. Ленінградського ун-ту, академік (з 1927). Праці з історії Стародавньої Греції й античності Пд. України: «Пантікапейські Ніобіди» (1901), «Виникнення Боспорської держави» (1935), «Боспорські етюди» (1935), «Народи Північного Причорномор'я в античну епоху» (1938, у журналі «Вєстнік Дрєвнєй історіі», ч. I), «Північне Причорномор'я» (1953) та ін.

З

Забєлін Іван (1820–1908), рос. історик і археолог. Автор «Історії російського життя з найдавніших часів». В Україні досліджував скіфську могилу Чортомлик (1863), наслідком чого була праця «Чортомлицька могила. Старожитності Геродотової Скіфії» (I–II, 1865-72).

Завадський Владислав (червень 1824, с. Гайворонка, тепер Теребовлянського р-ну – 10.01.1891, Львів), польський історик, письменник і публіцист. Закінчив Львівський ун-т (1843). Автор етнографічно-краєзнавчих нарисів «Образ Червоної Русі» (1869), «Гуцули» (1872), літературно-критичних нарисів «Нарис історії львівського театру» (1870-73), «Література в Галичині. 1772–1848», «Журналістика в Галичині у 1848 році» (обидва – 1878). Залишив спогади про І. Вагилевича.

Закшевський Станіслав (1873–1936), польський історик. Проф. Львівського ун-ту; його праці, особливо з історії середньовічної Польщі, мають значення і для укр. історіографії.

Замисловський Євгеній (Євген; XIX ст.), рос. історик. Автор праці «Герберштайн і його історико-географічні відомості про Росію» (Петербург, 1884), де є інформація і про Україну.

Зап Карел Франтішек Владислав (8.01.1812, Прага – 1.01.1871, Бенешов, тоді Австро-Угорщина, нині Чехія), чеський історик, географ, письменник, перекладач. У 1836-45 жив у Львові. Опублікував книгу «Дзеркало життя у Східній Європі» (I–III, 1843-44), у III томі якої подано добірку етнографічних нарисів під загальною назвою «Подорожі і прогулянки по галицькій землі», які відіграли значну роль в утвердженні й поширенні в Чехії наук. уявлень про укр. народ і його культуру. Підтримував зв'язки з кількома укр. діячами.

Заплеталь Франтішек (кін. XIX – поч. XX ст.), чеський історик, публіцист. Автор праці «Українці і наші будителі» (Прага, 1921).

Зарульський Станіслав (XIX ст.), рос. історик. Автор праці «Опис про Малу Росію і Україну» (Москва, 1848).

Зєлінський Тадей (1859, Київщина – 1944), визначний польський класичний філолог та історик. Проф. Петербурзького і Варшавського ун-тів. Підтримував зв'язки з укр. колонією у Петербурзі; прихильник укр. культ. руху.

Зємєнцький Теодор (1845–1916), польський археолог та історик мистецтва. Робив дослідні археологічні екскурсії по Зах. Поділлі (1882-84).

Зібрт Ченєк (1864–1931), чеський історик культури, бібліограф і етнограф. Проф. Карлового ун-ту в Празі. Дійсний член НТШ.

Зіморович Юзеф Бартоломей (первісне прізвище Озімек; 1597–1677), польський історик і поет. Походив з львівського вірменського роду. Бургомістр Львова, боронив місто від турків у 1672. Автор віршів і пісень укр. тематики. Іст. праці з історії Львова латинською мовою.

Златарський Васіл (1866–1935), болг. історик. З 1900 член Товариства ревнителів знань (з 1911 – Болгарська АН). Іноземний член-кореспондент Петербурзької АН (1911). Праці з середньовічної історії Болгарії, зокрема «Клятви у болгар-язичників» (Петербург, 1907), «Історія Болгарської держави» (Софія, 1924), де є чимало відомостей про Київську Русь, русько-болгарські відносини.

Зуєв Василій (Василь; 1754–1794), рос. природодослідник і мандрівник. З 1779 академік. Автор «Подорожніх записок від Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 і 1782 рр.», де подає цікаві відомості про соціально-екон. становище українців, зокрема про Слобідську Україну.

І

Ібн-ал-Асір Алі (друга половина XII – перша чверть XIII ст.), арабський історик і теолог. Мешкав у Мосулі, виконував урядові доручення до багдадського уряду. Багато працював над історією і магометанською теологією. Після себе залишив літопис, де йдеться і про Київську Русь.

Ібн-Баттута (Абу Абдаллах Мохаммед Ібн-Абдаллах аль Лаваті ат Танджи; 24.02.1304, Танжер, нині Марокко – 1377, Фес, тепер Марокко), арабський мандрівник. Протягом 1325-49 побував в Аравії, Єгипті, Ірані, Малій Азії, з Сінопу, перепливши Чорне море, досяг Криму. Згодом І.-Б. відвідав Хорезм, Бухару, Афганістан, Індію, Китай. У 1352-53 мандрував по Судану, дійшов до Тімбукту на р. Ніґер. Оповіді І.-Б. про свої подорожі, які він продиктував секретарю марокканського султана, лягли в основу книги «Подарунок споглядачам про дива міст та чудеса подорожей». Твір І.-Б. є цінним джерелом і з історії України.

Ібн-Даста Абу Алі Ахмед ібн Омар (Ібн-Руста; Ібн-Русте; кін. IX, Ісфаган, Персія, нині Іран – перша половина X ст.), арабський географ, письменник і мандрівник. У великому творі енциклопедичного характеру «Книзі дорогоцінних скарбів» (бл. 903, за ін. даними – 30-і рр. X ст., збереглася тільки 7-а, остання, частина праці) подав цінні відомості про народи Сх. Європи, зокрема опис життя і побуту слов'ян, які мешкали на території сучасної України за часів Київської Русі.

Ібн-Фадлан Ахмед (Ахмед ібн Аббас; кін. IX ст. – серед. X ст.), арабський мандрівник і письменник. У 921–922 як секретар посольства багдадського халіфа Муктадіара (Мухтадіара; 908–932) подорожував з Багдада через Середню Азію в Поволжя до царя волзьких булгар. І. Ф. – автор «Книги», написаної у формі розповіді про свою подорож, у якій подав цінні відомості про природу, життя, побут і релігію хорезмійців, башкир, булгар, хозар і русів (сх. слов'ян). Текст цього твору був утрачений. У 1923 новий рукопис цієї праці було знайдено в Мешхеді (Іран).

Ібн-Хаукаль (X ст.), арабський географ, письменник і мандрівник. Його твори доповнюють літописні відомості з історії України 70-х рр. X ст., зокрема про походи князя Святослава на волзьких болгар і хозар.

Ібн-Хордадбег (Ібн Хурдазбіг Абуль-Касім Убейдаллаг Ібн Абдаллах; бл. 820 – бл. 912–913), арабський географ, мандрівник і письменник перського походження. Був управителем пошт і поліції у провінції Джабаль, згодом придворний халіфа Аль-Мутаміда. Автор твору «Книга шляхів і держав» (844–848), в якій виклав геоцентричну систему Птолемея, описав торговельні маршрути руських купців до пд. країн і згадував про їх перебування в Багдаді. І.-Х. – найдавніший з відомих нам арабських письменників, що писав про русів (сх. слов'ян).

Ібн-Якуб (X ст.), арабський письменник. Дав у своїх «Записках» загальну характеристику наших предків у 60-х рр. X ст.

Ізмайлов Владимир (Володимир; кін. XVIII – поч. XIX ст.), рос. мандрівник. Автор «Подорожі в південну Росію у листах» (Москва, 1800-05), де описується Україна.

Іловайський Дмитрій (Дмитро; 1832–1920), рос. історик. Автор підручників з рос. та всесвітньої історії. Осн. праці: «Історія Рязанського князівства», «Пошуки про початки Русі», направлена проти норманістів, «Історія Росії» у п'яти томах, де значну увагу приділяє укр. території.

Іоанн Малала – див. Малала Іоанн

Й

Йорґа Ніколай (1871–1940), визначний рум. історик і політ. діяч. Голова рум. уряду (1931-32). В іст. працях заперечував автохтонність українців на Буковині й Бессарабії, вважаючи їх за «зрутенізованих румунів», висував рум. претензії на т. зв. «Трансністрію», тенденційно висвітлював рум.-укр. відносини. Автор праць «Історія великої Румунії» (1908), «Україна молдовська» (1913) та ін.

Йордан (прибл. 500, Мезія, нині територія Болгарії – друга половина VI ст.), ґотський історик, алан за походженням, можливо єпископ. Був секретарем аланського полководця Гунтігіса Бази, який перебував на службі у Візантійській імперії, згодом, вірогідно, став секретарем ґотських королів у Італії. Найважливіший твір – «Про походження і діяння ґотів», або «Ґетіка» (бл. 551), де подано цінні відомості про ґотів на території сучасної України й давніх слов'ян, описано події IV ст. – зіткнення ґотів з антами. Праця Й. значною мірою є скороченим переказом втраченого аналогічного твору Кассіодора (прибл. 490–585), латинського письменника, який при дворі ґотського короля Теодоріха Великого обіймав посаду держ. секретаря. Твір містить цікавий матеріал з історії стародавніх слов'ян, відзначена важлива роль слов'ян в історії Візантійської імперії.

К

Кавелін Лев (архімандрит Леонід; 6.03.1822, с. Грива, тепер Козельського р-ну Калузької обл., РФ – 3.11.1891, Сергіїв Посад, тепер Московської обл., РФ), рос. археограф, історик, церк. діяч. Закінчив Московський кадетський корпус (1840). З 1852 – послушник Оптиної пустині, у 1857 прийняв чернецтво під ім'ям Леонід. У 1877-91 – намісник Троїце-Сергієвої лаври. Автор публікацій зі східнослов'янських літератур. Виявляв зацікавлення укр. етнографією і фольклором. Особливу цінність становлять описи монастирських і приватних зібрань рукописів, передусім зібрання А. Уварова; певне значення має довідкова праця з агіографії «Свята Русь» (1891).

Кадлубек Вінцентій (бл. 1150–1223), польський хроніст. У 1208-18 – краківський єпископ. Написав «Хроніку поляків», у якій виклав історію Польщі до 1202. У хроніці звеличував роль католицької церкви. Виступав проти феодальної роздробленості, доводив необхідність єдності польського народу. Характеризуючи взаємини Польщі з Київською Руссю і Галицько-Волинським князівством, вдавався до домислів і перекручення фактів, щоб «історично обґрунтувати» сх. політику Польщі.

Кайндль Раймонд Фрідріх (31.08.1866, Чернівці – 15.03.1930, Грац, Австрія), австр. історик та етнограф. Закінчив Чернівецький ун-т (1891), проф. цього самого ун-ту (1896–1915), згодом у Граці. Дійсний член НТШ. Дослідник історії Буковини і німців на сході та етнографії гуцулів. Осн. українознавчі твори: «Історія Буковини» (I–III, 1888-93, 1898, Чернівці), «Українці на Буковині» (1889-90, разом з А. Манастирським), «Гуцули» (1894), «Етнографія гуцулів» (1897), «Підданство в Буковині у роки 1848 та 1849» (1899), «Історія німців Прикарпаття» (I–III, 1906-11), «Історія Чернівців» (1908) та ін. Досліджував життя, звичаї, вірування, традиції, збирав і вивчав укр. нар. поет. творчість. Доводив, що з IV ст. постійним населенням сх. частини Прикарпаття були слов'яни.

Какурін Ніколай (Микола; 16.09.1883, Орел – 27.07.1936), рос. і укр. військовий діяч, історик. У 1904 закінчив Михайлівське артилерійське училище, а в 1910 – Академію генштабу. У роки Першої світової війни – полковник рос. армії. Добровільно перейшов на службу в армію УНР. З березня 1918 К., очолюючи друге квартирмейстерство Укр. генерального військового штабу, займався організацією армії. У червні 1918 призначений помічником начальника

Генерального штабу збройних сил Української Держави. Служив в Укр. Галицькій Армії, а з березня 1920 – в Червоній Укр. Галицькій Армії. У 1920 був помічником командувача Західного фронту. З жовтня 1921 викладав у Воєнній академії (згодом ім. М. Фрунзе). Заарештований органами НКВС, загинув у в'язниці. Автор праць з історії громадянської війни в Росії, де йдеться і про події Укр. революції, зокрема: «Російсько-польська війна 1918–1920» (1922), «Київська операція поляків 1920 року» (у співавторстві з К. Берендсом, Москва – Петроград, 1920, доповнена 1928), «Як воювала революція» (I–II, Москва – Ленінград, 1926), «Громадянська війна на Україні» (1931) та ін.

Калайдович Константин (Костянтин; 1792–1832), рос. археограф-історик та мовознавець. Відкрив багато пам'яток староукраїнської літератури: «Святославів ізборник 1073», «Пам'ятки руської словесності XII ст.» та ін. Автор праці «Про мову "Слова про похід Ігорів"».

Калачов Ніколай (Микола; 1819–1885), рос. архівіст та історик права, проф. Московського ун-ту. Його досліди «Руської правди» і «Кормчої книги» мають значення для історії укр. права.

Каллістов Дмитрій (Дмитро; 1904–19?), рос. дослідник античної історії Півдня України. Автор праць «Нариси з історії Північного Причорномор'я античної епохи» (1949), «Північне Причорномор'я в античну епоху» (1952).

Кампензе Альберт (XVI ст.), іт. реліг. діяч. За дорученням папи Климента VII відвідав укр. і рос. землі, у листі (бл. 1523-34) дає порівняльну характеристику обох народів, оцінює їх розвиток.

Караман Петру (18.12.1898, с. Вирлезь Текуцького пов., Румунія – 9.01.1980, Ясси, Румунія), рум. фольклорист, етнограф. Закінчив Ясський ун-т (1925), у якому працював з 1938, викладав славістику, читав курс з гуцульської діалектології та етнографії. На поч. 30-х рр. зацікавився найдавнішою з відомих укр. нар. пісень «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш...» («Пісня про Штефана-воєводу»), яку досліджував усе життя і присвятив їй фундаментальну працю «Старовинна народна пісня про Штефана-воєводу та відповідні лінгво-етнографічні проблеми» (залишилась у рукопису). Ін. праці: «Поколядь на південному сході Європи» (1981), «Колядування у румунів, слов'ян та інших народів» (1983) тощо.

Карамзін Ніколай (Микола; 12.12.1766, с. Михайлівка, тепер Бузулуцького р-ну Оренбурзької обл., РФ – 3.06.1826, Петербург),

визначний рос. історик та письменник. Навчався у Московському приватному пансіоні (до 1783). Головний твір «Історія держави Російської» (I–XII, 1816-29), доведена до 1611, написана у самодержавному дусі. Історію Київської Русі К. трактує як частину історії Росії. У використанні архівних матеріалів історикові допомагав поміж ін. М. Бантиш-Каменський.

Карматанянц Йовганнес (Муратович Іван; кін. XVI ст., Бітліс, тепер у Туреччині – перша половина XVII ст.), вірменський книгодрукар. На поч. XVII ст. оселився у Львові, де 1616 заснував першу в Україні і четверту в світі вірменську друкарню, що діяла до 1619. У 1616 видав «Сагмос і Давіт» («Псалми Давида») вірменською мовою, 1618 «Альгіш Бітікі» («Молитовник») – єдину в світі друковану книгу кипчацькою мовою вірменським шрифтом. Друкарня К., незважаючи на короткочасність існування, відіграла помітну роль у культ. житті вірменських колоній в Україні.

Карпіні Плано Джованні да (бл. 1182, Умбрія, Італія – 1.08.1252), іт. мандрівник, католицький чернець францисканського ордену. У 1245 посланий папою Інокентієм IV до Монголії, двічі (1245 і 1246) проїздив через Україну. У 1246 під час перебування в Україні деякий час мешкав у Володимирі (нині Володимир-Волинський Волинської обл.), де намагався переконати Василька Романовича у необхідності релігійної унії з Римом. Був посередником у дипломатичних зв'язках Данила Галицького з Папою Римським. Склав опис своєї мандрівки («Книга про татарів»), де подав цінні відомості про тодішню Україну, політику Золотої Орди на поневолених землях (повністю надрукована 1838).

Карпов Геннадій (1839–1890), рос. історик. Учень С. Соловйова, доцент Харківського ун-ту, з 1871 у Москві. Осн. праці: «Костомаров як історик Малоросії» (1871), «Переговори про умови з'єднання Малоросії з великою Росією» (1871). Редагував «Акти, що відносяться до історії Південної і Західної Росії» (10-й і 14-й томи). К. – представник московських централістичних тенденцій, неприхильно ставився до укр. історіографії.

Кассіодор (прибл. 490–585), латинський письменник. При дворі ґотського короля Теодоріха Великого обіймав посаду держ. секретаря. Його твори використав Йордан.

Каченовський Михайло (12.11.1775, Харків – 1.05.1842, Москва), рос. історик, публіцист і критик. Був грецько-укр. походження. З 1810 – проф. Московського ун-ту, з 1837 – ректор. 1805-30 – редактор «Вєстніка

Європи» (з перервами). Був засновником скептичної школи в рос. історіографії. Найвизначніші праці: «Про "Руську правду"», «Про міфічний час у російській історії», «Про джерела російської історії» (1809), «Паралельні місця в руських літописах» (1809), «Пробні аркуші з порадника до пізнання історії і старожитностей Російської держави» (1817). Багато уваги приділяв публікації матеріалів, пов'язаних з Україною.

Кирилов Іван (1695–1737), відомий рос. учений. Автор праць з історії, економіки, географії, статистики, в яких узагальнено відомості щодо рос. і укр. земель. Описано пам'ятки архітектури, звичаї народів, які проживали на цих територіях.

Кіркор Адам Ґонорій (псевд. – Ян зі Сливина, Собарні та ін.; 21.01.1818, с. Сливин, тепер Монастирщинського р-ну Смоленської обл., РФ – 23.11.1886, Краків, тоді Австро-Угорщина, тепер Польща), польський, білор., литовський історик, археолог, етнограф, публіцист, літератор і видавець. Закінчив 1838 Віленську (нині Вільнюс) гімназію. Автор досліджень з історії, археології, етнографії, літератури і лінгвістики Литви, Білорусі, України («Литва і Русь з погляду історичного, географічного, статистичного й археологічного», 1875 та ін.) Пропагував укр. літературу і пісню серед поляків і чехів. У праці «Про літературу братніх слов'янських народів» (1874) подав короткий огляд історії укр. літератури. Розкопував кургани біля сіл Жабинці, Васильківці і Коцюбинці (тепер Гусятинського р-ну), с. Городок (нині Заліщицького р-ну, 1878), вів археологічні дослідження біля Збаража (1883), виявив рідкісні археологічні знахідки. Описав свої археологічні досліди Зах. Поділля і Покуття. Вивчав печери, зокрема у 1879 печери Довбуша на Стрийщині (нині Львівська обл.).

Кларк Едвард Данієль (5.06.1769, Віллінґтон, графство Суссекс, Пд. Англія – 9.03.1822), англ. мінералог, мандрівник, колекціонер рукописів і старожитностей. З 1808 – проф. мінералогії Кембриджського ун-ту. Опублікував докладні мемуари про свої подорожі країнами Європи і Близького Сходу, зокрема у праці «Подорож до Росії, Криму і Туреччини» (1812) дав опис подорожі по Сх. і Пд. Україні, де навів цікаві відомості про побут та історію укр. селян і козаків. Відзначав охайність їхніх жител, підкреслював хоробрість чорноморських та кубанських козаків, які, за його словами, зберегли звичаї, винесені із Запорожжя.

Ключевський Василій (Василь; 1841–1911), видатний рос. історик. Проф. Московського ун-ту. Головна праця – «Курс російської історії» ін. – «Боярська дума у Давній Русі», праці про «Руську правду» тощо важливі для укр. історії.

Ковальська Єлизавета (1851–1943), рос. революціонерка-народниця, історик. Членкиня гуртка «чайковців», «Чорного переділу», учасниця створення «Південноросійського робітничого союзу» в Києві. У 1881 засуджена до довічної каторги, яку відбувала на сумнозвісній Карійській каторзі. У 1903-17 в еміграції, член партії есерів. З 1918 – співробітниця Петроградського історико-рев. архіву. Авторка праці «Південноросійський робітничий союз 1880–1881» (Москва, 1926).

Козловський Леон (1892–1944), польський археолог і політик. Проф. Львівського ун-ту. Дослідник неоліту і трипільської культури на Тернопільщині (Бучач; Кошилівці, тепер Заліщицького р-ну).

Козубський Євгеній (Євген; XIX ст.), рос. історик. Автор праці «Нотатки деяких іноземних письменників про Росію в XVII ст.» (Петербург, 1878), де чимало місця приділено Україні.

Кокс Вільям (1747–1828), англ. мандрівник та історик. 1778 був на території України і в книзі «Мандрівки по Польщі, Росії, Швеції і Данії» (Лондон, 1784) описав Степову Україну.

Коллінс Самуель (XVII ст.), англ. лікар. У 1659-67 – лікар московського царя Олексєя Михайловича; в 1667 видав у Лондоні свої записки, де подав деякі відомості й про Україну та її населення.

Коль Йоганн Ґеорґ (28.04.1808, Бремен, Німеччина – 28.10.1878), відомий нім. географ, мандрівник і письменник. Закінчив Бременську гімназію, навчався у Ґеттінґенському і Гайдельберзькому ун-тах. Подорожував Прибалтикою, Росією та Україною. Автор численних творів про різні країни Європи й Америки, зокрема про Україну, де побував у 1838. Праці К. «Мандрівки в Південну Росію» (I–II, 1838, Дрезден), «Мандрівки по Росії і Польщі. Буковина, Галичина, Краків і Моравія» (1841), «Мандрівки по Росії і Польщі. Україна, Малоросія» (1841, Дрезден – Ляйпциґ) належать до найцінніших описів України першої половини XIX ст. У них автор вмістив багаті відомості про природні умови, економіку і культуру України, захоплено змалював побут і звичаї, відзначив красу і багатство укр. іст. пісень та дум, підкреслив етнічну єдність народу по всіх укр. землях (Наддніпрянщина, Галичина, Буковина, Закарпаття), висловив віру у велике майбутнє укр. нації. В описі подано осн. відомості з історії України XI–XVIII ст., відзначено наявність багатьох рукописних літописів і хронік з описом минулого України, дано високу оцінку «Історії Русів» та «Історії Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського.

Кольберґ Оскар (22.02.1814, Пшисуха, тепер Келецького воєводства, Польща – 3.06.1890, Краків, тоді Австро-Угорщина, нині Польща), польський етнограф, фольклорист і композитор. Член-кореспондент Краківської АН. Вивчав культуру і побут поляків та ін. слов'янських народів. Автор багатотомної етнографічної серії «Народ, його звичаї, спосіб життя, мова, перекази, прислів'я, обряди, чаклунство, забави, пісні, музика і танці» (тт. 1–23, 1857-90). У його наук. спадщині чільне місце посідають праці з етнографії українців: «Покуття» (I–IV, 1882-89), «Холмщина» (I–II, 1890-91), «Перемищина» (1891), «Волинь» (1907), «Білорусь-Полісся» (1968), «Русь Карпатська» (1970). Ці праці ввійшли до повного зібрання творів ученого (70 томів), виданого в Польщі у 1960-80-х рр.

Кондаков Никодим (1844–1925), рос. історик давньоруського і візантійського мистецтва. З 1898 академік. Розробив іконографічний метод вивчення середньовічного мистецтва і його типологічних особливостей. Осн. праці: «Давньоруські старожитності у пам'ятках мистецтва» (Петербург, 1896), «Зображення руської князівської родини у мініатюрах XI ст.» (Петербург, 1906) тощо.

Конечний Фелікс (1.11.1862–10.02.1949), польський історик. Проф. Віленського (нині Вільнюського) ун-ту (1920-29). К. був прихильником теорії, за якою історія вважалася системою цивілізацій, що стикаються між собою. Особливе місце історик відводить цивілізації зах., католицькій, яку він протиставляє сх. цивілізаціям. За К., найціннішою складовою католицької цивілізації є польська культура. Осн. праці: «Історія Польщі за Ягеллонів» (1903), «Нариси історії адміністрації в Польщі» (1924), «Про багатоманітність цивілізацій» (1935) та ін. У працях «Історія Росії» (I–II, 1917-29), «Історія Росії від найдавніших до найновіших часів» (1921), «Про початковий польський характер Холмської землі та Червоної Русі» (1921), «Литва і Москва в 1449–1492 роках» (Вільно, 1929) торкався окремих етапів історії України. К. проповідував культуртреґерську місію польської шляхти на укр. землях, намагався довести польський характер західноукраїнських земель напередодні створення Київської держави, заперечував прогресивну роль козацтва, нац.-визв. рух трактував як грабіжницькі походи черні, інспіровані Османською імперією.

Конквест Роберт (15.07.1917, Малверн, графство Вустершир, Англія), англ. політолог, публіцист. Один із провідних зах. радянологів, автор численних наук. праць з історії СРСР, старший наук. співробітник та керівник Ради зі Сх. Європи Ґуверівського ун-ту війни,

революції та миру при Стенфордському ун-ті (США). Осн. праця з історії України – «Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор» (1986, укр. видання – 1993) – розкрила світові правду про голодомор 1932-33, стала важливим джерелом для історії України XX ст. На основі ґрунтовних досліджень автор показав причини і наслідки жахливої трагедії, узагальнив наук. матеріали, а також спогади учасників. За цю роботу К. нагороджений Держ. премією України імені Т. Шевченка (1994).

Константин VII Порфірогенет (Багрянородний) (17, за ін. даними – 18.05.905, Константинополь, нині Стамбул, Туреччина – 9.11.959, там само), візантійський імператор з 913, з 945 – самовладно. Автор творів, які містять важливі відомості про русько-візантійські відносини у X ст., одним із найважливіших серед яких є трактат «Про управління імперією».

Контаріні Амброджо (перша половина XV ст. – 1499), венеційський (тепер Італія) дипломат. У лютому 1474 посланий у Персію (нині Іран) до правителя її зах. частини Узун Гасана для переговорів про можливий союз проти Османської імперії (тепер Туреччина). У подорожніх нотатках (уперше опубліковані у Венеції в 1487) є відомості про відвідані ним по дорозі в Персію міст Луцька, Житомира, Києва, Кафи (нині Феодосія, Крим). Твори: «Барбаро і Контаріні про Росію» (Москва, 1991).

Коперницький Ізидор (1825–1891), польський антрополог, археолог і етнограф. Родом з Київщини. Проф. Краківського ун-ту, академік польської АН. Праці К. містять чимало укр. матеріалу, зокрема щодо Галичини.

Корб Йоганн Ґеорґ (бл. 1670 – бл. 1741), австр. дипломат. У 1698-99 перебував у Московській державі, автор «Щоденника подорожі в Московію» (Відень, 1701), де чимало місця приділив сусідам Московії, зокрема Україні.

Кот Станіслав (1885–19?), визначний польський історик культури, політик і дипломат. Проф. Краківського ун-ту, дійсний член НТШ. З 1947 – на еміграції. Праці К. з галузі історії культури і реформації містять чимало матеріалу до історії укр.-білор. земель. До історії козаччини належить праця «Юрій Немирич» (1960).

Коубек Ян Православ (5.06.1805, Блатна, Південно-Чеська обл., тоді Австр. імперія, тепер Чехія – 28.12.1854, там само), чеський етнограф, поет, публіцист, літературознавець, перекладач. У 1831-36 рр.

мешкав у Львові. З 1839 – проф. Празького ун-ту. У своїх статтях писав про високі художні якості укр. пісні, досліджував укр. переклади чеських творів, співчутливо ставився до укр. визв. змагань.

Кох Ганс (1894, Львів – 1959), нім. історик, гром.-політ. діяч. Проф. Кеніґсберзького (нині Калінінґрад, РФ), Бреславського (тепер Вроцлав, Польща), Віденського і Мюнхенського ун-тів, директор ін-тів Сх. Європи в Бреслау (1937-40) і Мюнхені (з 1952), дійсний член НТШ. Дослідник історії Сх. Європи, зокрема історії церкви і протестантизму. Знавець укр. проблеми, обстоював іст. самобутність укр. народу. К. брав участь в укр. визв. змаганнях 1918-20; упродовж Другої світової війни був причетний до нім.-укр. взаємин, допоміг багатьом українцям втекти від ком. режиму. Осн. праці: «Протестантизм у слов'ян» (1930, Познань), «Візантія, Охрід і Київ 987–1037» (1938, Бреслау), «Теорія Третього Риму в історії відновленого Московського патріархату 1917–1952» (1953), «Україна і протестантизм» (1954), «Українська лірика 1840–1940» (1955), спомини «Договір з Денікіним» (1931).

Кох Ерік (Еріх; 19.06.1896, Пруссія, Німеччина – 12.11.1986, Барчево, Польща), нім. нацистський лідер, військовий злочинець. На поч. 1920-х рр. приєднався до нацистського руху і з 1933 був гауляйтером (губернатором) Сх. Пруссії. Відомий своєю жорстокістю і брутальністю, користувався серед керівництва націонал-соціалістичної партії та нім. військових славою «другого Сталіна». Спочатку його рекомендовано міністром окупованих територій на Сході А. Розенберґом на посаду райхскомісара Росії, де окупаційний режим мав бути більш жорстоким, аніж на ін. території Радянського Союзу. За прямим розпорядженням А. Гітлера наприкінці серпня 1941 був призначений райхскомісаром України. Обіймав цю посаду майже до кінця 1944. В 1944-45 – гауляйтер Сх. Пруссії. Його правління в окупованій Україні відзначалося винятковою жорстокістю. Вважав Україну не національним, а територіальним поняттям. Відповідно до цієї позиції вибрав столицею Райхскомісаріату України місто Рівне. Трактував українців як «недолюдей». Спричинив смерть бл. 4 млн людей в Україні, включаючи і єврейське населення України. Ще 2,5 млн чол. за час його правління були депортовані до Німеччини, де працювали як «остарбайтери». Під його керівництвом нещадно експлуатувалися природні багатства України, пограбовано і вивезено до Німеччини величезну кількість пам'яток культури тощо. Після поразки Німеччини перебував інкогніто у британській зоні окупації. У 1949 його

виявлено і передано польському урядові для суду за злочини, які скоїв як гауляйтер Сх. Пруссії. Під час судової розправи заявляв про свої симпатії до Радянського Союзу, ставив собі за заслугу, що протидіяв планам А. Розенберґа утвердити на окупованій території укр. державу. Після десятилітнього зволікання був засуджений до страти у 1959, хоч вирок не було виконано з огляду нібито через слабке здоров'я К. За інформацією польських дисидентських джерел, утримувався у польській тюрмі Барчево у винятково гуманних умовах – користувався телевізором, одержував журнали і медикаменти із Заходу тощо. Уряди УРСР та СРСР ніколи не домагалися його видачі для суду за злочини, які він скоїв як райхскомісар України.

Коховський Веспасіан Ієронім (1633, с. Гай, Сандомирщина, Польща – 6.06.1700, Краків, Польща), польський історик і поет. Середню освіту здобув у Кракові (1648). Працював у канцелярії короля Міхала Корибута Вишневецького. Король Ян III Собеський надав йому звання привілейованого історика. Осн. твір – «Щорічники» (латинською мовою, I–III, 1683-98, частина IV видана у перекладі польською мовою 1853). Кожна частина висвітлює семирічний період, так званий клімоктер. З польсько-католицьких позицій описав Визв. війну укр. народу, вороже схарактеризував Б. Хмельницького, І. Богуна. «Щорічниками» К. послуговувалися укр. літописці та історики. Також є автором низки поет. творів.

Коялович Михаїл (Михайло; 1828–1891), рос. історик. Проф. Петербурзької духовної академії. Осн. праці: «Литовська церковна унія» (I–II, 1859-62, Петербург), «Лекції з історії Західної Росії» (1864, Петербург), «Історія возз'єднання західноросійських уніятів старих часів» (1873), «Історія російської самосвідомості по історичних пам'ятках і наукових творах» (1884) та ін.

Крамер Мартин (Кромер Марцін; 1512–23.03.1589), польський хроніст, церк. діяч. Навчався у Краківському (Польща) і Болонському (Італія) ун-тах. З 1579 – єпископ. Був секретарем польського короля Сиґізмунда II Августа, учасник дипломатичних місій. Автор іст. хроніки Польщі з найдавніших часів до 1505 (перше видання – 1555), в якій подано відомості з історії України, а також праці «Польща» (1575), що містить географічні та етнографічні відомості про Україну. Праці К. використовували укр. літописці XVII–XVIII ст.

Крман Даніел (1663–24.08.1740), словацький реліг. діяч, дипломат, письменник, мандрівник. У 1708-09 був в Україні у складі делегації лютеран до Карла XII, залишив «Подорожній щоденник»

(1708-09, видано угорською мовою 1894, укр. – 1999) – один з найцікавіших і найважливіших для нашої історії. Особливо історично цінними є понад 10 сторінок опису Полтавської битви 1709.

Куба Людвік (16.04.1863, Подєбради, тоді Австр. імперія, нині Чехія – 30.11.1956, Прага), чеський музикознавець, етнограф, фольклорист і письменник. Нар. художник Чехо-Словаччини з 1945. Навчався у 1879-83 в учительському ін-ті (Кутна-Гора), 1891-93 – у Празькій Академії мистецтв, 1893-95 – в академії Жуліана (Париж), 1896–1904 – у художній школі А. Ажбе (Мюнхен, Німеччина). Осн. праця – «Слов'янство у своїх піснях» (I–XV, 1884–1929), де вміщено і укр. пісні (т. VI). К. також автор книжок і статей «Співучою Україною» (1887), «Лірник», «У Британах», «Південноруський робітничий хор» (усі – 1888), «А. Степович та І. Анненков у нас в 1884 році», «На Галицькій Русі» (обидві – 1922). Був знайомий і листувався з укр. культ. діячами, зокрема І. Франком, М. Лисенком та ін. Малював картини на укр. тематику. Йому належить книга спогадів «Засохла палітра» (опублікована у 1958). У Києві в 1963 вийшла книга «Людвік Куба про Україну».

Кубаля Людвік (9.09.1838, с. Кам'яниці Лімановецького пов., тоді Австр. імперія, тепер Польща – 30.09.1918, Львів), видатний польський історик. Навчався у гімназії в Новому Санчі (нині у Польщі), а також у Краківській гімназії Святої Анни. Вищу освіту здобував в ун-тах Кракова і Відня (1857-61). Викладав історію в Ягеллонському ун-ті (Краків). У 1868 переїхав до Львова. З 1883 до кінця життя завідувач бібліотеки Павліковських у Львові. Академік (з 1901), дійсний член НТШ з 1914. Більшість творів присвячена добі Хмельниччини, вони відзначаються великою об'єктивністю: «Шкіц історичний» (I–II, 1880-93, Львів – Варшава, перевидано 1910, 1923), «Війна Московська 1654–1655 рр.» (Варшава, 1910), «Війна Шведська 1655–1656 рр.» (1913, Львів), «Війна Бранденбурзька і наїзд Ракочого в 1656–1657 рр. (Львів, 1917), «Війна Данська і мир Олівський 1657–1660 рр.» (Львів, 1922) та ін.

Кулаковський Юліян (1855–1920), рос. історик, класичний філолог і візантолог. Багаторічний проф. Київського ун-ту. Поміж іншими праці, присвячені іст. географії й археології Причорномор'я: «Алани за відомостями класичних і візантійських джерел» (1899), «Минуле Тавриди» (1914, підсумок досліджень археологічних пам'яток Причорномор'я), «Історія Візантії (I–III, 1910-15) та ін.

Кулон Ґаран де (XVIII ст.), фр. політ. діяч, юрист. У своїй праці «Політичні досліди над старою і новою Польською державою» (Париж, 1795) цілий VI розділ присвятив Україні, співчутливо ставився до укр. визв. руху.

Курелла Альфред (псевдоніми – Б. Ціґлер, В. Ребіґ, А. Бернард; 2.05.1895, Бжег, тоді Австро-Угорщина, тепер Польща – 12.06.1975, Берлін), нім. письменник, публіцист, перекладач, гром. і культ. діяч. Навчався у Мюнхенському (Німеччина) художньому ін-ті прикладного мистецтва. В 1935-54 жив і працював у СРСР. Автор романів, статей, есеїв, перекладів. З кінця 30-х рр. активно перекладав і досліджував творчість Т. Шевченка, опублікував у 1940 статтю «Тарас Шевченко – національний поет України», ін. дослідження про укр. поета, спогади про історію видання «Кобзаря» нім. мовою тощо.

Кушевич Самуель (Самійло) Казимеж (26.12.1607, Хелмно, Польща – 1666), польський хроніст, письменник. Походив з міщанської родини. Освіту здобув у Ягеллонському ун-ті (Краків). Був доктором мистецтв і філософії. Викладав у колегіумах Познані й Кракова, з 1641 працював у магістраті Львова. 1648 і 1655 брав участь у переговорах з Б. Хмельницьким. Писав латинською мовою. Його листи зі Львова про події 1648 – цінне джерело з історії визв. війни укр. народу XVII ст. Склав діяріуш (щоденник) облоги Львова укр. і московськими військами 1655. Автор іст. нарисів про визв. боротьбу укр. народу цього періоду, про похід трансильванського князя Ракоці Дєрдя II на Польщу в 1657. Писав твори і на ін. тематику. Виступав як виразник інтересів католицького патриціату.

Кушнерян Керавпе (світське ім'я – Кушнерев Данило; 28.01.1841, Карасубазар, тоді Рос. імперія, тепер Білогірськ, Крим, Україна – 12.07.1891, Феодосія, тоді Російська імперія, нині Крим, Україна), вірменський церк. і культ.-осв. діяч, історик, перекладач. Освіту здобув у монастирі на острові Святого Лазаря побл. Венеції (Італія, 1858-65). З 1871 – настоятель Феодосійської вірмено-католицької і декан римо-католицької церков Таврійської губ. Досліджував вірменські поселення та старожитності Пд. України (брошура «Судацька долина і заново освячена генуезька стародавня капела», 1885). Здійснив першу публікацію творів Т. Шевченка вірменською мовою. Переклав дорожні нариси «На Арарат» Д. Мордовця та ін. твори.

Л

Лайвсей Флоренс Гамілтон Рендел (3.11.1874, Комптон, провінція Квебек, Канада – 28.07.1953, Торонто, провінція Онтаріо, Канада), канадська англомовна перекладачка, журналістка, публіцистка, письменниця. У 1903-20 мешкала у Вінніпезі, де познайомилася з укр. іммігрантами, захопилася укр. піснями, опанувала укр. мову, досліджувала укр. фольклор. До збірки «Пісні України з русинськими поемами» (1916) увійшло 100 перекладів Л. За сприяння її дочки Дороті було опубліковано книгу дослідниці «Спів упродовж віків» (1981), куди, крім перекладів, увійшла розвідка «Весільні обряди і пісні». Л. також є авторкою статей «Релігія старовинної України з погляду археології і фольклору» (1918), збірки «Зачарована трава» (1923), «Пісні і танці українців» (1927) тощо. Перекладала поезію Т. Шевченка та ін. укр. письменників.

Ламанський Владимир (Володимир; 1833–1914), рос. історик. З 1900 академік. Слов'янофіл і панславіст. Автор праць з історії слов'янської філології, палеографії, етнографії. Разом з П. Семеновим-Тянь-Шанським керував виданням «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни» (1899–1914). Автор дослідження «Про слов'ян у Малій Азії, в Африці та в Іспанії» (Петербург, 1859). З історією України пов'язана праця «Слов'янське житіє Св. Кирила як релігійно-епічний твір і як історичне джерело» (Петербург, 1904).

Ланґе Тор (9.04.1851, Копенгаґен – 22.02.1915, с. Нападівка, тепер Липовецького р-ну Вінницької обл., похований у Копенгаґені), данський філолог, мандрівник, перекладач, осв. діяч. Закінчив у 1874 Копенгаґенський ун-т, студіював слов'янські мови. У 1876 запрошений у Москву (тут став відомий як Георгій Іванович Ланґе), де читав лекції у Лазаревському ін-ті сх. мов (1876–1906), у 1887–1906 – консул Данії у Москві. Опублікував книгу нарисів «З Росії» (1882), у якій відбилися враження Л. від подорожі у 1879 по Росії і 1881 – по Україні. Видав також збірки віршів та перекладів, у тому числі укр. літературних творів і укр. нар. пісень. З 1883 (після одруження) тривалий час мешкав в Україні у маєтку дружини в с. Нападівка, вивчав побутовий фольклор укр. народу. Високо цінував творчість Т. Шевченка. Підтримував зв'язки з укр. діячами.

Лаппо Іван (1869–1944), рос. історик. Проф. Дерптського (нині Тарту, Естонія, 1905-19) і Каунаського (Литва, 1933-40) ун-тів. У 1921-33 мешкав у Празі. У 1941 працював у Вільнюському ун-ті. Праці з історії Тверської землі і Великого князівства Литовського.

Деякі з них мають стосунок до України: «Підкоморський суд у Великому князівстві Литовському в кінці XVI ст.» (1897), «Литовський статут 1588 р.» (I–II, Каунас, 1933, 1938).

Лев Диякон Калоський (з Малої Азії; бл. 950, Калой, тоді Візантійська імперія, нині Туреччина – бл. 1000), візантійський історик-хроніст. Належав до придворних кіл. Автор «Історії» (хроніки) в 10-ти книгах, написана бл. 990, яка описує події 959–989; важливе джерело для вивчення ранньої історії Візантії, Болгарії, Київської держави, зокрема про війну Святослава з Візантією. Перша частина твору має компілятивний характер і є переказом т. зв. «Історії Фок» (не збереглася), друга частина – самостійний твір, написаний на основі особистих спостережень і розповідей очевидців.

Леванідов Андрей (Андрій; перша половина XVIII ст. – після 1797), рос. військовий діяч. Генерал-губернатор Слобідської України (1796-97). Брав участь у рос.-турецьких війнах, командир Стародубського карабінерського полку (1785) і корпусний командир у Києві (1790-94). Підтримував зв'язки з укр. автономістами, допомагав деяким укр. культ. діячам, зокрема А. Худорбі і А. Веделю, цікавився історією України. Залишив рукописний збірник «Андрея Леванідова Малоросійський літописець» (бл. 1780; зберігався в Нац. музеї у Львові).

Левенгаупт Адам-Людвіґ (квітень 1659–12.02.1719, Москва), шведський військовий діяч. Генерал-лейтенант (1706), граф. Освіту здобув у шведських і нім. ун-тах. Служив в арміях кількох західноєвропейських держав (1685-97). На поч. Північної війни командував полком, у 1706 – генерал-губернатор Ліфляндії і Курляндії. 9.10.1708 його війська були розбиті неподалік Лісної (нині Могилівська обл., Білорусь). У Полтавській битві 1709 за наказом короля Карла XII прийняв на себе командування шведськими військами, під Переволочною (тепер Кобеляцький р-н Полтавської обл.) 11.07.1709 був змушений капітулювати. У 1709-19 перебував у московському полоні, де й помер. Залишив мемуари (1757, Стокгольм).

Левицький Анатоль (1841–1899), польський історик. Походив з укр. священичої родини в Галичині. Проф. (з 1883) Краківського ун-ту. В працях Л. є чимало матеріалів до історії України XIV–XVI ст. Автор підручника «Нарис історії Польщі і країв руських, що з нею граничать».

Левицький К. (кін. XIX – перша половина XX ст.), польський історик. Автор праці «Князь Костянтин Острозький і Брестська унія 1596 року» (Львів, 1933).

Левшин Алексєй (Льовшин Олексій; 1797, с. Пожилино, нині Єфремовського р-ну Тульської обл., РФ – 28.09.1879, там само), рос. мандрівник, географ, письменник, історик, етнограф, видавець, держ. діяч. Закінчив у 1818 Харківський ун-т. Працював в Одесі (1823-37). Один із засновників Рос. географічного товариства. Автор «Листів з Малоросії» (Харків, 1816), де описав красу укр. землі, пам'ятки старовини й духовного життя її народу, підкреслив великі можливості укр. мови як мови науки і літератури, високо оцінював укр. народ, його сусп. лад, побут і звичаї. Також написав мемуарний нарис «Вікопомні хвилини в моєму житті» (1860-68, опубліковано у 1885) та ін.

Леже Луї Поль Марі (13.01.1843, Тулуза, Франція – 30.04.1923, Париж), фр. філолог-славіст, історик. Академік (з 1890) Петербурзької АН. У 1868 за його клопотанням у Сорбонні (Паризькому ун-ті) відкрито кафедру слов'янських мов. Тричі відвідав Росію. Осн. праці: «Кирило й Методій» (1868), «Слов'янський світ» (1873), «Слов'янські етюди» (1875), «Слов'янська мітологія» (1901), «Микола Гоголь» (1914) та ін. Укр. питанням зацікавився в 70-х рр. під впливом статей М. Драгоманова, якого високо оцінював. У Колеж де Франс читав курс укр. мови і літератури (1904-06), до якого написав розвідку «Національний поет Малоросії Тарас Шевченко» (1906), навів у своєму перекладі Шевченкові поезії.

Леклерк Ніколя Ґабрієль (1726–1798), фр. лікар, письменник та історик. 1759-62 був в Україні як лейб-медик гетьмана К. Розумовського, зібрав цінні матеріали до історії козаччини і Запорожжя (побував на Січі), які частково використав у своїй «Історії Росії давньої і сучасної» (I–III, 1783). Також Л. був автором «Історії козаків бористенських» (1776), яка не збереглася.

Лелевель Йоахім (21.03, за ін. даними – 22.03.1786, Варшава – 29.05.1861, Париж), польський історик, публіцист і громадський діяч. Закінчив Віленський (тепер Вільнюський) ун-т (1808). У 1808-10 учителював у Крем'янці (викладач історії Вищої Волинської гімназії, згодом – ліцей). 1815-24 – проф. Віленського і Варшавського ун-тів. Під час польського повстання 1830-31 – член польського уряду, після поразки емігрував, жив і працював у Бельгії і Франції, був одним з керівників польської демократичної еміграції. Автор праць з історії Польщі і Литви та допоміжних іст. дисциплін, зокрема «Панування короля польського Станіслава Августа» (1818), «Бібліографія історії Польщі» (I–II, 1823, 1826), «Нумізматика» (I–II, 1835), «Народи на слов'янських землях» (1863). Наголошував на прогресивності нац. визв.

рухів, засуджував нац. поневолення польськими феодалами укр. і білоруського народів, виступав за міжслов'янську солідарність, оцінював нац.-визв. боротьбу укр. народу як подію великого іст. значення. Гром.-політ. і наук. діяльність Л. мала великий вплив на формування демократичної сусп. думки і розвиток нац. руху в Польщі. Іст. праці Л. були відомі й користувалися популярністю в Україні.

Лер-Сплавінський Тадеуш (20.09.1891, Краків, тоді Австро-Угорщина, нині Польща – 17.02.1965, там само), польський мовознавець, історик, славіст. Академік з 1952. Закінчив у 1913 Краківський ун-т. Проф. Познанського (1919-21), Львівського (1922-29), Краківського (1929-62) ун-тів. У 1939-40 перебував у концтаборі Заксенгаузен (Німеччина). Один з ініціаторів створення «Словника старожитностей слов'янських». Досліджував проблеми прабатьківщини слов'ян, зв'язку мови і культури, польського, укр. і рос. взаємовпливів – праці «Розвідки з історії культури слов'ян» (1954), «Вибрані праці з слов'янського мовознавства» (1957, 1966). Л.-С. також написав «Нарис історії української мови» (1956, у співавторстві з П. Зволінським та С. Грабцем), видавав давні тексти.

Лесюр Шарль-Луї (1770–1849), фр. історик. Автор складеної за дорученням Наполеона «Історії козаків» (1813-14), написаної у прихильному до України дусі.

Литвин Михайло (Тишкевич Міхал; XVI ст.), литовський мандрівник, дипломат. 1538 побував у Криму як дипломатичний агент литовського уряду, бував там ще не раз. У 1550 побував на території України, залишив цікавий «Денник подорожі» (1548-51), де подає відомості про звичаї і вдачу кримських татар, намагається їх ідеалізувати; про багатства укр. землі, заняття її мешканців, зокрема про Пд. України.

Лихачов Дмитрій (Дмитро; 28.11.1906, Петербург – 1999, там само), рос. історик, літературознавець, текстолог. Закінчив Ленінградський ун-т (1928). З 1938 – в Ін-ті рос. літератури. Академік (з 1970), Сталінська (Держ.) премія (1952), Держ. премія (1969), Герой Соціалістичної Праці (1986). Був репресований, відбував у 1928-32 заслання на Соловках (Архангельська обл., РФ). Автор фундаментальних досліджень з літератури і культури Давньої Русі і до XVII ст. Осн. праці: «Руські літописи та їх культурно-історичне значення» (1947), «Повість минулих літ» (I–II, 1950), «Слово о полку Ігоревім» (1955, 1978), «Поетика давньоруської літератури» (1979) та ін. Зробив великий внесок у спростування «норманізму».

Лихачов Ніколай (Микола; 1862–1936), рос. історик. Академік (з 1925). Організатор і керівник Музею палеографії. Праці з допоміжних іст. дисциплін (особливо сфрагістики та ін.), історії книги, давньоруського і візантійського мистецтва.

Ліковський Едвард (1836–1915), польський єпископ та історик. Автор праць з історії церкви в Україні: «Історія унії церкви руської» (1875), «Унія Брестська» (1896, 1907, укр. видання 1916), «Дії церкви уніятської на Литві і Русі у XVIII і XIX ст.» (Варшава, 1914), в яких проблеми укр. церкви висвітлені з повною об'єктивністю.

Лілієнкрона Ґустав (Лілієкрона; Лільєнкрона; Лілієнкрон; 10.10.1623–19.04.1687), шведський держ. діяч, дипломат. У 1657 був посланий шведським королем Карлом X Ґуставом з дипломатичною місією до Б. Хмельницького. 22.06.1657 урочисто прийнятий гетьманом України у Чигирині (тепер Черкаська обл.). Через Л. шведський король повідомив Б. Хмельницького про можливі умови укладення українсько-шведського союзу, спрямованого проти Польщі і Московії. За цими умовами Швеція мала отримати значну частину польських земель, а до Гетьманщини відходили західноукраїнські землі, що перебували у складі Речі Посполитої, та Пд. Білорусія. Укр. сторона мала виставити 30-тисячний козацький корпус для ведення бойових дій на території Польщі. Переговори, що їх вів Л., завершились укладанням (уже після смерті Б. Хмельницького) Корсунського договору 1657. З 1679 був губернатором однієї з провінцій Швеції, з 1685 – канцлером Лундського ун-ту. Інструкція Карла X Ґустава послу і листи Л. шведському урядові – цінне джерело з політ. історії України 1657 (опубліковані в «Архіві Юго-Западной Россіи», ч. 3. т. 6, 1908).

Ліске Ксавери (18.10.1838–28.02.1891), польський історик, археограф. Проф. Львівського ун-ту (1871-91), представник т. зв. Львівської іст. школи. Засновник і голова Польського історичного товариства (1886), засновник і редактор часопису «Квартальнік історичний» («Квартальний історичний журнал», 1887). Редактор II–XV томів фундаментального видання «Акти гродські і земські з часів Речі Посполитої Польської» (1870-91), документи якого стосуються головно історії Зах. України доби середньовічного феодалізму. Дослідження Л. присвячені переважно історії зовнішньої політики Польщі в XVI ст. Найважливіші праці: «Дослідження з історії XVI ст.» (1867) та збірка мемуарів «Чужинці в Польщі» (1876), в якій опубліковано мемуари У. Вердума про подорож по Україні.

Ллойд Джордж Девід (17.01.1863, Манчестер, Англія – 26.03.1945), держ. і політ. діяч Великої Британії. Валлієць за походженням, брав участь у створенні організації «Молодий Велс», що виступала за надання автономії Велсу. В 1884 закінчив юридичний ф-т ун-ту. У 1890 вперше обраний у парламент. Міністр торгівлі (1905-08), міністр фінансів (1908-15). Лідер Ліберальної партії, з грудня 1916 по жовтень 1922 – прем'єр-міністр, один з головних учасників Паризької мирної конференції 1919-20. З усіх учасників конференції найприхильніше ставився до укр. питання, виступав проти включення території ЗУНР-ЗО УНР до складу Польської держави. За його наполяганнями було створено комісію для проведення розмежування етнічних територій українців, білорусів і поляків (згодом кордон цього розмежування увійшов в історію під назвою «Лінія Керзона»). Видав шеститомні «Воєнні мемуари» і спогади про післявоєнне мирне врегулювання «Правда про мирні договори».

Ловмянський Генрик (20.08.1898, Дауґудз, тоді Рос. імперія, тепер Литва – після 1968), польський історик. Академік Польської АН (з 1952), проф. ун-тів у Вільні (тепер Вільнюс, з 1934) і Познані (з 1945). Автор досліджень з ранньосередньовічної історії Польщі, Литви, Київської держави. Головні праці: «Студії над походженням литовського суспільства й держави» (I–II, 1931-32), «Історична проблематика Червенських міст» (1953), «Проблема ролі норманів у генезі слов'янських держав» (1957), «Початки Польщі» (1963-67). У багатьох працях висвітлював стародавню історію західноукраїнських земель, критикував «норманську» теорію.

Лозинський Владислав (Лозінський Володислав; 29.05.1843, с. Опари, нині Дрогобицького р-ну Львівської обл. – 20.05.1913), польський письменник, літ. критик та історик. Дослідник побуту Галичини: «Золотарство львівське у давніх віках 1384–1640» (Львів, 1889), «Львівський патриціят і міщанство у XVI–XVII ст.» (Львів, 1892), «Львівське мистецтво у XVI–XVII ст.» (Львів, 1898), «Правом і безправ'ям. Звичаї на Червоній Русі за панування Сиґізмунда III» (1903), «Життя польське у давніх століттях» (1921) та ін. У своїх працях інколи вдавався до перекручень у цитуванні і тлумаченні джерел. Проводив ідею про «цивілізаторську роль» польської шляхти, чому нерідко суперечить зібраний ним фактичний матеріал.

Лукомський Владимир (Володимир; 1882–1946), рос. історик. З 1945 проф. Праці з сфрагістики, геральдики, генеалогії, архівознавства, історії книги. Досліджував екслібриси. Чимало матеріалів стосуються історії України.

Лук'янов Іван (середина XVII ст. – поч. XVIII ст.), рос. чернець-паломник, мандрівник. Здійснював подорожі на Близький Схід, проїжджав територією України. Залишив записки про ці мандрівки, зокрема описав Руїну на Правобережній Україні, подав деякі відомості про військо С. Палія.

Львов Ніколай (Микола; 15.03.1751, маєток Нікольське-Черепчиці побл. Торжка, тепер Тверська обл., РФ – 3.01.1804, Москва), рос. поет, мистецтвознавець, художник, архітектор. Академік з 1783. Разом з І. Прачем упорядкував книгу «Збірник російських народних пісень з їхніми голосами, на музику поклав Іван Прач» (1790). Тут окремим розділом представлені також 16 укр. нар. пісень. Знайшов і опублікував з передмовою два давньоруські літописи (1792), один з яких («Літописець руський від пришестя Рурика до кончини Іоана Васильовича») на його честь називають ще "львовським" літописом.

Любавський Матвій (1860–1936), рос. історик укр. походження. З 1929 академік. Ректор Московського ун-ту в 1911-17 рр. Праці з історії, іст. географії, історіографії Росії і Литви до кінця XVI ст. Осн. дослідження: «Обласний поділ і місцеве управління Литовсько-Руської держави до часу видання Першого Литовського Статуту» (Москва, 1892), «Обласний поділ і місцеве управління у Великому князівстві Литовському» (Москва, 1893), «Литовсько-руський сейм» (Москва, 1893), «До питання про удільних князів у Литовсько-Руській державі» (Москва, 1894), «Початкова історія малоросійського козацтва» (1895), «Нарис історії Литовсько-Руської держави» (Москва, 1910), «Литовсько-Білоруська держава на початку XVI ст.» (1926, білоруською мовою), «Утворення основної державної території великоросійської народності» (Москва, 1929).

Ляйб Б. (кін. XIX – перша половина XX ст.), фр. історик. Автор праці «Рим, Київ і Візантія наприкінці XI ст.» (Париж, 1924).

Лям Ян (16.01.1838, Станіслав, тепер Івано-Франківськ – 3.08.1886, Львів), польський журналіст, публіцист, письменник. Навчався в 1856-59 у Львівському ун-ті. У циклі публіцистичних статей «Львівські нариси» (1868-69) порушував актуальні соціальні проблеми. У тижневих оглядах «З краю та світу», які вміщувала у 1883-86 «Газета Львовска», висвітлював події культ. життя, писав про визначних укр. діячів, зокрема І. Франка, М. Павлика та ін. Вивчав історію України, виступав проти її фальсифікаторів, зокрема викривав деякі концепції Н. Карамзіна. Виступав у 80-х рр.

проти реакційної течії «москвофілів», обстоював ідею дружби укр. і польського народів. Позитивним героєм змалював Б. Хмельницького в статтях «З моєї галереї картин», «З днів тривоги», «Тридцятиліття львівська війна».

Лямперт (Лямберт; XI ст.), нім. хроніст. Із захопленням описував подарунки, прислані нім. імператорові Генріху III від князів Ізяслава і Святослава Ярославичів.

Лянуа Жильбер де (кінець XIV – перша половина XV ст.), фр. дипломат. Посол Англії, Франції і Бургундії, що був і в Україні та ін. країнах Сх. Європи в 1412 і 1421, залишив спогади, видані 1840 у Монсі під назвою «Подорожі посла 1399–1450». У Вільні (тепер Вільнюс) 1867 видано «Мандрівку по Литві в XV ст. Жильберта де Лануа», а в Одесі у 1852 – «Мандрівку по Південній Росії в 1421 р.»

Лясота Еріх (Ляссота; 1550, Бляйшвіц, тепер Блажейовіци, Польща – 1616, Кошице, нині Словаччина), австр. дипломат. Виходець із сілезької шляхти, можливо, слов'янин за походженням. Навчався у Ляйпцизькому (Німеччина) та Падуанському (Італія) ун-тах. У 1576-84 перебував на військовій і дипломатичній службі в Іспанії, Португалії і Австрії. З 1585 служив при дворі нім. імператора Рудольфа II. У 1588-90 перебував у шведському полоні. У червні 1594 посланий австр. імператором Рудольфом II до запорізьких козаків, щоб намовити їх до війни з Османською імперією (Туреччиною). Під час подорожі побував у Львові, Бродах (нині Львівська обл.), Почаєві (тепер Тернопільська обл.), Погребищі (нині Вінницька обл.), Києві. Залишив щоденник своєї подорожі – цінне джерело для вивчення військової організації та побуту Січі, історії і географії України, Польщі, Молдови. Щоденник охоплює період 1573-94. Вперше виданий у 1854, вдруге у 1866 в нім. місті Галлє під назвою «Щоденник Еріха Лясоти фон Стебляу». Рос. мовою (переклад К. Антоновича-Мельника і В. Антоновича) у 1873 і 1890 вийшов друком у Києві під назвою «Мемуари, що стосуються історії Південної Русі». Виходив польською (1972) й англ. (1975) мовами. Переклади «Щоденника» укр. мовою робили Д. Яворницький, В. Доманицький, М. Грушевський, В. Січинський.

М

Маврикій Стратег (Псевдо-Маврикій; 539–27.11.602), візантійський імператор (582–602), історик. Походив з каппадокійської знаті. Протягом усього правління стримував наступ на імперію слов'ян, аварів, лангобардів, персів. У 601–602 союзниками візантійських військ, які воювали на Балканах проти аварів, виступали анти. Прагнув послабити вплив Папи Римського Георгія I на візантійські справи, домагався надання Константинопольському патріархові титулу вселенського. 23.11.602 скинутий з престолу внаслідок військового перевороту, який очолив центуріон Фока. М. іноді приписують т. зв. «Стратегікон» (рубіж VI–VII ст.) – 12-томний твір, у якому містяться цікаві відомості про військову справу у Візантії, а також про побут, сусп. лад, військову справу в антів, аварів, персів. Автором цього твору багато істориків нині вважають т. зв. Псевдо-Маврикія. Частина істориків припускає, що Псевдо-Маврикій є псевдонімом М.

Мавродін Василій (Василь; 1908–1987), рос. історик і археолог укр. походження. Доктор іст. наук (з 1940). Автор праць з історії Київської Русі, історії Росії до XVIII ст. Зробив значний внесок у спростування «норманської теорії». Осн. дослідження: «Утворення давньоруської держави» (Москва, 1946), «Давня Русь. Походження руського народу і утворення Київської держави» (Москва, 1951), «Нариси з історії СРСР» (Київ, 1958), «Соціально-політичний лад Давньої Русі» («Руська культура найдавнішої Русі», т. II) та ін.

Маґочі Пол Роберт (26.01.1945, Енґевуд, штат Нью-Джерсі, США), амер. і канадський історик, бібліограф, картограф. Доктор філософії з 1972. Походить з родини угорських емігрантів. Закінчив Ратгерський ун-т (1967). З 1978 – президент Карпаторуського дослідного центру США (Файрвю, штат Нью-Джерсі), працював у Гарвардському центрі україністики, з 1980 – завідувач кафедри українознавчих студій Торонтського ун-ту (Канада). Осн. дослідження: «Формування національної свідомості в Підкарпатській Русі: 1848–1948» (1978), «Галичина» (1983) та ін. Всупереч усталеним наук. поглядам вважає, що українці Закарпаття можуть стати окремим народом. Автор праць з історії укр. і рос. еміграції США, історії українців Сх. Словаччини, бібліографічного покажчика «Карпато-русинські студії» (1988), упорядник «Історичного атласу України» (1985-87) тощо.

Маєр Йоганн (Майєр; XVII ст.), шведський дипломат. У 1650-51 за дорученням шведського уряду здійснив подорож до Криму, звідки

повертався у Швецію через Молдову, Україну, Польщу. Залишив цікавий щоденник подорожі з Бахчисараю через Україну до Стокгольма в 1651 та реляції про козаччину (опублікований в уривках Н. Молчановським). Щоденник містить відомості про події в Україні у першій половині 1651, про стан укр. і польської армій напередодні битви під Берестечком. Оскільки М. користувався лише польськими джерелами, його інформація часто тенденційна. Під час перебування у Ґданську (Польща) М. давав вказівки В. Гондіусу щодо складання карти України.

Мазілу Дан Хорія (20.04.1943, Пітешті, Румунія), рум. філолог-славіст, історик літератури. Закінчив у 1965 укр. відділення факультету слов'янських мов та літератур Бухарестського ун-ту. Досліджує давню рум. і укр. літератури. Автор статей «З історії румуно-українських літературних взаємин», «Українська барокова література та сприйняття мотивів античності» (обидві – 1983), «Петро Могила і київські панегіристи» (1987), «Маловідомі румунські переклади з творчості Іоаникія Галятовського» (1988) тощо. Відомий також як перекладач укр. літератури.

Мазон Андре (7.09.1881, Париж – 13.07.1967, там само), фр. філолог-славіст, літературознавець. Член НТШ у Львові. Навчався у Паризькому ун-ті (Сорбонна). Викладав фр. мову в Харківському ун-ті (1905-09), проф. слов'янської філології Страсбурзького ун-ту (Франція, 1919-23), директор Паризького ін-ту слов'янознавства (1937-39), віце-президент Міжнародного комітету славістів (1958-67). Був редактором журналу «Ревю дес Етюдес Словес» («Огляд слов'янських студій», 1921-66). Досліджував давньоруську літературу – розвідка про «Слово о полку Ігоревім» (1940), де висловив припущення (яке спростував М. Ґудзій), що пам'ятка написана у XVIII ст. М. опублікував кілька статей з історії укр. літератури: «Марко Вовчок в Італії» (1928), «Про Шевченка» (1962). Цікавився укр. фольклором, бував в Україні, підтримував дружні стосунки з деякими укр. вченими.

Макарій (Булгаков Михаїл; Михайло; 1816–1882), митрополит рос. церкви, історик. З 1854 академік. Найголовніша праця «Історія російської церкви» (тт. 1–12, Москва, 1864-82), у якій чимало місця відведено історії церкви в Україні, особливо у I, II і XI томах.

Максиміліян Еммануїл принц Вюртемберзький (кін. XVII – перша половина XVIII ст.), нім. військовий діяч. Учасник походу Карла XII, свідок Полтавської трагедії. У своїх «Реляціях» (Штутґарт, 1730) подає багато цікавої інформації про цей похід, особливо про Бендерські події.

Малала Іоанн (бл. 491–574, за ін. даними бл. 578), візантійський історик, ритор, духовна особа. За походженням, очевидно, сирієць. Автор «Всесвітньої хроніки» (18 книг), яка починається з легендарної історії єгиптян і доведена до 563. «Хроніка» використовувалася руськими літописцями і була перекладена давньоруською мовою. Слов'янський переклад містить вставки: апокрифічні заповіти 12 патріархів і «Слово Атанасія Александрійського до Мелхіседека».

Малон Бенуа (23.06.1841, Пресьє, Франція – 13.09.1893, Аньєр, Франція), фр. історик, письменник. Учасник Паризької комуни 1871, журналіст соціалістичних часописів. У 70-х рр. XIX ст. через женевську групу укр. політ. емігрантів познайомився з поезією Т. Шевченка. У III томі «Історії соціалізму» (I–V, 1882-84) писав про життя і творчість укр. поета. Листувався з М. Драгомановим.

Мальмсбюрі Гарріс (XVIII ст.), англ. дипломат. Посол у Росії; дає характеристику рос. життя і відносин, згадує між іншим і про Україну. 1866 «Російським архівом» видано листи та ін. документи під назвою «Мальмсбюрі Гарріс, лорд, про Росію».

Мальтбрюн К. (кін. XVIII – перша половина XIX ст.), данський географ. У своїй праці «Огляд Польщі від давнини до сучасності» (Париж, 1807) значну увагу приділяє українцям, високо оцінює їх розвиток порівняно з росіянами і литовцями.

Манштайн Христоф Герман (1711–1757), нім. військовий діяч, мемуарист. Походив з Курляндії. Був на рос. і прусській військовій службі. Автор мемуарів (1771), що охоплюють 1727-44; у них багато місця присвячено укр. справам, зокрема незалежницьким змаганням укр. козаків.

Марголін Арнольд (17.11.1877, Київ – 29.10.1956, Нью-Йорк, США), відомий діяч укр. єврейської громади. У 1900 закінчив юридичний ф-т Київського ун-ту Св. Володимира. З 1905 до 1917 М. був генеральним секретарем Південноросійського відділу Союзу боротьби за досягнення рівних прав євреїв, а в 1906-13 – засновником і президентом Єврейської територіальної організації. М., будучи членом Рос. колегії адвокатів, обстоював інтереси єврейської меншини на багатьох провокаційних «погромних» процесах. У 1911-13 М. брав участь у слідстві та судовому процесі єврея М. Бейліса. З 1918 належав до Укр. партії соціалістів-федералістів. З березня 1918 – член Генерального Суду. В період Директорії УНР – товариш міністра закордонних справ в урядах В. Чехівського та С. Остапенка. М. підтримував

нац. політику Директорії УНР, у т.ч. її активну боротьбу з єврейськими погромами, і сам неодноразово виступав у зарубіжній пресі з заявами про непричетність укр. народу до антиєврейського насилля в Україні в 1919 та підкреслював послідовну боротьбу Директорії з організаторами погромів. У 1919 М. входив до складу укр. місії під час переговорів з представниками Антанти в Одесі та дипломатичної місії УНР на Паризькій мирній конференції 1919-20. Згодом – посол Української Народної Республіки у Великій Британії. З 1922 жив у США. Займався наук. і гром. діяльністю, був членом-кореспондентом УВАН у США, проф. Укр. техн. ін-ту в Нью-Йорку. В своїх численних публіцистичних працях, серед яких – «Україна і політика Антанти»; «Записки єврея і громадянина» (рос. мовою, 1922), «Євреї Східної Європи» (1926), «З політичного щоденника, Росія, Україна, Америка 1905–1945» (1946), «Україна і політика Антанти» (1977) послідовно обстоював право укр. народу на створення укр. самостійної держави. М., знаючи справжнє ставлення С. Петлюри до укр. єврейства та заходи Головного Отамана в 1919-20, спрямовані на припинення єврейських погромів в Україні, називав звинувачення голови Директорії в антисемітизмі «повним абсурдом».

Маржере Жак (Маржерет; бл. 1550 чи 1560 – після 1618), фр. авантюрист, військовик. Служив у Бориса Ґодунова, Лжедмитрія I і Лжедмитрія II. Автор праці «Теперішній стан Російської імперії і Великого Московського князівства...», де є чимало цікавих матеріалів про українців кін. XVI – поч. XVII ст.

Мармʼє К. (поч. XIX – кін. XIX ст.), фр. філолог, славіст. Автор статті «Країна козаків» (1854), у якій писав, що «козаки не мають нічого спільного з росіянами».

Марр Ніколай (Микола; 1865–1934), рос. історик-сходознавець і лінгвіст. З 1912 академік. Праці з кавказьких мов, історії, археології, етнографії Кавказу. Деякі з них стосуються України, зокрема «Книжні легенди про заснування Куара у Вірменії і Києва на Русі» («Ізвєстія Россійской Акадэмічєской Історіі і Матєріальной Культури», т. IV).

Мартель Рене (23.08.1893, Бомже-Дам, департамент Ду, Франція – 6.01.1976, Париж), фр. історик, філолог-славіст, перекладач, публіцист. Закінчив Нац. школу сх. мов (Париж). Автор низки праць, присвячених Україні, зокрема добі гетьмана І. Мазепи, новітній історії України: «Українське питання» (1927), «Вшанування українцями пам'яті Луї Леже» (1930), «Поема «Іван Гус» Т. Шевченка» (1930),

«Мазепа» (1931, разом з І. Борщаком, в укр. перекладі – «Життя Мазепи»), «Франція і Польща» (1931), «Д. І. Багалій» (1932), «Національна політика більшовиків в Україні» (1934), «Українці Підкарпаття» («Закарпатська Русь», 1935). У 1927 подорожував Україною. Листувався з А. Кримським.

Мартен Анрі (1810–1883), фр. історик. Академік, автор відомої «Історії Франції» (1855-66, 16 томів). У праці «Росія і Європа» (1866) присвятив чимало сторінок подіям з історії України: Хмельниччині, І. Мазепі, діяльності «Основи» та ін. Підкреслював міжнародне значення укр. питання.

Мартінс Ромаріо (1874–1948), бразильський історик. Досліджував імміґрацію до провінції Парана. Підкреслював культ. і політ. самобутність укр. переселенців.

Марцінковський Антоній (псевд. – Альберт Гриф, А. Новосельський; 29.01.1823, с. Мостище, тепер у складі смт. Гостомель Київської обл. – 12.09.1880, Київ), польський етнограф, фольклорист, критик, письменник. Закінчив у 1844 Київський ун-т. Цікавився укр. фольклором, опублікував праці: «Степи, моря і гори» (1854), «Український народ, його пісні, казки, перекази, повір'я, забобони, ритуали, звичаї, прислів'я, загадки, замовляння, лікувальні таємниці, одяг, танці, ігри і т. д.» (I–II, 1857), «Наддніпрянське пограниччя. Нариси про українську суспільність XVIII ст.» (I–II, 1863).

Марчант Френсіс Петрік (1870 – вересень 1938), англ. славіст, перекладач. Популяризував слов'янську культуру у Великій Британії. 4.05.1897 на засіданні «Англо-російського літературного товариства» (членом якого був у 1893–1917) виголосив доповідь про творчість Т. Шевченка, опубліковану в цьому самому році, перекладав твори видатного укр. поета. Надрукував також інформацію про Шевченкову поему «Єретик» (1907), рецензію на антологію нової укр. літератури «Вік» (1900). У статті «Огляд слов'янських мов» значну увагу приділив укр. мові як окремій лінгвістичній системі (1908).

Маршалл Джозеф (XVIII ст.), англ. мандрівник. Відвідав Україну в 1769-70 за маршрутом Стародуб (тепер у РФ) – Чернігів – Київ – Очаків (нині Миколаївська обл.) і описав свою подорож у 1772. Опис вийшов англ., нім. і фр. мовою під назвою «Подорожі по Голландії, Фландрії, Німеччині, Данії, Швеції, Лапландії, Росії, Україні, Польщі» (I–III, 1772, 1773, Лондон, 1792, Ґданськ, 1773, 1778, нім. мовою). У цьому творі М. описав природні багатства України, підкреслив високий

рівень культури землеробства укр. селян «вищої, ніж бачив будь-де після свого від'їзду з Фландрії», багато уваги приділив можливостям збільшення імпорту до Англії з України конопель і льону, загалом високо оцінює Україну й українців, порівнює її з найкращими провінціями Англії.

Масарик Томаш Ґарріґ (7.03.1850, с. Годонін, Моравія, тоді Австрійська імперія, нині Чехія – 14.09.1937, Лані, поблизу Праги, Чехо-Словаччина, тепер Чехія), чеський мислитель, філософ, історик, держ. діяч. Освіту здобув у Віденському і Ляйпцизькому (1872) ун-тах. Проф. філософії Празького ун-ту (1882–1914). У своїй політ. діяльності М. пройшов тривалу еволюцію від космополіта до національно свідомого лідера. Як депутат австр. парламенту взяв участь у дебатах навколо польсько-укр. стосунків у Галичині й у великій промові (25.05.1908) виступив на захист укр. прав. Під час Першої світової війни 1914-18 перебував у США, деякий час (1917-18) знаходився в Росії й Україні, організував легіон з чехо-словацьких військовополонених. Уклав угоду з урядом УНР про екстериторіальний статус легіону. М., незважаючи на свої русофільські тенденції, проявляв симпатії до укр. нац. руху. На основі угоди з Угоро-русинською радою в США Закарпаття було включене до складу Чехо-Словацької республіки у 1919. Перший президент Чехо-Словацької республіки (1918-35). Будучи президентом, підтримував діяльність укр. еміграційних груп у Празі та ін. містах. Допоміг відкрити і забезпечив фінансовою підтримкою Укр. вільний ун-т (1921), Вищий пед. ін-т ім. М. Драгоманова (1923, обидва у Празі) та Укр. господарську академію у Подєбрадах (1922). У наук. і публіцистичних працях не раз торкався укр. питання, виявляв розуміння укр. визв. прагнень: «Росія і Європа» (I–II, 1913), «Нова Європа», «Слов'яни після війни», мемуари «Світова революція». Був знайомий з В. Винниченком та І. Франком, який присвятив йому збірку своїх перекладів. Як президент Чехо-Словаччини М. сприяв тому, щоб на Закарпатті користувалися укр. мовою. Заслугою М. було створення у міжвоєнній Чехо-Словаччині стабільного і функціонального демократичного ладу. Користувався популярністю серед українців.

Массон Шарль Франсуа (друга половина XVIII – поч. XIX ст.), фр. політ. і держ. діяч, мандрівник. У 1762–1802 рр. був на рос. службі, близький до імператорського двору. Залишив мемуари «Секретні спогади про Росію» (Париж, 1800-02), де певна увага приділена й українцям. Порівнював становище України до і після поневолення Росією. Високо оцінював козаків, співчутливо відгукувався про визв. боротьбу українців. У 1895 вийшов англ. переклад спогадів.

Матуте Ана Марія (26.07.1926, Барселона, Іспанія), ісп. письменниця, критик. Навчалася у Барселонському ун-ті. Перша перекладачка поезій Т. Шевченка в Іспанії. У 1967 відвідала Україну, побувала в Києві і Каневі. Автор біографічного нарису «Заповіт» Тараса Шевченка» (1967). У 1968 барселонський журнал «Дестіна» («Доля») опублікував статтю про Т. Шевченка та його твори у перекладі М.

Махал Ян (25.10.1855, с. Нові Двори, біля Мілевсько, Пд.-Чеська обл., тоді Австрійська імперія, нині Чехія – 3.11.1939, Прага), чеський історик літератури, філософ, славіст. Академік, член НТШ. Навчався в ун-тах Відня й Праги. З 1911 – проф. слов'янських літератур Празького ун-ту. Досліджував слов'янську міфологію, фольклористику й порівняльну історію слов'янських літератур, слов'янські взаємозв'язки – стаття «Козаки, як про них співається у народних піснях» (1882), розвідки «Про богатирський слов'янський епос» (1894), «Слов'янська міфологія» (1907) та ін. Осн. праця – «Слов'янські літератури» (I–III, 1922, 1925, 1929), де належне місце відведено укр. літературі. У книзі «Тарас Шевченко» (1919) високо оцінив укр. поета. Багато уваги приділив життю і творчості Т. Шевченка в книзі «Великі російські та українські письменники» (1934).

Мацейовський Вацлав Александр (1793–1873), польський історик. Автор праці «Історія слов'янського права» (I–IV, 1832-35), яка, як і деякі ін. його праці, містить матеріали з історії давнього укр. права й історії України.

Машкевич Богуслав Казімеж (Казимир; кін. XVI ст. – бл. 1649), польський мемуарист. Служив офіцером у військах Я. Вишневецького і Я. Радзивілла. У 1643-49 вів щоденник, який містить відомості про перші два роки нац.-визв. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького, детальний опис фортеці Кодак та дніпровських порогів. Щоденник уперше був виданий у п'яти томах 1822-33 у видавництві Ю. Немцовича (за ін. даними – у «Збірці пам'яток історичних про стародавню Польщу», Лейпциґ, 1840). Оригінал щоденника не зберігся.

Мединський Євгеній (Євген; 1885–1957), рос. історик освіти, педагог. Праці з історії педагогіки і школи (у т. ч. перший підручник з історії педагогіки), зокрема «Братські школи України і Білорусії в XVI–XVII ст. і їх роль у возз'єднанні України з Росією» (Москва, 1954).

Мейс Джеймс (18.02.1952, США – 3.05.2004, Київ), амер. історик індіанського походження. Закінчив ун-т штату Оклагома. Працював в ун-ті штату Мічиґан. Чимало уваги приділяв історії України. Останні

роки життя (1995–2004) провів у Києві, викладав у Нац. ун-ті «Києво-Могилянська академія» та ін. закладах. Досліджував Голодомор 1932-33. Автор праці «Комунізм і дилеми національної свободи. Національний комунізм в радянській Україні, 1918–1933» (Кембридж, Массачусетс, США, 1983) і багатьох ін. публікацій.

Меллер Йоганн-Вільгельм (1748–1806), нім. лікар і мандрівник. Медик польського короля Станіслава Августа Понятовського. Описав свої мандрівки Україною: «Подорож з Варшави на Україну в 1780 і 1781 роках» (1804), «Подорож з Волині на Херсон в Росії у 1787 р.» (1802), що містять цікаві матеріали про природу, економіку й побут укр. земель.

Мельґунов Сєргєй (Сергій; 1880–1956), рос. історик, публіцист і політик. Редактор прихильного до українства часопису «Голос минувшеґо» (1913-17), видань на еміграції. Автор багатьох праць з історії церкви, рос. сусп.-політ. думки, рос. студентства, більшовицької революції: «Нариси з історії руської торгівлі XI–XV ст.» (Москва, 1905), «Червоний терор у Росії» (особливо багато матеріалів з історії України), «Березневі дні. Відречення», «Березневі дні. Михаїл II» (1952). Організатор антибільшовицького об'єднання у 1950-х рр.

Менандр Протектор (Протиктор; друга половина VI ст.), візантійський історик і юрист. Перебував на службі в імператора Маврикія (582–602). Автор «Історії», що охоплює події 558-82, де подано відомості про історію, культуру, військову справу Візантії, а також про сусп. лад, побут, військову справу аварів, антів, склавинів та про війни слов'ян з Візантією.

Меннінґ Кларенс Огастус (1.04.1893, Нью-Йорк, США – 4.10.1972, Плезентвіль, штат Нью-Йорк, США), амер. славіст, україніст, перекладач, філософ, історик. Дійсний член НТШ з 1948. Закінчив у 1912 Колумбійський ун-т (Нью-Йорк), працював у ньому проф., завідувачем відділу слов'янських мов. Автор багатьох досліджень з історії античності і слов'янства, а також перекладів. Панівне становище у наук. діяльності займала україністика. Осн. праці: «Історія України» (1947), «Нарис історії України» (1949), «Україна XX століття» (1951), «Гетьман України Іван Мазепа» (1957), «Іван Котляревський» (1970). Великий інтерес виявляв до шевченкознавчої та франкознавчої тематики, автор багатьох ін. українознавчих праць.

Меріме Проспер (28.09.1803, Париж – 23.09.1870, Канн, Франція), видатний фр. письменник. Закінчив юрид. ф-т Сорбонни (Паризького

ун-ту, 1823). Академік з 1844. Писав і на укр. тематику: «Козаки в Україні» («Українські козаки та їхні останні гетьмани», 1854, своєрідна історія козацтва), у 1863 написав есеї, а в 1865 здійснив літ. переробку монографії М. Костомарова про Б. Хмельницького, переклав «Козачку» Марка Вовчка. Окремі моменти з історії України розглянув у працях «Перші кроки авантурника» (1852), «Епізод з російської історії. Лжедмитрій» (1853). Прихильно ставився до укр. питання.

Мєховіта Мацей (Матвій; Карніга Мацей; бл. 1457–1523), польський історик. Автор «Трактату про дві Сарматії» (1517) і «Хроніки Польщі» (1519).

Миклашевський Іван (1858–1901), рос. історик-економіст і статистик. Праці з історії рос. аграрних відносин, між іншим «До історії господарського побуту Московської держави. Заселення і сільське господарство південної окраїни XVII ст.» (1894).

Міллер Всеволод (19.04.1848, Москва – 18.11.1913, Петербург, похований у Москві), рос. фольклорист, етнограф. Проф. Московського ун-ту з 1884, академік з 1911. Осн. праці: «Погляд на «Слово о полку Ігоревім» (1877), «Нариси російської народної словесності» (I–III, 1897–1924) та ін. Вивчав слов'янську міфологію («Етнографічні сліди іранства на півдні Росії», 1885). Автор збірника матеріалів з етнографії (I–III, 1885–88). Розробляв питання етнічної характеристики скіфів і сарматів. У багатьох працях звертався до укр. фольклору: «Відгомін галицько-волинських казань у сучасних билинах» (1893, 1896), «Перекази про зцілення Іллі Муромця» (1894), «Козацькі епічні пісні XVI та XVII ст.» (1914). Автор розвідок про М. Костомарова, П. Чубинського, рецензій на твори укр. авторів.

Міллер Ґергард Фрідріх (Мюллер; 1705–1783), рос. історик і археограф нім. походження. Академік. Автор численних праць, у тому числі: «Про початок і походження козаків» (1760), «Відомості про козаків запорозьких» (1760) та ін., які залишилися в рукописах і були згодом опубліковані О. Бодянським. Дослідник «Повісті минулих літ», яку високо оцінював. Один з творців «норманської теорії».

Міллер Орест (4.08. 1833, Гансалі, тепер Хаапсалу, Естонія – 1.06.1889, Петербург), рос. літературознавець і фольклорист. Проф. Петербурзького ун-ту (1870). Автор праці «Ілля Муромець і богатирство київське» (1869), збірки статей і промов «Слов'янство і Європа» (1877) та ін. Досліджував укр. фольклор: «Малоруські народні думи і Остап Вересай» (1875). Рецензував збірники укр. нар.

пісень. На III Археологічному з'їзді (Київ, 1874) порушив питання про зв'язок давньоруських билин з укр. думами, написав працю «Великоруські билини і малоруські думи» (I–II, 1876-78).

Мілюков Павел (Павло; 1859–1943), рос. політ. діяч, історик, публіцист. Один з організаторів і керівників партії кадетів. У роки Першої світової війни виступав на захист укр. населення після рос. репресій в окупованій Галичині, назвавши ці події «європейським скандалом». У 1917 був міністром закордонних справ Тимчасового уряду (до 15.05.1917). Згодом емігрував. Помер у Франції. Автор праць з історії Росії XVIII–XIX ст., подій 1917, зокрема «Історія другої російської революції» (I–II, Софія, 1921-22), де чимало матеріалів присвячено подіям в Україні.

Міннс Т. (друга половина XIX – поч. XX ст.), англ. історик. Автор праці «Скіфи і греки в Південній Росії» (Кембридж, 1913).

Мінц Ісаак (22.01.1896, с. Кринички Катеринославської губ., тепер Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. – 1990, Москва), рос. історик. Академік АН СРСР (з 1946). Сталінські (Державні) премії (1943, 1946), Ленінська премія (1974). Герой Соціалістичної Праці (1976). Закінчив Ін-т червоної професури (1926), був на педагогічній і наук. роботі. Автор праць з історії революції і громадянської війни в Росії, де значна кількість матеріалів стосується України, найвідоміші з них: «Історія Великого Жовтня» (I–III, Москва, 1967-73), «Рік 1918» (Москва, 1982).

Мінцлов Сєргєй (Сергій; 1870 – поч. XX ст.), рос. історик і бібліограф. Автор «Огляду записок, щоденників, спогадів, листів і мандрівок, які стосуються історії Росії» (I–V, Новгород, 1911-12), де є чимало цікавих відомостей з історії України.

Міхаловський Якуб (23.04.1612–1662 або 1663), польський історик, держ. діяч. З 1659 – белзький (тепер Львівська обл.) каштелян. Склав рукописний збірник актів, листів, мемуарів та ін. іст. матеріалів, що стосуються головним чином нац.-визв. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького – «Пам'ятна книга Якуба Міхаловського» (1864). Публікація містить листи й універсали Б. Хмельницького, щоденник В. М'ясковського, діяріуші сеймів, описи битв тощо. Склав також «Діяріуш зборівської кампанії» і «Діяріуш війни під Берестечком», які залишилися в рукописі (зберігаються у бібліотеці Польської АН у Кракові).

Морільйо Якоб (Яків; 1900–19?), іспан. єзуїт, журналіст, публіцист. У 20–30-х рр. викладав у катол. духовній семінарії в місті

Дубно (тепер Рівненська обл.). Засновник і директор Центру сх. студій у Мадриді, при якому була укр. секція. Автор статей про Сх. Європу і Україну зокрема, редактор «Орієнте Европео».

Морозов Пьотр (Петро; псевд. – Сєверов; 25.01.1854, Нижній Новгород, Російська імперія – 8.02.1920, Петроград), рос. історик літератури, театрознавець. Закінчив у 1871 Петербурзький ун-т, де у 1880 захистив магістерську дисертацію на тему «Феофан Прокопович як письменник». Досліджував біографію і творчість О. Пушкіна, окремі проблеми слов'янських літератур. У праці «Нариси з історії російської драми XVII–XVIII ст.» (1888) писав про своєрідність укр. вертепу, розвиток драми в Київській академії, вплив укр. драми на рос. театр.

Мошинський Казімеж (Казимир; 5.03.1887, Варшава – 30.03.1959, Краків, Польща), польський етнограф і славіст. Навчався в ун-тах Берна і Фрайбурга (Німеччина). Проф. Краківського (з 1926) і Віленського (тепер Вільнюського, 1935-39) ун-тів, академік (з 1952). Дійсний член НТШ (з 1933). Дослідник культури і фольклору слов'ян, зокрема українців. Праці з порівняльно-етнографічного вивчення матеріальної і духовної культури слов'янських народів. Редактор часопису «Люд слов'янський». Серед досліджень: «Обряди, вірування і народні перекази з околиць Бережан» (1914), «З України» (1914), «Дослідження про походження і первісну культуру слов'ян» (1925), «Етногеографічні студії Східної Польщі» (1929), «Східне Полісся» (1928); укр. матеріал широко використаний у праці «Народна культура слов'ян» (I–III, 1929-39). Дослідник обстоював думку про волинсько-південнополіську прабатьківщину слов'ян. Від 1913 не раз бував в Україні.

Мощенський ? (XVIII ст.), польський публіцист, історик, гром. діяч. У своїх творах висловлював невдоволення польською шляхтою, яка, на його думку, вела неправильну політику в Україні, що могло призвести до занепаду Польщі.

Муравйов-Апостол Іван (1770, Москва – 24.03.1851, Петербург), рос. письменник, перекладач, держ. діяч. Внук (по материнській лінії) гетьмана Д. Апостола, у 1801 одержав право іменуватися Муравйовим-Апостолом. Батько декабристів І., М., С. Муравйових-Апостолів. Займався наук. і літ. діяльністю. Написав «Подорож по Тавриді в 1820 р.» (1823) – одну з перших праць з історії та географії Криму.

Муравйов-Апостол Матвій (6.05.1793–5.03.1886), рос. політ. діяч, декабрист. Син І. Муравйова-Апостола, брат І. та С. Муравйових-Апостолів. Навчався у Петербурзькому ін-ті інженерів шляхів.

У 1812 розпочав службу в армії, в 1823 у чині підполковника вийшов у відставку. Брав участь у повстанні декабристів на території України (повстання Чернігівського полку). Після поразки повстання 30 років провів у Сибіру. Після амністії в 1856 повернувся з Сибіру й оселився в Московській губернії. За 3 роки до смерті продиктував свої «Спогади» (1883).

Мюллер Лоренц (Міллер; перша половина XVI ст. – 1598), польський дипломат, курляндський герцог. Посол польського короля Стефана Баторія до Швеції і Данії. Автор записок «Польська, ліфляндська, московська, шведська та інші історії» (1585), у яких відзначає деякі події з укр. історії (зокрема про боротьбу і страту Івана Підкови), описує Київ і укр. степи.

Мюнстер Себастіян (1489–1552), нім. географ. У IV книзі його найважливішого твору «Космографія» (I–VI, 1544, 46 видань) є опис Галичини і Правобережної України, які він визначає як Русь зі столицею Львовом і відрізняє від Московії.

Мякотін Венедикт (1867–1937), рос. історик, публіцист і політ. діяч. Один з лідерів Трудової нар.-соціалістичної партії. На початку 1890-х рр. мешкав у Києві, де працював під керівництвом І. Лучицького над соціально-екон. історією України-Гетьманщини, був співробітником «Кіевской старіни». Згодом у Петербурзі, член редакції журналу «Русское богатство»; з 1922 – на еміграції, проф. Софійського ун-ту. Дослідження з соціально-екон. історії Росії, України, Польщі XVII–XVIII ст., а також про Авакума. Осн. праці: «Прикріплення селян у Лівобережній Малоросії» (1894), «З історії Ніжинського полку» (1897), «Нариси соціальної історії Малоросії XVII–XVIII ст.» (1912-15), «Україна XVII–XVIII ст.» (Прага, 1924), «Переяславський договір 1654 р.» (у «Збірнику статей, присвяченому П. Мілюкову», Прага, 1929), «Договір України з Московською державою» (у «Журналі для східноєвропейської історії» нім. мовою, Берлін, 1933) та ін.

Мясковський Войцех (кін. XVI ст. – 1650), польський держ. діяч, дипломат. Стольник подільський (з 1625), підкоморій львівський (з 1637). У лютому 1649 – член польського посольства А. Киселя для переговорів з Б. Хмельницьким і козацькою старшиною у Переяславі (тепер Київська обл.). Автор цінного щоденника з описом цих переговорів («Діяріуш дороги до війська Запорозького...»), вперше опублікованого Ю. Немцевичем (1822).

Н

Надєждін Ніколай (Микола; 17.10.1804, с. Нижній Бєлоомут, тепер смт Луковицького р-ну Московської обл., РФ – 23.01.1856, Петербург), рос. критик, філософ, історик, етнограф, журналіст. Закінчив у 1824 Московську духовну академію, у 1831-35 – проф. Московського ун-ту. З 1831 видавав журнал «Тєлєскоп», у 1836-37 відбував заслання. У 1835 подорожував, у 1838-42 мешкав в Україні. Очолював Одеське товариство історії і старожитностей. Написав низку розвідок з історії Пд. України від найдавніших часів до кін. XVIII ст., зокрема з іст. географії. У 1840 побував на Буковині. З 1848 – керівник відділу етнографії Рос. географічного товариства. Один із зачинателів рос. філософської естетики. Погляди Н. відображені у статтях «Європеїзм і народність стосовно російської словесності» (1836), «Про історичні праці в Росії» (1837) та ін. Підтримував дружні стосунки з М. Максимовичем. Т. Шевченко виконав ілюстрацію до його спогадів про мандрівки «Сила волі» (вміщено у томі II книги «Сто російських літераторів», Петербург, 1841).

Назор Владимир (30.05.1876, с. Постире, о. Брач, тоді Австро-Угорщина, тепер Хорватія – 19.06.1949, Заґреб), хорв. публіцист, письменник, держ. і гром. діяч. Навчався в ун-тах Ґраца (Австрія) і Заґреба. У 1898–1931 учителював. Учасник нац.-визв. війни народів Югославії 1941-45, з 1945 – голова Президії Нар. Собору (парламенту) Хорватії. У своїх численних поетичних і прозових творах використовував образність і символіку давньослов'янської історії і філології, стверджував велич слов'янства. Активно використовував фольклор, у т. ч. укр. (новела «Бошкарина», 1910). У низці публіцистичних творів звернувся до давньої історії Києва.

Нарушевич Адам Станіслав (20.10.1733, с. Лоншин, тепер Пінського р-ну, Білорусь – 6.07.1796, Янув-Подляський, нині у Польщі), польський історик, поет, перекладач. До 1757 навчався у Віленській (тепер Вільнюс) академії, у 1758-68 вивчав філософію і теологію в Ліоні (Франція). Викладав поетику і риторику у Варшавській колегії єзуїтів, Віленській академії. З 1788 – католицький єпископ у Смоленську (тепер у РФ), з 1790 – у Луцьку. Осн. твір – «Історія польського народу» (II–VII, 1780-86, I, 1824), де чимало місця відведено історії укр.-польських зв'язків. У 1788 видав «Щоденник подорожі короля Станіслава Авґуста в Україну 1787 року». Залишив 230 томів джерел з історії Польщі «Теки Нарушевича», в яких уміщено важливі документи про нац.-визв. війну укр. народу середини XVII ст. Н. також автор багатьох поет. творів і перекладів.

Насонов Арсеній (Арсен; 1898–1965), рос. історик. З 1944 доктор іст. наук. Син відомого зоолога, академіка Миколи Насонова. Праці з іст. географії та історії монгольського іга на Русі. Досліджував і публікував руські літописи. Осн. роботи: «Монголи і Русь» (Москва – Ленінград, 1940), «Про руське обласне літописання» («Ізвєстія АН СССР», Москва, 1945), «Руська земля і утворення території давньоруської держави» («Інстітут історіі АН СССР», Москва, 1951), «Початкові етапи київського літописання у зв'язку з розвитком давньоруської держави» («Проблєми востоковєдєнія», Москва, 1959).

Неєдлий Зденек (1878–1962), чеський історик, музиколог, гром.-політ. діяч. Проф. ун-тів у Празі (1909-39) і Москві (1939-45), академік. Дійсний член НТШ з 1923. З 1945 – член уряду Чехо-Словаччини. Н. – знавець укр. музики; високо цінував О. Кошиця і його капелу – праця «Українська республіканська капела» (1922). Статті про українців, історію Карпатської України, Т. Шевченка, О. Довбуша тощо.

Нейман Станіслав Костка (5.06.1875, Прага – 28.06.1947, там само), чеський гром. діяч, публіцист, письменник. Навчався у Торговій академії (Прага). Автор багатьох поет. і прозових творів, праць «Історія любові» (1925), «Історія жінки» (1931-32). У 1932 і 1933 побував на Закарпатті, став поборником прав закарпатських українців (книга нарисів «Енціани з Попа-Івана», 1933; щоденник «Карпатське літо», 1934; цикл віршів «Карпатські мелодії», опубліковані у збірці «Бездонний рік»; низка статей).

Некулче Йон (1672, Ясси, Молдова, тепер Румунія – бл. 1745), молдавський і рум. літописець, політ. діяч. Був радником молдовського господаря Д. Кантеміра та московського (рос.) царя Петра І. Мешкав також у Польщі, Туреччині й Московії (Росії). У 1733-44 написав «Літопис країни Молдавії від Дабіжи-Воде до другого перебування господарем Константина Маврокордата» з передмовою і 42 легендами, який охоплює політ., соціально-екон. і культ. життя Молдовського князівства з 1662 по 1744. Літопис містить відомості про тогочасні події на укр. буковинських землях, виступи нар. мас, спустошливі набіги татар, воєнні дії між Туреччиною і Польщею в другій половині XVII ст. на цій території, боротьбу буковинців проти чужоземних загарбників тощо. На світогляд Н. помітний вплив справив Ф. Прокопович.

Немцевич Юліан Урсин (16.02.1758, за ін. даними – 1757, с. Скоки, тепер Брестська обл., Білорусь – 21.05.1841, Париж), польський історик, письменник, політ. діяч. Навчався у кадетському корпусі (Варшава, 1770-77). Учасник польських повстань 1794 і 1830-31.

У збірці балад «Історичні пісні» (1816) вміщено зокрема твори про укр. князів Костянтина Острозького (балада) та Михайла Глинського (дума). Про своє перебування в Україні (1782, 1786, 1818, 1820) згадував у книзі «Спогади моїх літ» (I–II, 1957). У монографії «Історія панування Зиґмунта III» (I–III, 1819), «Збірнику історичних мемуарів про давню Польщу» (I–V, 1822-30) надав відомості про Київ, Г. Лободу, С. Наливайка, Б. Хмельницького, соціальні рухи і побут в Україні, про укр. іст. пісні та думи.

Никифор I (758–13.03.815, Константинополь, нині Стамбул, Туреччина), візантійський історіограф. Нотарій таємних імператорських справ, потім – патріарх константинопольський (806–815). Автор «Літописця невдовзі», який являє собою короткий перелік подій та осіб від Адама до смерті Н. І. У цьому творі є деяка інформація про землі сучасної України, він дає можливість точніше датувати події нашої історії.

Нідерле Любор (1865–1944), чеський археолог, історик. Іноземний член-кореспондент Петербурзької АН з 1906, проф. Празького ун-ту у 1898–1929. Автор низки праць з давньої історії слов'ян, археології, зокрема «Слов'янські старожитності» (Прага, 1902).

Нікольський Ніколай (Микола; 1877–1959), білор. і рос. історик релігії, сходознавець. З 1931 – академік АН БСРР, з 1946 – член-кореспондент АН СРСР. Син відомого історика-сходознавця, основоположника ассирології в Росії Михаїла Нікольського. Осн. праці з історії церкви, літописання, Стародавнього Сходу, серед них: «Про літературну діяльність Клима Смолятича» (Петербург, 1902), «Повість минулих літ» як джерело для історії початкового періоду руської писемності і культури» (Москва–Ленінград, 1930).

Нойбауер Ернст Рудольф (1822–1890), нім. письменник та історик. З 1850 жив у Чернівцях. Автор збірок «Пісні з Буковини» (1855), «Дослідження з Буковини» (1868) й ін. про життя буковинців; статті з історії і культури укр. народу.

Нольде Борис (1876–1948), рос. правник та історик. Барон, проф. політехнічного ін-ту й ун-ту в Петербурзі, на еміграції у Франції. У своїх працях («Автономія України з історичного погляду», Львів, 1912, «Україна під російською протекцією», Париж, 1915) обстоював думку про міжнародно-правовий характер відносин України і Росії у XVII–XVIII ст. Але у 1917 як консультант рос. міністерства закордонних справ виступав проти нац.-територіальної автономії України.

О

Обнорський Сєргєй (Сергій; 1888–1962), рос. філолог, історик, мовознавець. З 1939 – академік. Досліджував фонетичну і морфологічну систему давньоруської і сучасної рос. мови. Ленінська премія (1970), Сталінська (Держ. премія СРСР; 1947). Головні іст. праці: «Мова договорів руських з греками» («Язик і мишлєніє», т. VI–VII, Москва–Ленінград, 1936), «Руська правда» як пам'ятка руської літературної мови» (Москва–Ленінград, 1934) та ін.

Овідій Назон Публій (43 до н. е. – бл. 18 н. е.), римський поет. Автор любовних елегій, послань, пройнятих гумором та іронією дидактичних поем «Наука кохання», «Засіб від кохання», міфологічного епосу «Метаморфози» (про «перетворення» людей і богів у тварин, сузір'я та ін.) і «Фасти» (про римські релігійні свята). Наприкінці життя, перебуваючи у вигнанні в далекій римській провінції на березі Чорного моря, написав «Сумні елегії» і «Листи з Понту», де описав і життя сарматів та ґетів на поч. н. е.

Окольський Симон (1580–1653), польський геральдик та історик. Як капелан брав участь у походах польських військ проти козаків у 1637-38 рр. і описав їх у двох щоденниках, виданих у 1638 і 1639, перевидано у 1858, які є важливим джерелом до історії козаччини.

Орєшников Алексєй (Олексій; 1855–1933), рос. історик, нумізмат. Член-кореспондент АН СРСР з 1928. Осн. праці з античної і давньоруської нумізматики.

Орлов Александр (Олександр; 1871–1947), рос. історик, літературознавець. Академік з 1931. Осн. праці про давньоруську літературу, а саме: «До питання про Іпатьєвський літопис» («Ізвєстія ОРЯС АН СССР», т. 31, 1926), «Давня російська література XI–XVIII ст.» (Москва–Ленінград, 1945), «Володимир Мономах» (Москва–Ленінград, 1946), «Про галицько-волинське літописання» («Труди отдєлєнія древнєрусской літєратури Інстітута літєратури АН СССР», т. V, Москва–Ленінград, 1947) та ін.

Ошерович Мендель (1887, Тростянець Подільської губернії, тепер Вінницька обл. – 1965, США), єврейський громадський діяч, письменник, історик, публіцист. З 1910 у США. Був редактором енциклопедичної праці «Євреї в Україні» (I–III, 1961), редактор іст. праць з історії євреїв, серед них «Міста і містечка в історії євреїв на Україні» (1948).

П

Павлов А. О. (XIX ст.), рос. історик. Автор праці «Критичні нариси з історії найдавнішої греко-руської полеміки проти латинян» (Петербург, 1878).

Павлов Платон (1823–1895), рос. історик, освітній і гром. діяч. У 1847-60 і 1875-85 – проф. Київського ун-ту, у 1859 – один з організаторів недільних шкіл у Києві. У 1862 в Петербурзі прочитав публічну лекцію про 1000-ліття Росії (? – *Упор.*), в якій закликав інтелігенцію до зближення з народом; висланий у Ветлуґу. Автор праць з історії Московії XVII ст., у т. ч. про укр. землі. Публікував Сибірські літописи.

Павсаній (II ст., Лідія, Мала Азія, нині Туреччина), давньогрецький письменник, мандрівник і географ. Побував в Італії, на Сардинії, Корсиці, в Аравії і Сирії. Автор праці «Опис Еллади» (I–X, 70-ті рр.). Твір П. містить цінні дані в першу чергу з історії давнього мистецтва, зокрема довідкові матеріали про грецьких малярів, скульпторів, архітекторів. Поряд з детальним описом найвидатніших пам'яток архітектури і мистецтва Стародавньої Греції П. подав важливі відомості з грецької історії, міфології, релігії, описав місцеві вірування, обряди, звичаї. Під час написання праці вчений користувався не лише власними спостереженнями, а й творами істориків (наприклад, Істра) і географів (Полемона, Артемідора), які до нашого часу не збереглися. У своїх книгах П. згадує про скіфів і сарматів.

Палацький Франтішек (1798–1876), чеський політ. діяч, історик, філософ. У своїх працях торкався не лише чеської історії, а й загальнослов'янських питань, писав про відмінність українців від росіян і поляків, зокрема у листі, написаному в 1830.

Панкратова Анна (1897–1957), рос. історик. Академік з 1953. Праці з історії рос. і західноєвропейського роб. руху. Сталінська премія (Держ. премія СРСР; 1947). України стосується участь дослідниці у «Сборніку документов» (Москва, 1954) під назвою «Трьохсотріччя возз'єднання України з Росією».

Папроцький Бартош (1543–1614), польський історик-геральдик і поет. Автор кількох праць, зокрема «Герби лицарства польського» (1584), «Паноша» (1599), у яких, крім геральдичного матеріалу, подано опис подорожі на Запорожжя Самуїла Зборовського у 1581, з цікавими відомостями про Запорізьку Січ, її устрій, побут, звичаї козаків.

Парчевич Петро (бл. 1612, с. Чипровка, Болгарія – 23.07.1674), болг. діяч визв. руху, дипломат на австрійській службі. Навчався у Римі, де став доктором канонічного права і теології. У 1656-61 – марціанопольський катол. архієпископ. Вживав заходів для залучення держав Зах. і Сх. Європи до антитурецької коаліції з метою визволення південнослов'янських народів. У березні-квітні 1657 був у Чигирині й Суботові як посол імператора Фердінанда III до гетьмана Б. Хмельницького. У переговорах з гетьманом і генеральною старшиною пропонував посередництво імператора у справі встановлення миру України з Польщею. Записки його секретаря Христофора Маріяновича містять певні відомості з дипломатичної історії України.

Пасторій Йоахим (спр. прізвище – Гіртенберґ; 20.09.1611, Глогуз, Польща – 26.12.1681), польський історик, лікар, педагог, канонік, за національністю німець. Служив лікарем і вчителем у домах укр. шляхти на Волині. Пізніше секретар і придворний історіограф польського короля Владислава IV. Автор кількох творів, присвячених Хмельниччині, зокрема «Війна скіфсько-козацька...» (1652) з ілюстраціями В. Гондіуса, наступні видання 1680 і 1685 під назвою «Історія Польщі», в якому однобічно подано історію польсько-козацької війни.

Паулі Жеґота Іґнаци (1814–1895), польський етнограф та історик. Навчався у Львівському ун-ті разом з членами «Руської трійці». Упорядник збірки «Пісні народу польського в Галичині» (1838), збірки археологічних пам'яток «Старожитності Галичини» (1840), а також першої систематизованої збірки укр. нар. поет. творчості, виданої латиною (I–II, 1839-40).

Пашковський Мартин (кін. XVI – поч. XVII ст.), польський письменник, перекладач. Шляхтич з дому Задора. Переклав польською мовою хроніку А. Ґваньїні (Краків, 1611). Видав ряд книжок, у низці оповідань П. виразно проступає укр. тема: «Україна, татарами терзана» (1615), «Розмова козака запорозького з перським гінцем» (1617) та ін. Належить до польсько-українських поетів.

Пашуто Владимир (Володимир; 1918–1983), рос. історик. Співробітник Ін-ту історії АН СРСР, дослідник історії княжої України-Русі й Литовської держави. Академік. Дослідження з історії та історіографії Росії, України, Білорусі, Прибалтики часів середньовіччя. Зробив певний внесок у критику «норманізму». Осн. праці: «Галицько-Волинське князівство часів Данила Романовича» (Ленінград, 1939), «Київський літопис 1238 р.» (1948), «Нариси з історії Галицько-Волинської Русі» (Москва–Ленінград, 1950), «Повість минулих літ»

(I–II, Москва, 1950), «Утворення Литовської держави» (Москва, 1959), «Нариси історії СРСР XII–XIII ст.» (1960), «Зовнішня політика Давньої Русі» (1968) та ін.

Петерсон П. (кін. XVI – поч. XVII ст.), шведський мандрівник. У 1608 побував у Московії і написав про Лжедмитрія та його боротьбу за владу з допомогою укр. козаків.

Петре Петер (Петерсон; кін. XVII – поч. XVIII ст.), шведський офіцер. Учасник походу Карла XII, написав спогади про полтавську трагедію, де високо оцінив військові можливості укр. козаків.

Петров Андрей (Андрій; 1837–1900), рос. військовий історик. Генерал-лейтенант (1898). Автор праць з історії рос.-турецьких війн XVIII–XIX ст., які містять великий фактичний матеріал, зокрема з історії Півдня України.

Петцольд Александр (XIX ст.), нім. мандрівник. Автор книги «Подорожі у західну і південну європейську Росію в 1855 році», де чільне місце належить відомостям про Україну, зокрема про Чернігівщину.

Пілсудський Юзеф (5.12.1867, Зулів, побл. Вільна, тепер Вільнюс, Литва – 12.05.1935, Варшава), польський політ. і держ. діяч. У 1885 закінчив Віленську гімназію, навчався у Харківському і Віленському ун-тах. У 1887 заарештований царською владою, до 1892 перебував на засланні у Сибіру. Один із співзасновників Польської соціалістичної партії. У 1918-22 – тимчасовий керівник Польської держави, у 1926-35 – фактичний диктатор Польщі. Проводив агресивну політику щодо ЗУНР. Підтримував С. Петлюру у боротьбі проти радянської Росії, уклав з УНР Варшавський договір 1920. Автор спогадів «1920».

Піццагаллі Франческо (XVIII ст.), іт. мандрівник. У 1789 відвідав Галичину і Буковину. Подорожні записки (опубліковані іт. мовою 1791 у Ліворно і латинською мовою 1792 у Гамбурзі) містять певні відомості про побут населення західноукраїнських земель.

Пічета Володимир (1878–1947), рос. історик укр. походження. З 1946 – академік. Праці з історії Польщі, Литви, Білорусі, соціально-екон. історії і сусп. життя в Росії, джерелознавства та історіографії. Важливе значення для історії України посідає дослідження «Аграрна реформа Сиґізмунда-Авґуста в Литовсько-Руській державі» (I–II, Москва, 1917).

Пішчевич А. (кін. XVIII – поч. XIX ст.), рос. військовий діяч, за походженням серб. Служив офіцером рос. армії на Пд. України, був свідком багатьох цікавих подій, які описав у своїх «Записках».

Описав зокрема військові поселення, що виникали в Україні на поч. XIX ст. за ініціативою графа Аракчеєва, та повстання у них. Цікавою є також інформація про повстання бузьких козаків у 1817.

Платонов Сєргєй (Сергій; 1860–1933), рос. історик. Академік з 1920. Голова Археографічної комісії (1918-29). Осн. праці: «Нариси з історії смути в Московській державі XVI–XVII ст.», курс лекцій з рос. історії, узагальнювальна робота «Підручник російської історії» (Прага, 1924), де значна увага приділена Україні. Видав рос. публіцистику кінця XVI – поч. XVII ст.

Поґодін Михаїл (Михайло; 23.11.1800–20.12.1875), рос. історик, письменник і журналіст. Проф. Московського ун-ту в 1826-44, академік з 1841. Теоретик і захисник рос. «офіційної народності», прихильник «норманської теорії». У 1821 закінчив Московський ун-т. У 1825 захистив магістерську дисертацію «Про походження Русі». У статті «Записки про давню мову російську» (1856) доводив, що до татарської навали Подніпров'я було заселене великоросами, а українці (вихідці з-під Карпат) почали заселятися над Дніпром тільки з XVI ст., що козаки були окремим слов'яно-тюркським плем'ям, заперечував факт існування укр. народу і т. п. Видатні історики та філологи (М. Максимович, В. Антонович, М. Грушевський, П. Житецький, А. Кримський та ін.) довели ненауковість поглядів П. Автор праць «Погляд на руську історію» (Історико-критичний нарис; книга I, Москва, 1846), «Варяги і Росія» (Бєлґрад, 1932) та ін. Був також духовним батьком галицького москвофільства. У 1860-х рр. П. виступив одним з ідеологів рос. панславізму.

Полєк Йоганн (1843–1915), австр. історик і бібліограф. У 1904-12 – директор бібліотеки Чернівецького ун-ту. Автор досліджень з екон., політ. і культ. історії, етнографії, історіографії, бібліографії та статистики Буковини кін. XVIII – поч. XIX ст. Осн. праці: «Здобуття Буковини Австрією» (1889), «Мандрівка Йосифа II до Галичини і Буковини та її значення для останньої провінції» (1895), «Старообрядці на Буковині» (1896-99), «Об'єднання Буковини з Галичиною в 1786 р.» (1900) та низку історико-етнографічних нарисів про нац. меншини Буковини (німців, вірмен, циган, євреїв).

Попов Ніколай (Микола; 1891–1937), рос. радянський, партійний діяч та історик комуністичної партії. Працював на різних партійних посадах в Україні й Москві. У 1928 опублікував «Нариси історії КП(б)У»; близький співробітник П. Постишева, виступав проти укр. націонал-комуністів, пізніше репресований.

Поссевіно Антоніо (1534–1611), іт. (папський) дипломат у Сх. Європі, єзуїт. Працював над довершенням релігійної унії, спершу в Москві, згодом в Україні (1581-82). Своїми численними працями спричинився до ознайомлення в Європі з Україною і пояснив відмінності укр. мови від московської (рос.)

Потоцький Ян (8.03.1761, с. Пиків, нині Калинівського р-ну Вінницької обл. – 2.12.1815), польський письменник та історик. Опублікував фр. мовою низку праць, у яких є зведення відомостей античних авторів з питань стародавньої, середньовічної історії слов'ян та історії географії Сх. Європи, у тому числі України: «Дослідження про Сарматію» (I–IV, 1789-91), «Історичні та географічні матеріали про Скіфію, Сарматію і слов'ян» (I–IV, 1796), «Стародавня історія Херсонської губернії» (1804), «Стародавня історія Подільської губернії» (1805), «Стародавня історія Волинської губернії» (1805). У своїх працях П., зокрема, обстоював тезу про автохтонність слов'ян. У фантастично-філософському романі «Рукопис, знайдений у Сарагосі» П. пропагував філософські ідеї фр. просвітителів XVIII ст.

Пресняков Александр (Олександр; 1870, Одеса – 1929), рос. історик. Проф. Петербурзького ун-ту, член-кореспондент Академії наук (1920). Праці з історії давньоруської держави і права, землеволодіння на рос. Півночі, політ. історії XIX ст. і рос. рев. руху, літописання. Осн. дослідження: «Княже право у Давній Русі» (1909), «Давньоруське літописання» («Історія русской літєратури до XIX в.», Москва, 1916), «Утворення великоросійської держави» (Москва, 1918), «Економіка і політика у польському питанні на початку XIX ст.» («Борьба классов», I–II, Петроґрад, 1924), «Лекції з російської історії» (Москва, 1933); т. 1: Київська Русь (Москва, 1938); т. 2: Західна Русь і Литовсько-Руська держава (Москва, 1939). Один з небагатьох рос. істориків, що визнавали правильність іст. поглядів М. Грушевського.

Прижов Іван (1827–1885), рос. історик, етнограф і рев. діяч. Автор численних праць, головним чином з рос. побуту. Росіянин за походженням, П. став прихильником укр. народу, його нац. прагнень та укр. літератури. У 1869 вийшла його праця «Малоросія (Південна Русь) в історії її літератури з XI до XVIII ст.» Опублікував рев. прокламацію укр. мовою «Лист до громадян». За участь у рев. русі в 1870 був засланий до Сибіру, де й помер.

Приселков Михаїл (Михайло; 1881–1941), рос. історик. Проф. Петроградського ун-ту (з 1918), Ленінградського ун-ту (1936-41). Праці з історії Київської Русі, давньоруського літописання, а саме: «Нариси

з церковно-політичної історії Київської Русі X–XII ст.» (Петербург, 1913), «Боротьба двох світоглядів» (Петроград, 1923), «Літописець Нестор» (Петроград, 1923), «Південно-руське літописання в стародавньому суздальському літописі XII–XIII ст.» («Збірник на пошану академіка Д. Багалія», Київ, 1927), «"Слово о полку Ігоревім" як історичне джерело» («Історік-Марксіст», ч. 6, 1938), «Лаврентіївський літопис» («Учьоние запіскі Лєнінґрадского Ґосударствєнного університєта», ч. 32, Ленінград, 1939), «Руcько-візантійські відносини X–XII ст.» («Вєсті дрєвнєй історіі», ч. 3, 1939), «Історія руського літописання XI–XV ст.» (Ленінград, 1940), «Літописання Західної України і Білорусії» («Учьоние запіскі ЛҐУ», ч. 67, Ленінград, 1941), «Київська держава другої половини X ст. за візантійськими джерелами» («Учьоние запіскі ЛҐУ», ч. 73, Ленінград, 1941).

Прокопій Кесарійський (між 490 і 507, Кесарія Палестинська – після 562), видатний візантійський історик. Будучи з 527 радником полководця Велізарія, брав участь у походах проти персів, вандалів і остґотів. Автор праць: «Історія війн Юстиніана з персами, вандалами і ґотами» (8 книг, закінчена в 553), «Про будови» (553–555), «Таємна історія» (бл. 550). Твори історика – важливе джерело з внутрішньої і зовнішньополітичної історії Візантії й сусідніх держав кін. V–VI ст., містять цінні відомості про сх. і пд. слов'ян та гуно-тюркські племена, сусп. устрій, господарство, організацію війська, побут тощо, подають історію їх вторгнення на Балкани.

Птолемей Клавдій (поч. II ст. – бл. 168), видатний давньогрецький учений. Жив і працював переважно в Александрії (Єгипет), де в 127–151 проводив астрономічні дослідження. Автор трактату з астрономії «Велика систематична побудова астрономії в 13 книгах», «Посібника з географії» (8 книг, у 1472–1600 вийшло 42 видання цієї праці), де систематизував географічні знання свого часу, навів географічні координати низки відомих здавна пунктів і наніс їх на карту. Цей твір містить відомості про різні місця та племена Сарматії, є цінним джерелом з історії географії Укр. Причорномор'я. П. уклав також «Хронологічний канон царів», який є важливим джерелом для хронології.

Пуласький Казимир (Казімєж; 19.01.1845, с. Борушківці, тепер Житомирська обл. – 1.01.1926, Познань, Польща), польський історик і геральдик. Автор досліджень з геральдики та політ. історії Польщі XV–XVIII ст. У працях «Історичні нариси і розшуки» (I–V, 1887–1909) є чимало матеріалів до ранньої козацької доби, зокрема

«Перші роки публічної діяльності Адама Киселя (1621–1635)» (у книзі «Історичний нарис і розшук», I, 1887), історії укр. шляхти, окремих місцевостей та документи до історії Барської (нині Вінницька обл.) конфедерації. Автор дослідження «Хроніка польських шляхетських родів Поділля, Волині та України» (1911). Праці пройняті польсько-шляхетським патріотизмом.

Пшездзецький Александр Нарцис Карол (Пржездзецький; 1814–1871), польський історик, літератор, видавець. Закінчив Кремʼянецький ліцей. Автор книг «Поділ. Волинь. Україна. Образи міст і часів» (Вільно, тепер Вільнюс, 1841), «Подорожі по Польщі в XII–XV ст.» (т. IV, Варшава, 1844), де є інформація і про Україну.

Пшиленцький Станіслав (1805–1868), польський історик. Праці «Українські справи» (1842), «Війна Хотинська» (1850) та ін. містять матеріали до історії України.

Р

Равіта-Ґавронський Францішек (спр. прізвище – Ґавронський; 4.11.1845, с. Степашки Подільської губернії, нині Гайсинського р-ну Вінницької обл. – 16.04.1930), польський історик і літератор. Освіту здобув у Відні. Автор іст. праць «Історія гайдамацьких рухів» (Львів, 1899–1901, 1913), «Пилип Орлик, невідомий козацький гетьман» (Львів, 1900), «Богдан Хмельницький від обрання Яна Казимира до смерті» (Львів, 1908-09), «Козацька Україна у Речі Посполитій» (1923), «Євреї в історії і народній літературі на Русі» та низки повістей, у тому числі «Пан гетьман Мазепа» (1888). Намагався виправдати експансію польської шляхти в Україну та очорнити нац.-визв. боротьбу укр. народу. Наук. вартість мають опубліковані істориком джерела з часів нац.-визв. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького, зокрема, хроніка Ганновера, листи Б. Хмельницького, А. Киселя, а також документи про укр. політику польської аристократичної еміграції на чолі з князем А. Чарторийським у середині XIX ст.

Радзивілл Альбрехт Станіслав (Радивил, Радвіла; 1.07.1593, с. Олика, нині Ківерецького р-ну Волинської обл. – 12.11.1656), литовський магнат, князь. З 1619 – литовський підканцлер, з 1623 – великий литовський канцлер. Власник великих земельних маєтків на Волині. Автор «Мемуарів» латинською мовою, що охоплюють період історії Польщі 1632-56. У них є відомості про події нац.-визв. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького. Р. відзначав всенародний характер війни в Україні, змушений був визнати героїзм укр. війська.

Радзимінський-Люба Зиґмунт (12.04.1843, с. Шимківці Волинської губернії, тепер Білогірського р-ну Хмельницької обл. – 12.10.1928), польський історик, дослідник у галузі генеалогії і геральдики. У 1859-62 навчався в Київському ун-ті. З 1879 був членом Іст. товариства Нестора Літописця, з 1890 – Товариства дослідників Волині, у 1912-25 – голова Польського геральдичного товариства. Провадив археологічні розкопки на Волині. Головна праця присвячена історії князівського роду Сангушків (I–II, 1906-12). Брав участь у підготовці видання документів «Архів князів Сангушків у Славуті» (I–VII, 1887–1910), що містять численні акти (переважно укр. мовою) з соціально-екон. та політ. історії Волині кін. XIV–XVI ст. Упорядкував родинний архів із с. Берег (нині Дубенського р-ну Рівненської обл.), зберігається у Львівській бібліотеці ім. В. Стефаника.

Раковецький Іґнаци Бенедикт (1782, Бердичів, тепер Житомирської обл. – 1839), польський історик. Автор праць про право і звичаї давніх слов'ян. Здійснив переклад польською мовою «Руської правди» (I–II, 1820-28).

Ралстон Вільям (1829–1889), англ. письменник та історик. Дослідник укр. і рос. фольклору, автор монографії про слов'янську міфологію, нар. побут і звичаї східнослов'янських народів (1872) і статей про збірки укр. іст. пісень В. Антоновича і М. Драгоманова та чумацьких пісень І. Рудченка, перекладач укр. і рос. нар. казок англ. мовою.

Рамбо Альфред (1842–1905), фр. історик і політик. Брав участь у III Археологічному з'їзді в Києві (1874) і надрукував статтю про цей з'їзд, а також «Україна і її історичні пісні» (1875), дослідження про О. Вересая, 10 переспівів з укр. нар. дум (1876).

Рафес Мойсей (1883, Мінськ – 1943), єврейський політ. діяч в Україні. За фахом – перукар. Належав до Бунду. З липня 1917 – член Малої Ради. У липні-серпні 1917 Р. у складі укр. делегації (В. Винниченко, Х. Барановський) вів переговори з представниками Тимчасового уряду в Петербурзі про затвердження «Статуту вищого управління України». У листопаді 1917 – член Крайового комітету для охорони революції в Україні. Підтримував прийняття Укр. Центральною Радою III Універсалу, в якому проголошувалось утворення Укр. Нар. Республіки. Критично поставився до прийняття УЦР 24.01.1918 Закону про національно-персональну автономію, як такого, що являє собою «реакційну силу роз'єднати трудящих в їх класовій боротьбі». Виступав проти створення укр. регулярної армії та укладення Берестейського миру 1918. У кін. 1919 Р. вступив у більшовицьку партію, був одним з керівників ЦК РКП(б) і ВКП(б). Згодом усунений від політ. діяльності, займався публіцистикою. Автор книги «Два роки революції на Україні. Еволюція і розкол Бунду» (рос. мовою; 1920).

Раффалович Джордж (псевдонім Бедвін Сендс; 1880, Франція – 17.05.1958, Новий Орлеан, США), англ. письменник, журналіст, гром.-політ. діяч. Ймовірно, був онуком емігранта з Одеси і сином банкіра Артура Р. Здобув освіту в католицькій публічній школі у Версалі. Бл. 1906 після закінчення служби у фр. армії переїхав до Англії. Займався літ. діяльністю, вивчав міжнародні відносини, зокрема політику європейських держав щодо Туреччини і молодотурецький рух. У серпні 1912 Р. уперше опублікував статтю про укр. питання і з цього часу постійно дописував до англ. преси, а також часто виступав з публічними лекціями на цю тему. У 1913 опублікував лекцію, в якій подав

укр. історію за схемою М. Грушевського, проаналізував сучасний стан укр. руху й аргументовано доводив, що політ. незалежність України сприятиме стабільності в Європі. Намагався сформувати проукраїнське угруповання в Англії. З цією метою організував Укр. комітет у Лондоні, налагодив контакти з укр. політ. еміграцією у Франції (Ярослав Федорчук). У 1914 разом з Орестом Жеребком та ін. укр. діячами Р. організував візит кількох британських журналістів у Галичину на святкування ювілею Т. Шевченка. Після поч. Першої світової війни Р. провадив активну проукраїнську діяльність (у 1915 видав працю М. Грушевського «Історична еволюція української проблеми»), підтримував зв'язки з членами Союзу визволення України. Був звинувачений у пронімецькій орієнтації. У 1915 виїхав до США, де протягом війни продовжував друкувати статті про Україну, намагався співпрацювати з укр. організаціями.

Рашидаддін (Рашид ад-дін Фазлаллах ібн Абу-ль-Хайр Хамадані; 1247-18, за ін. даними – 17.07.1318), перський учений-енциклопедист, історик і державний діяч. Дає чимало цінної інформації про монголів, а також їх стосунки з руськими князівствами.

Реклю Жан Елізе (1830–1905), фр. географ і соціолог. Член I Інтернаціоналу, борець за Паризьку комуну. Перебував у вигнанні, де підготував велетенський твір «Земля і люди. Загальна географія» (I–XIX, 1876-94), в якому намагався дати загальну картину розвитку людства й описи країн, серед яких добре описав Україну.

Ржегорж Франтішек (16.12.1857, с. Стежери побл. Градець-Кралове, тоді Австр. імперія, нині Чехія – 3.10.1899), чеський етнограф. У 1877-90 жив у Галичині у с. Вовків побл. Львова, деякий час – у с. Зарогізно та Стрию. Займався вивченням культури, побуту, звичаїв, народної медицини, демонології та фольклору українців (бойків, гуцулів, лемків). Автор бл. 120 праць з українознавства, друкованих у чеській періодиці, та понад 160 українознавчих статей в енциклопедичному «Науковому словнику Я. Отта». Осн. етнографічні праці: «Календарик з народного життя бойків», «Гуцули», «Покуття», «Весілля лемків у Карпатах», «Народне лікування галицьких малорусів», «З етнографічного природознавства Галицької Русі». Зустрічався і листувався з багатьма українськими вченими і письменниками зокрема з І. Франком, М. Павликом, В. Гнатюком, В. Шухевичем, Н. Кобринською, О. Кобилянською, Д. Лукіяновичем, Є. Ярошинською, В. Герасимовичем та ін., яких ознайомлював з культ. надбаннями чеського народу, залучав до співпраці у чеських виданнях, співучасті в культ. заходах тощо.

Р. опублікував у чеській періодичній пресі та енциклопедичних виданнях сотні статей з українознавства, зокрема статті й матеріали про укр. студентське товариство «Січ» у Відні, «Руську видавничу спілку» у Львові, виникнення і розвиток укр. театру, 100-річний ювілей «Енеїди» І. Котляревського та 25-річчя літ. діяльності І. Франка, про діячів укр. культури В. Білозерського, Я. Головацького, І. Торонського, М. Шашкевича, відгук на видання творів Т. Шевченка. Зібрав цінну етнографічну колекцію, на базі якої створено укр. відділ у Празькому промисловому музеї, включений потім до етнографічного відділу Нац. музею у Празі, де зберігається також українознавча бібліотека Р. Багату особисту бібліотеку чеської літератури Р. подарував товариству «Просвіта», за що єдиний з іноземців удостоївся звання почесного члена товариства. Передана згодом Науковому товариству ім. Т. Шевченка, тепер вона зберігається у фондах Львівської наук. бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.

Рибаков Борис (1908, Москва – 27.12.2001, там само), рос. археолог та історик. Проф. Московського ун-ту, академік (1958), лауреат Ленінської премії (1976), Герой Соціалістичної Праці (1978). Автор численних праць з археології та історії Київської Русі. Найголовніші праці: «Радимичі» (Мінськ, 1932), «Анти і Київська Русь» («Вєстнік дрєвнєй історіі», 1939), «Знаки власності в князівському господарстві Київської Русі» («Совєтская археологія», ч. 6, 1940), «Рання культура східних слов'ян» («Історічєскій журнал», ч. 11-12, 1943), «Іменні написи XII ст. в Київському Софіївському соборі» («Археологія», ч. 2, Київ, 1947), «Поляни і сіверяни» («Совєтская етнографія», ч. 6-7, 1947), «Ремесло Давньої Русі» (Москва–Ленінград, 1948), «Старожитності Чернігова» (1949), «Ужиткове мистецтво і культура» («Культура», т. II, 1950), «Давні руси» («Совєтская археологія», 1953), «Утворення давньоруської держави» (1955), «Про початок руської держави» (Москва, 1955), «Остромирів літопис» («Вопроси історіі», ч. 10, 1956), «Нариси історії СРСР III–IX ст. Первіснообщинний лад і найдавніші держави на території СРСР» (Москва, 1956), «Боярин-літописець XII ст.» («Історія СССР», ч. 5, 1959), «Давня Русь. Оповіді. Билини. Літописи» (Москва, 1963), «Перші століття руської історії» (1964), «Слово о полку Ігоревім» та його сучасники» (Москва, 1971), «Руські літописці і автор "Слова о полку Ігоревім"» (Москва, 1972), «Язичництво давніх слов'ян» (Москва, 1981), «Київська Русь і руські князівства IX–XIII ст.» (Москва, 1982), «Світ історії. Початкові сто-

лiття руської історії» (Москва, 1984), «Язичництво давньої Русі» (Київ, 1987). Р. проводив археологічні дослідження в Україні (Чернігів, Любеч та ін.)

Ріґельман Александр (Олександр; 1720, Петербург – 3.11.1789, с. Андріївці, нині Чернігівської обл.), рос. історик, військовий інженер, топограф, за походженням німець. Генерал-майор рос. армії. У 1738 закінчив Шляхетський корпус. Служив у рос. військах в Україні. Бував на Запорожжі, брав участь у рос.-турецьких війнах, у будівництві укріплених ліній на Півдні України, зокрема збудував фортецю Св. Димитрія (майбутній Ростов-на-Дону). Після відставки (1782) оселився у маєтку своєї дружини, уродженої Лизогуб, у с. Андріївці (Овдіївці) на Чернігівщині. Р. – автор «Історії або оповідь про донських козаків» з додатком (17 ілюстрацій і 2 карти; 1778; видана О. Бодянським у 1846). Осн. праця з історії України «Літописна оповідь про Малу Росію, її народ і козаків взагалі» (видано О. Бодянським, I–IV, Москва, 1847) – компіляція давньоруських і старшинсько-козацьких літописів, польських хронік і мемуарів, книги С. Митецького «Історія козаків запорозьких», власних спостережень та документальних матеріалів. Праця Р. з додатком «Список іменний усім, хто був у Малій Росії гетьманом», альбомом (28 портретів та двох карт України) є цінним джерелом з історії України XVII–XVIII ст. У рукописах залишилися розвідка Р. «Роз'яснення про Кізлярську фортецю» (1757), збірник планів, карт та ін. Збудував у своєму селі церкву, де й похований.

Ріґер Франтішек (1818–1903), чеський політ. діяч, поет, критик. Один з лідерів партії старочехів, доктор права, учасник чеського нац. руху 30–40-х рр. Разом з Ф. Палацьким видав першу чеську енциклопедію (1858-74); рішуче висловлювався про права українців на самостійне життя.

Розенберґ Альфред (19.01.1893, Ревель, тепер Таллінн – 16.10.1946, Нюрнберґ, Німеччина), нім. нацистський лідер, військовий злочинець. Походив з родини балтійських німців. Дитинство і юність провів в Естонії, яка перебувала під владою Рос. імперії. Навчався у Московському ун-ті. У 1917 під час революції втік до Німеччини. У 1919 приєднався до новоствореної націонал-соціалістичної партії. З 1923 – головний редактор партійного органу «Фьолькішер беобахтер» («Народний оглядач»). У 1923-24 очолював партію після арешту її лідерів у зв'язку з невдалим Мюнхенським путчем. Провідний ідеолог нацистського руху, розвинув теорії про расову вищість німців та про

необхідність завоювання німцями «життєвого простору» на Сході. У керівництві нацистської партії вважався фахівцем зі справ Сх. Європи. З 1933 очолював відділ зовнішньої політики нацистської партії. Підтримував контакти з укр. політ. еміграцією у Німеччині – з гетьманцями та Організацією укр. націоналістів. Ще до початку Другої світової війни неодноразово висловлювався за створення Укр. держави. 17.07.1941 за розпорядженням А. Гітлера очолив міністерство Райху для окупованих районів Сходу. Політ. метою окупації вважав максимальне послаблення Росії, зокрема шляхом від'єднання частини її територій і передачі їх до нових адміністративних утворень – Білорусі, України і Донського реґіону. Виступав за створення навколо Росії санітарного кордону з буферних держав – України, Білорусі, Центральної Азії, які залежали б від Райху та водночас користувалися певним самоуправлінням. Висловлював думки, що у майбутньому Україна мала б стати незалежною державою, союзником Німеччини. Першочерговим завданням вважав одержання з України продовольства і сировини, необхідних для ведення воєнних дій у Росії. З екон. мотивів виступав за прихильне ставлення окупаційної адміністрації до українців. Для налагодження ефективних поставок з України Р. радив розпустити колгоспи і наділити селян землею. Вважав недоцільним існування укр. політ. партій і наділення їх політ. владою. На думку Р., українці могли допускатися до участі в самоуправлінні лише на нижчому і середньому рівнях. У галузі культ. політики виступав за проведення заходів, які б зміцнили нац. самосвідомість українців і дозволили б змобілізувати їх для боротьби проти Росії (зокрема, висунув ідею відкриття у Києві укр. ун-ту та наполягав на перенесенні столиці райхскомісаріату України з Рівного до Києва). Укр. політика Р. мала інструментальний характер і мала на меті ослабити на тривалий період Росію та забезпечити життєві інтереси Райху на Сході Європи. Політична лінія Р. щодо українців не знайшла підтримки серед нацистського керівництва. Реалізація планів Р. стала цілковито неможливою через жорстоку і брутальну політику щодо укр. населення, яку проводив райхскомісар України Е. Кох. На цьому тлі між Р. і Кохом виник гострий конфлікт. У травні 1943 А. Гітлер повністю підтримав лінію Е. Коха і гостро критикував діяльність Р. та керованого ним міністерства. Р. був засуджений як військовий злочинець на Нюрнберзькому процесі і страчений (повішений).

Ролле Антоній-Йосиф (1830–1894), польський історик, за фахом лікар-психіатр, зі спольщеного фр. роду на Поділлі, батько М. Ролле. Закінчив Київський ун-т. Автор численних монографій, статей і нарисів з історії Правобережної України XVI–XIX ст.

Ролле Міхал (Михайло; бл. 1860 – бл. 1920), польський історик і письменник, старший син А.-Й. Ролле. Певний час мешкав у Крем'янці, досліджував його історію, видав монографію про Крем'янецький ліцей «Атени Волинські» (Львів, 1898, друге видання 1923), автор статей, спогадів (1914), іст. нарисів і літературних творів.

Ромер Еуґеніуш (3.02.1871–28.01.1954), польський географ і картограф. Академік (з 1916), проф. Львівського (1911-31), Краківського (1946-47) ун-тів. У 1893 закінчив Львівський ун-т. Автор тенденційної праці «Географічно-етнічний атлас Польщі» (1916), яка використовувалася спеціальними комісіями під час Паризької мирної конференції для визначення сх. кордонів польської держави. Був експертом на польсько-радянських переговорах у Ризі 1920-21. До справедливого вирішення укр. питання ставився негативно.

Рондо Клавдій (XVIII ст.), англ. дипломат. Резидент у Петербурзі. Автор цікавої реляції 1736 про Запорожжя, високо оцінював запорізьких козаків.

Рорбах Пауль (1869–1956), нім. політ. діяч, історик, політолог, євангельський теолог, знавець Сх. Європи, мандрівник. У своїх численних публікаціях уже на зламі XIX–XX ст. з'ясував загрозу експансії Росії й обґрунтував погляд на цілковиту нац. та культ. самобутність України й далекосяжне значення укр. питання для світової політики. У 1918 відвідав Україну, зустрічався з В. Винниченком, Є. Чикаленком, гетьманом П. Скоропадським. Був головою укр.-нім. товариства.

Ростовцев Михайло (1870, Київ – 1952), рос. історик античності й археолог. Проф. Петербурзького ун-ту, академік. Після рев. подій – в еміграції у США. Автор низки цінних праць з історії еллінізму і Риму, про скіфську старовину на півдні України, зокрема «Античний декоративний живопис на півдні Росії» (1914), «Еллінство та іранство на півдні Росії» (Петроград, 1918), «Особливості Київської Русі» (Париж, 1922), «Скіфія і Боспор» (1925) та ін.

Рубаков ? (XVIII ст.), рос. історик. Автор книги «Короткі політичні та історичні відомості про Малу Росію» (Петербург, 1773), де високо оцінював талановитість і волелюбність укр. народу.

Рубінштейн Ніколай (Микола; 1897–1963), рос. історик. Проф. (1938), доктор іст. наук (1940). Праці з соціально-екон. історії Київської Русі, Росії XVIII ст. та історіографії, зокрема «Російська історіографія» (Москва, 1941).

Рубрук Віллем (прибл. 1215–1270), фламандський чернець-мінорит, дипломат. За дорученням фр. короля Людовіка IX їздив у 1253-55 з дипломатичною місією до хана Монголії щодо вияснення можливості залучення монголів до участі у хрестових походах. Р. здійснив подорож через Судак (Крим, Україна), Дон, Волгу і повернувся 1255 через Кавказ і Малу Азію. Побував у Батия, у його сина Сартака і в хана Менгу (Мунке). У своєму звіті навів матеріали з історії та географії тих територій, через які він проїжджав. Подав цінні відомості з історії та етнографії монголів, половців, уйгурів. Уперше навів низку цікавих подробиць про буддизм. Твір містить інформацію про зовнішньополітичне становище Русі, про її відносини із Золотою Ордою, відомості про населення Київської Русі під монгольським пануванням.

Руліковський Едвард (1825, Київщина – 1900), польський історик і етнограф. Дослідник Правобережної України. Осн. праці: «Опис Васильківського повіту» (1853), «Давні дороги і шляхи на правому березі Дніпра» (1878), «Записки етнографічні з України» (1879), «Опис Київського повіту» (1913), статті і довідки про міста України у виданні «Географічний словник Королівства Польського та інших слов'янських країв» (1880–1904).

С

Саґредо Нікколо (8.12.1606–14.12.1676), дипломат і держ. діяч Венеційської республіки. З 1675 – дож. Як посол Венеції при імператорі Священної Римської імперії, вживав заходів для створення антитурецької коаліції держав, до якої прагнув долучити й Україну. Влітку 1650 був організатором посольства до Б. Хмельницького, якому передав лист через А. Віміну да Ченеду. Зберігся лист Б. Хмельницького до С. від 13.06.1650. У звітах С. венеційському сенатові (опубліковані вибірково М. Кордубою) є відомості про становище в Україні та дипломатичну діяльність гетьманського уряду в 1648-51.

Самоквасов Дмитрій (Дмитро; 1843–1911), рос. археолог, історик права. В Україні провадив розкопки побл. Чернігова, матеріали яких виклав у праці «Могильні старожитності Сіверянської Чернігівщини» (1916).

Сахаров Анатолій (1923–1978), рос. історик. Доктор іст. наук (1973), проф. Московського держ. ун-ту (1974). Автор праць з руського феодалізму, методології іст. досліджень, історіографії. Серед них одною з найважливіших є «Дипломатія Стародавньої Русі» (Москва, 1980).

Сбітнєв Іван (XIX ст.), рос. мандрівник. Автор праці «Подорожі в Харків» («Вєстнік Європи», 1830), де описує ворожість українців до росіян, яку С. спостерігав на Слобожанщині.

Святловський Володимир (1871–1927), рос. історик-економіст і політ. діяч укр. походження. Праці з історії господарства, екон. думки і професійного руху, зокрема «Примітивно-торгова держава як форма побуту» (про Київську Русь, 1914) та ін.

Сергеєвич Василій (Василь; 1832–1910), рос. історик. Проф. Московського і Петербурзького ун-тів. Автор праць, важливих для укр. історії: «Віче і князь» (1867), «Руська правда», «Лекції і дослідження з давньої історії руського права» (1883), «Руські юридичні старожитності» (I–III, 1890–1903) та ін. С. дає цікавий аналіз правно-державних взаємин між Україною і Росією після 1654, характеризуючи їх як персональну унію двох держав.

Сидоров Аркадій (1900–1966), рос. історик. Доктор іст. наук (1943), проф. (1943), директор Ін-ту історії АН СРСР (1953-59). Праці з екон. історії Росії поч. XX ст., публікація документів з історії революції 1905-07 (10 томів) і жовтневого перевороту 1917 р. (20 томів).

Найвідоміші дослідження: «Нариси історії СРСР 1907 – березень 1917 р.» (за редакцією А. Сидорова, Москва, 1954), «Економічне становище Росії напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції» (Москва, 1957).

Сиповський Василь (1872, Київ – 1930), рос. історик літератури. Автор праці «Україна в російському письменстві 1801–1850 рр.», виданої укр. мовою (1928).

Сімпсон Джордж Вілфрід (1894–1969), канадський історик. Дійсний член НТШ з 1948. Перший директор Саскатунського іст. архіву, один з організаторів курсу славістики і навчання укр. мови з 1943, знавець історії України, прихильний до українців. Редактор англомовного перекладу «Історії України» Д. Дорошенка, автор низки статей.

Скарга Петро (лютий 1536, Гроєц, Мазовія, Польща – 27.09.1612, Краків, Польща), польський теолог, письменник, полеміст, проповідник, діяч контрреформаційного руху. Навчався у Краківському ун-ті. У 1579 став першим ректором Віленського (нині Вільнюського) ун-ту. У 1577 видав книгу «Про єдність церкви божої під одним пастирем...» (адресована князю К. Острозькому), в якій доводив необхідність об'єднання католицької і православної церков. З 1583 проживав у Кракові, де значну увагу приділяв доброчинній діяльності. У 1588 став придворним проповідником польського короля Сиґізмунда III Вази. У 1690-х рр. вийшли друком праці С., серед яких «Про управління і єдність божої церкви» (1590), «Проповіді на неділі та свята цілого року» (1593). Позитивно ставився до укладення унії між католицькою і православною церквами. У час підготовки поїздки єпископів І. Потія і К. Терлецького до Рима С. неодноразово зустрічався з ними, дав їм рекомендаційні листи, допомагав матеріально. Учасник Берестейського собору 1596, один із його секретарів, згодом видав іст. хроніку собору, автор праці «Берестський собор і його оборона» (1597). Брав участь у полемічній боротьбі між противниками унії та її прихильниками. У 1610 написав працю «Пересторога на трени і лямент», що було відповіддю на працю М. Смотрицького.

Славік Ян (1885–19?), чеський історик і публіцист. У працях, присвячених новітній історії Росії, зокрема революції 1917 і радянській добі, прихильно ставився до укр. проблем. Серед ін. стаття «Російська влада та український рух перед світовою війною» (1930).

Словацький Юліуш (4.09.1809, Крем'янець – 3.04.1849, Париж, 1927 перепохований у Кракові, Польща), великий польський поет. У 1829 закінчив Віленський (нині Вільнюський) ун-т. Учасник польського повстання 1830-31, під час якого виїхав за кордон. З 1839 мешкав у Парижі. Автор численних поем, драм, віршів. У своїх творах відображав ідеї боротьби за демократичну Польщу, дружби і співробітництва народів у боротьбі з рос. монархічною тиранією, звертався до подій нац.-визв. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького (драма «Ян Казимир», 1841), Коліївщини (драма «Срібний сон Саломеї», 1843), поема «Беньовський» (1841-46), «Мазепа», оцінюючи їх у дусі нар. традицій. Оспівував Крем'янець, природу Пд. Волині, широко використовував укр. фольклор.

Собєський Якуб (1588–13.06.1646), польський держ. діяч, дипломат. Батько короля Яна III Собєського. Брав участь у поході польського королевича Владислава на Москву 1618, учасник переговорів, що призвели до Деулінського перемир'я 1618. Відіграв важливу роль під час Хотинської війни 1621, взяв участь у розробці умов Хотинського миру 1621 між Туреччиною і Польщею. У 1638 С. призначений белзьким (нині Львівська обл.) воєводою, у 1641 – руським воєводою, з 1646 – краківський каштелян. С. відомий і як мемуарист. Залишив «Діяріуш Хотинського походу» та «Коментарі про Хотинську війну» (латинською мовою, 1646). У них високо оцінював діяльність П. Сагайдачного, але недооцінював роль укр. козацтва під час Хотинської війни 1621.

Соболевський Алексєй (Олексій; 1857–1929), рос. історик церкви, філолог. Академік з 1900. Один із засновників вивчення рос. мови. Праці з давньоруської писемності, палеографії, топоніміки, етнографії, історії давньоруського мистецтва й усної поезії, укр. і білор. мови, деякі з них: «Освіченість московської Русі в XV–XVIII ст.», (Москва, 1894), «Про хрещення Русі» (Київ, 1898), «Церковно-слов'янські тексти моравського походження» (1900), «Муки Св. Віта у давньому церковно-слов'янському перекладі» (Ізвєстія Отдєлєнія русскоґо язика і словєсності Імпєраторской Акадємії Наук», т. 8, 1903), «Житія святих у давньому перекладі на церковно-слов'янську мову з латинської» (Петербург, 1904), «Римський Патерик у давньому церковно-слов'янському перекладі» (Київ, 1904), «Давньоруська говірка» («Ізвєстія Отдєлєнія русскоґо язика Акадємії Наук», ч. 1, 1905), «Руські молитви із згадуванням західних святих» («Сборнік Отдєлєнія русскоґо язика і словєсності Імпєраторской Акадємії Наук», Петербург, 1910),

«Ставлення Давньої Русі до поділу церков» («Ізвєстія Імпєраторской Акадємії Наук», 1914).

Соловйов Сєргєй (Сергій; 17.05.1820, Москва – 16.10.1879, там само), рос. історик. Академік (з 1872). Закінчив Московський ун-т (1842), з 1847 – його проф., а у 1871-77 – ректор. Осн. праця – «Історія Росії з найдавніших часів» (тт. 1–29, Москва, 1851-79, доведена до 1775) містить численні факти з історії слов'ян, Київської Русі, історії укр. земель XIV–XVIII ст. Упереджено характеризував діяльність укр. гетьманів, запорізького козацтва. Великий архівний матеріал, узагальнений у працях С., ставить їх у ряд вагомих здобутків рос. історіографії, що становлять наук. інтерес і для сучасних істориків.

Спицин Александр (Олександр; 1858–1931), рос. археолог. Член-кореспондент АН СРСР (1927). Осн. праці з археології бронзового і раннього залізного віку, слов'янських пам'яток, а саме: «Скіфи і Гольштадт» («Збірник статей А. Бобринському», Петербург, 1911), «Тернові шляхи Київської Русі» («Збірник, присвячений С. Ф. Платонову», Петербург, 1911), «Поля погребальних урн» («Совєтская археологія», ч. 10, 1948).

Старовольський Шимон (1588, с. Староволя, Берестейщина, нині в Білорусі – 4.04.1656), польський письменник, історик. Навчався у Краківському ун-ті. Учасник Хотинської війни 1620-21. У працях «Історія Сиґізмунда I» (1616), «Польща» (1632) відзначав відвагу запорізьких козаків, підкреслював їхні заслуги у боротьбі проти кримських татар і Туреччини.

Стефан Сурозький (поч. VIII ст. – друга половина VIII ст., Сурож, тепер Судак, Крим, Україна), візантійський церк. діяч. Архієпископ міста Сурож; його твір «Житіє» – важливе джерело з історії Криму, в якому описано напад на Сурож новгородського князя Бравлина (первісна редакція твору С. С. до нас не дійшла; відомий з більш пізніх списків – кін. X ст. – поч. XI ст. та бл. XVI ст.).

Стецький Тадеуш Єжи (1833–1888), польський письменник, етнограф і статистик. Автор низки розвідок про Волинь, Луцьк, Крем'янець. Серед інших дослідження «Волинь під статистичним, історичним і археологічним поглядом» (I–II, 1864-71).

Страбон (64/63 до н. е., Амасія, Понт, тепер Амасья, Туреччина – 23/24 н. е.), видатний давньогрецький історик і географ. На основі широкого використання джерел і власних спостережень написав

«Географію» (I–XVII, бл. 7 до н. е.). XI–XIV книги – цінне джерело для вивчення географії та історії Пн. Причорномор'я на рубежі н. е. У творі вміщені дані про розселення племен на Кримському півострові та в пониззях Дніпра, особливості господарства та побуту скіфів і роксоланів, їхні відносини з грецькими містами та історію античних міст Пн. і Сх. Причорномор'я. С. досить повно описав історію, географію та господарство Боспорського царства. Вчений також є автором твору «Історичні записки» (у 43-х книгах), який не зберігся.

Стрийковський Мацей (Матвій) Станіслав (1547, Стриків, Польща – після 1582), польський історик і поет. Закінчив Ягеллонський (Краків) ун-т (1569). У 1570-73 написав перший іст. твір «Опис Сарматії Європейської», опублікований у Кракові 1578 під авторством Александра Ґваньїні. У 1574 (Краків) вийшла віршована книга «Гонець доброчесності», що вміщувала коротку історію Польщі і Литви. У складі польського посольства відвідав Константинополь (Стамбул). У 1575 в Кракові опублікована нова книга «Про вольності Корони польської і Великого князівства Литовського та про тяжку неволю інших королівств під тиранським турецьким ігом...» У 1575-78 рр. історик створює свою головну працю «Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі», доведену до 1507, а після доопрацювання опис подій доведено до 1581. «Хроніка...» вийшла у 1582 (переклад давньоукраїнською мовою 1584, джерело для укр. літописців XVII–XVIII ст.), подальша доля С. невідома.

Строєв Павел (Павло; 7.08.1796, Москва – 17.01.1876), рос. історик та археограф. Академік з 1849. Навчався у Московському ун-ті. У 1823 обраний членом Московського товариства історії і старожитностей рос. Під час археографічної експедиції відшукав «Ізборник князя Святослава» (1073), твори митрополита Іларіона, Кирила Турівського, «Судебник» Івана III (1497). Брав участь у виданні «Повного зібрання руських літописів», до яких підготував докладні покажчики. Підготував до друку праці «Список ієрархів і настоятелів монастирів російської церкви» (1877) та «Бібліографічний словник» (1882).

Струве Пьотр (Петро; 1870–1944), рос. економіст, філософ, історик, публіцист. Теоретик «легального марксизму», один з лідерів партії кадетів. Був редактором часописів «Освобожденіє», «Русская мисль». Учасник збірника «Вєхі» (1909). Автор багатьох публіцистичних творів, серед них «Велика Росія», де обґрунтовуються рос. претензії на Україну та ін. території в басейні Чорного моря. Емігрував.

Судоплатов Павло (7.07.1907, Мелітополь Таврійської губ., тепер Запорізька обл. – 24.09.1996, Москва), агент рад. спецслужб, українець за походженням. Закінчив Військово-юридичну академію Радянської Армії (1953), генерал-лейтенант. Нагороджений орденом Леніна. З 1925 – в органах ДПУ України, з 1933 працював в апараті ОДПУ СРСР. Відповідальний за проведення кількох важливих акцій терору щодо політ. опонентів Й. Сталіна та противників рад. влади, зокрема вбивство Є. Коновальця, організатор убивств Л. Троцького, О. Шумського і Р. Шухевича. Одним з головних напрямів діяльності С. була боротьба з укр. націоналістичним рухом. У ході боротьби за владу в Кремлі як людина Л. Берії був заарештований і протягом 1953-68 перебував в ув'язненні. Після реабілітації (1992) написав спогади «Записки небажаного свідка», «Особливі завдання», «Розвідка і Кремль», видані різними мовами. У 2003 вийшла книга С. «Різні дні таємної війни і дипломатії. 1941 рік». За важливістю матеріалів щодо функціонування сталінського режиму і рад. системи спогади С. ставляться істориками в один ряд із мемуарами М. Хрущова.

Суйковський Антон (1867–1941), польський географ і політ. діяч. У фундаментальному дослідженні «Географія земель давньої Польщі» (1918) описав також підпорядковані Польщі укр. території.

Сумароков Пьотр (Петро; кін. XVIII – поч. XIX ст.), рос. держ. діяч, мандрівник. Автор книг «Подорож по всьому Криму і Бессарабії в 1799 р.» (Москва, 1800), «Дозвілля кримського судді» (Петербург, 1803, 1805), де чітко вказує на відмінність між українцями і росіянами, описує звичаї та уклад українців.

Т

Талдуччі Філіпп (XVI ст.), іт. дипломат. Був агентом тосканського герцога. У 70-х рр. XVI ст. перебував у Польщі, зокрема був свідком страти І. Підкови. Описав ці події, вважаючи страту безпідставною, славлячи героїзм козацького ватажка. У своєму повідомленні написав дещо від імені І. Підкови (можливо зі слів, які сам чув).

Тальві фон (справжнє ім'я і прізвище – Тереза Альбертіна Луїза Робінзон; 1797, Галлє, Німеччина – 1879), нім. письменниця, перекладачка. Авторка перекладів укр. іст. пісень нім. мовою. Підкреслювала відмінність укр. фольклору від рос., зробила порівняння з шотландською волелюбною нар. творчістю.

Тарле Євгеній (Євген; 1875–1955), рос. історик. Академік з 1927. Сталінські премії (Держ. премії СРСР; 1942, 1943, 1946). Осн. праці: «Робітничий клас у Франції в епоху революції» (I–II), «Континентальна блокада», «Наполеон», «Жерміналь і преріаль», «Нашестя Наполеона на Росію», «Кримська війна» (I–II). Остання робота безпосередньо стосується України, а також «Карл XII в 1706–1709 рр.» («Вопроси історіі, ч. 6, 1950), «Північна війна і шведське нашестя на Росію» (Москва, 1958).

Татищев Василій (Василь; 29.04.1686–26.07.1750), рос. історик, географ, держ. діяч. Увів у наук. обіг «Руську правду», «Судебник» (1550), пам'ятки давньоруського літописання пн. списків та редакцій, що не дійшли до наших днів. Сприяв розвиткові етнографії, іст. географії, мовознавства. Осн. праця – «Історія Російська з найдавніших часів» (I–IV, 1768-84, книга V, 1848).

Тацит Публій (Ґай?) Корнелій (бл. 56, Галлія, тоді Римська імперія, нині територія Франції – бл. 117), римський історик. Народився в родині прокуратора. Належав до нової знаті, що вийшла з провінцій, на яку спиралися імператори Флавії. Імператором Веспасіаном включений до сенатського стану. Обіймав ряд високих державних посад – претора, консула, проконсула Азії. З 80-х років – член почесної жрецької колегії. Відомий як судовий оратор. Осн. твори, що збереглися: «Агрікола» (97-98) – біографія типового представника нової служилої знаті, полководця і тестя Т.; «Германія» (98) – нарис сусп. устрою, релігії та побуту германських племен; «Діалог про ораторів» (між 102–106); «Історія» (105–111) – висвітлює життя Риму та всієї імперії у 69–96 (з 14 книг дійшли до нас кн. 1–4 і поч. книги 5-ї) та «Аннали» (над ними Т. працював до

самої смерті), присвячені іст. подіям 14–68 (працю не закінчено, збереглися книги 1–4, 12–16, в уривках кн. 5, 6, 11). Центральна проблема творчості Т. – оцінка імперії та її іст. ролі. В імперії Т. вбачав необхідний етап історії Риму, неминучу форму екон. та військово-політичної організації держави, яка закономірно змінила республіку, що себе вичерпала. На трактуванні Т. іст. процесів, що відбувалися в імперії у I ст. н. е., позначилися криваві ексцеси, деспотична сваволя кін. 90-х років під час правління Доміціана. У його зображенні імператори виступають не лише як носії прогресу, а й як криваві тирани. Діалектичне розуміння прогресу та історії становить найціннішу рису Т. як історика. У «Германії» Т. згадує про народ венетів як сусідів германських племен у районі р. Вісли. На думку фахівців, ця згадка є запозиченням з «Природничої історії» Плінія Старшого і, можливо, ін. творів. У працях Т. також містяться цінні відомості про сарматів і Боспорську державу.

Твардовський Самуель (бл. 1600–1660), польський поет і хроніст. Народився у шляхетській родині. Автор низки римованих творів, у т. ч. поеми «Громадянська війна з козаками, татарами і Москвою, пізніше зі шведами і угорцями» (ч. I, 1660; ч. II, бл. 1654), в якій осн. місце відведено описові подій нац.-визв. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57 – Збаразькій облозі 1649 та Берестецькій битві 1651. «Громадянська війна» була одним із головних джерел літопису С. Величка. Укр. переклад твору Т. зробив писар Лубенського полку С. Савицький (опубліковано у літопису С. Величка, т. IV, 1864).

Титлевський Матвій (кін. XVI – поч. XVII ст.), польський дипломат і хроніст. Був абатом бенедиктинського монастиря в Любліні (Познанщина). На підставі свідчень очевидців, зокрема записок Т. Шемберга і Я. Осторорога, Т. описав події Хотинської війни 1620-21, героїзм укр. козаків. Цей твір видано латинською мовою під назвою «Розповіді про битви між поляками і турками 1620–1621 рр.» (1622). Укр. мовою його переклали С. Величко і С. Лукомський.

Тихомиров Михаїл (Михайло; 1893–1965), рос. історик. Академік (з 1953). Автор праць з історії Росії та ін. народів, у тому числі укр. з найдавніших часів до XIX ст., з іст. географії, джерелознавства, палеографії, дипломатики, зробив значний внесок у спростування «норманської теорії». Осн. праці: «Джерелознавство історії СРСР з найдавніших часів до кінця XVIII ст.» (Москва,

1940), «Де і коли було написано "Слово про погибель руської землі"» (Москва, 1951), «Новгородські грамоти на бересті» (Москва, 1953, у співавторстві з А. Арциховським), «Давньоруські міста» (Москва, 1956), «Стародавня Русь» (1975) та ін.

Тітмар Мерзебурзький (Дітмар; 25.07.975–1.12.1018), нім. церковний діяч і хроніст. Син графа саксонського Зіґфрида фон Вальбека (родич імператорів саксонської династії). З 1000 – канонік у Маґдебурзі, єпископ (1009-18) мерзебурзький (Саксонія). Автор латиномовної хроніки (1012-18), у котрій висвітлюються події 908–1018 у Німеччині і сусідніх з нею країнах. Хроніка насичена багатим фактичним матеріалом, який авторові вдалося зібрати завдяки високому становищу в Священній Римській імперії. Значна частина цього матеріалу стосується відносин зі слов'янськими народами, відомості про яких Т. зокрема, черпав під час безпосередніх контактів з ними (знав слов'янські мови). Тенденційно підходив до нім.-слов'янських, особливо нім.-польських взаємин. Доброзичливо пише про Київську Русь, яку не вважав слов'янською державою. Т. називав київських князів королями. Між ін. на підставі оповідей вояків, описує похід на Київ польського короля Болеслава – союзника князя Святополка (1018). Дає опис Києва як великого міста (понад 400 церков і 8 торгів).

Тобін Евальд (1811–1860), рос. історик права нім. походження. Проф. Дерптського (нині Тарту, Естонія) ун-ту. Праці про «Руську правду»: «Правда Руська і найстаріші трактати Русі» (1844), про судочинство на Русі, криваву помсту та ін.

Толстой Дмитрій (Дмитро; (13.03.1823–7.05.1889), рос. держ. діяч. У 1843 закінчив Царськосельський ліцей. З 1853 – директор канцелярії Морського міністерства. У 1865-80 – обер-прокурор Синоду, з 1866 – одночасно міністр нар. освіти та член Держ. Ради. Провів у 1871 гімназійну реформу, яка забезпечила перевагу класичної освіти. У 1882-89 – міністр внутрішніх справ і шеф жандармів. Прихильник політики «сильної влади». Був відвертим ворогом укр. нац. руху, брав участь у підготовці Емського акту 1876. У 1884 видав розпорядження про нагляд за укр. театральними трупами та україно́філами. Т. був ініціатором прийняття «Тимчасових правил», які значно посилювали цензуру преси. З 1882 – президент Рос. академії наук.

Томсен Вільгельм Людвіґ (1842–1927), данський мовознавець і славіст. Автор праць з порівняльно-історичного мовознавства,

фінно-угорських і тюркських мов. Зробив певний внесок у розвиток «норманської теорії».

Торрес ? (кін. XVI – перша половина XVII ст.), іт. реліг. діяч. Був папським нунцієм у Польщі. Активно виступав за поширення католицизму. У своєму посланні до папи однією з головних перешкод на шляху покатоличення укр. народу називає козацтво, яке наполегливо захищало православну церкву.

Третьяков Пьотр (Петро; 1909–1976), рос. історик, археолог. Член-кореспондент АН СРСР з 1958. Праці з історії слов'ян і народів Сх. Європи у ранньому залізному віці. Сталінська премія (Держ. премія СРСР; 1952). Осн. роботи: «Анти і Русь» («Совєтская етноґрафія», ч. 4, Москва, 1947), «Східнослов'янські племена» (Москва, 1953), «Про походження слов'ян» («Вопроси історії», ч. 2, Москва, 1953).

Третяк Юзеф (28.09.1841, с. Малі Біскупиці, Зах. Волинь – 18.03.1923), польський літературознавець, критик та історик укр. походження. Народився у сполонізованій укр. шляхетній родині. Навчання розпочав у Київському ун-ті. Брав участь у польському повстанні 1863-64, після його поразки емігрував за кордон. Продовжив навчання в ун-тах Цюриха (Швейцарія) і Парижа, а після переїзду до Галичини – у Львівському ун-ті. Викладав у гімназіях Львова та Кракова. Після захисту у 1885 докторської дисертації у Ягеллонському (Краків) ун-ті працював у ньому доцентом, а з 1894 – проф. кафедри історії руської (укр.) та східнослов'янських літератур. Викладав історію укр. літератури. З 1900 – дійсний член краківської Академії наук, з 1920 – Львівського наук. товариства. Залишив численні праці з історії і польської літератури доби романтизму (багатотомні дослідження про життя і творчість А. Міцкевича, Ю. Словацького, Б. Залеського та ін.). Критичні оцінки, висловлені ним щодо Ю. Словацького («Юліуш Словацький. Історія духа поета...», I–II, 1904), викликали гостру полеміку в польській періодиці та звинувачення автора у «приниженні велетнів». Чимало уваги приділяв вивченню взаємних впливів польської, рос. та укр. культур («Міцкевич і Пушкін», 1906, «Богдан Залеський...», I–III, 1911-14). Підготував нарис «Давня руська поезія» (1918), а також декілька праць іст. плану – «Історія Хотинської війни 1621 р.» (1889), «Петро Скарга в історії і літературі Берестейської унії» (1912) та ін. У своїй творчості поєднував ідейно-естетичні підходи з високими вимогами до особистості митця.

У

Уваров Алексєй (Олексій; 28.02.1825–29.12.1884), рос. археолог. Син рос. держ. діяча С. Уварова. Закінчив Петербурзький ун-т (1845). Був одним із засновників Рос. археологічного товариства і Держ. іст. музею в Москві. У 1853-54 досліджував пам'ятки античної культури на Пд. України, зокрема, вів розкопки в Ольвії і Херсонесі. Методи розкопок були на низькому навіть для того часу рівні. Роботи У. в більшості застаріли. Осн. праці: «Дослідження про старожитності південної Росії і берегів Чорного моря» (I–II, 1851-56), «Археологія Росії. Кам'яний період» (I–II, 1881).

Успенський Федор (Федір; 1845–1928), рос. історик. З 1900 – академік. У 1894–1914 – директор Рос. археологічного ін-ту в Константинополі (Стамбулі). Головна праця – «Історія Візантійської імперії», де є чимало про руссько-візантійські взаємини, а також «рух народів».

Ф

Фармаковський Борис (12.02.1870, В'ятка, тепер Кіров, РФ – 29.07.1928), рос. археолог та історик античного мистецтва. Закінчив Новоросійський (Одеський) ун-т (1892). Проф. Петроградського (Ленінградського) ун-ту (з 1919). Член-кореспондент АН Росії (з 1914) і СРСР. У 1901-18 – член Археологічної комісії в Петербурзі (Петрограді). З 1901 по 1915 за дорученням комісії проводив систематичні розкопки в давньогрецької колонії Ольвії (розпочав їх ще у 1896, керував розкопками у держ. заповіднику «Ольвія» в 1924-26). Встановив осн. територію міста, систему міського планування й оборонних споруд, осн. риси культ. життя Ольвії. Усталив методику розкопів давньогрецьких колоній на Півдні України, поставив їх на наук. рівень. Ф. запровадив пошарово-квадратний метод, вів розкопку кварталів великими площами, встановив осн. типи поховань і дав характеристику поховального інвентарю. Провадив також розкопи в Києві (поблизу Десятинної церкви, 1908-09), Євпаторії (1916-17) та ін. Автор низки наук. праць з історії Пн. Причорномор'я.

Феофан Сповідник (Теофан; бл. 752, Константинополь, тепер Стамбул, Туреччина – 12.03.817, за ін. даними – 818, острів Самофракія, нині Греція), візантійський хроніст. Належав до найвищої константинопольської знаті. Став ченцем Сігріанського монастиря. Прихильник іконопоклоніння. Помер на засланні, канонізований церквою. Автор твору «Хронографія» (810–814), що охоплює період з 284 по 813 і містить короткий щорічний опис подій. Для написання праці використано деякі джерела, що не дійшли до нашого часу (зокрема, так званий «Великий хронограф»). Хроніка періоду 769–813 – єдиний послідовний виклад історії Візантії та сусідніх країн. У творі Ф. С. містяться цінні відомості про племена аварів, гунів, слов'ян (територію їх розселення, відносини з Візантійською імперією тощо). Особливо цінним (велика кількість фактичного матеріалу) є опис подій VIII – поч. IX ст., зроблений за власними спостереженнями (хоча помітна деяка тенденційність). Твір перекладений латинською мовою Анастасієм Бібліотекарем.

Феофілакт Сімокатта (Теофілакт; кін. VI, Єгипет – поч. VII ст.), візантійський історик. Ф. С. добре знав античну літературу, був обізнаний з сирійською і перською мовами. Обіймав відповідальні посади при дворі імператора Іраклія (610–640 або 641). Автор

«Всесвітньої історії» (I–VIII), яка описує події 583–603. Використано низку джерел (зокрема праці Іоанна Єпіфанійського), що характеризують правління імператора Маврикія. Твір містить ряд унікальних відомостей з історії слов'янсько-аварських війн з Візантійською імперією кін. VI ст., є цінним джерелом з історії Візантії і Передньої Азії. Ф. С. був також автором праць на природничо-наукові теми «Питання фізики» та «Збірки листів».

Феріоль Шарль де (кін. XVII – поч. XVIII ст.), фр. дипломат, граф. Посол у Стамбулі; у своїх повідомленнях з турецької столиці пояснював прагнення гетьмана І. Мазепи до незалежності, з розумінням ставився до його союзу зі Швецією.

Філарет (світське ім'я – Дмитрій Гумілевський; 6.11.1805, с. Конобеєво Шацького пов. Тамбовської губ. – 22.08.1866, Конотоп, нині Сумської обл.), рос. богослов, історик церкви. Навчався у Шацькому духовному училищі, згодом у Тамбовській духовній семінарії, Московській духовній академії, з 1835 – її ректор. З 1841 – єпископ ризький, потім – архієпископ Харківський (1847-59), Чернігівський (з 1859). Заснував «Чєрніґовскіє єпархіальниє ізвєстія». Автор бл. 160 праць, серед них «Історія російської церкви» (1847), «Історико-статистичний опис Харківської єпархії» (1854-59), «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії» (1873) та ін. У 1860 Київською духовною академією Ф. було присуджено ступінь доктора богослов'я. Визнанням його заслуг стало також обрання у дійсні і почесні члени багатьох наук. товариств, почесним членом Харківського і Московського ун-тів, Київської та Московської духовних академій. Опублікував матеріали до історії Слобожанщини.

Філевич Іван (1856–1913), рос. історик. Проф. Варшавського ун-ту. Автор праць з історії давньої України, зокрема Галичини й Закарпаття, серед інших: «Боротьба Польщі і Литви-Русі за галицько-володимирський спадок» (1899), «Нарис Карпатської території і населення» та ін.

Філін Федот (1908–1982), рос. мовознавець. Член-кореспондент АН СРСР (1962). Директор Ін-ту рос. мови АН СРСР (з 1968). Ленінська премія (1970). Автор праць у галузі рос. мови та ін. слов'янських мов, загального мовознавства, соціолінгвістики, серед них: «Утворення мови давніх слов'ян» (Москва–Ленінград, 1962).

Флетчер Джайлс (бл. 1549–1611), англ. дипломат. У 1588-89 – посол у Москві; написав спогади про цей час, видані у 1591, перевидані

у Лондоні під назвою «Про державу Російську» (1857), у Петербурзі видано у 1905. Подає безсторонні, неупереджені і достовірні відомості про Московію, а разом з тим деяку інформацію про українців.

Флоровський Антоній (1884–1968), рос. історик, славіст. З поч. 20-х рр. – за кордоном. Проф. Карлового ун-ту в Празі. Праці з історії Уложенної комісії 1767, пореформеного селянства в Росії, рос.-чеських і рос.-австр. відносин, а саме: «Чехи і східні слов'яни» (Прага, 1935, «Нариси з історії чесько-російських відносин X–XVIII ст.», т. I), «Відомості про давню Русь арабських письменників X–XI ст.» («Семінаріум Кондаковіанум», Прага, 1927), «Шляхи російського богослов'я» (Париж, 1937).

Фотій (бл. 820, між 810 і 827, Константинополь, тепер Стамбул, Туреччина – 891), визначний церк., військовий і політ. діяч Візантії, письменник. Походив з константинопольської знаті, до 858 був сановником при імператорі Михайлові III. У 858–867 і 878–886 – константинопольський патріарх. Сприяв поширенню впливу візантійської церкви на слов'янські землі, у тому числі Русь. За Ф. виникла болг. церква, що підпорядковувалася константинопольському патріархові. Ф. вступив у боротьбу з папою римським Миколою I, який намагався поширити свою владу на Болгарію і канонічно підпорядкувати собі візантійську церкву, що у 867 призвело до конфлікту між римо-католицькою і візантійською церквами. Був усунений з патріаршого престолу новим імператором Василієм I Македонянином, який прагнув союзу з Римом. Через 11 років знову став патріархом. Прихильник централізованої бюрократичної монархії з сильною імператорською владою, разом з тим прагнув до створення централізованої православної церкви на чолі з патріархом. Новий імператор Лев VI з метою повного підпорядкування церкви світській владі скинув Ф. Помер на засланні. Був високоосвіченою людиною свого часу, знавцем античної літератури. Автор твору «Міріобіблон». Склав тлумачний словник грецької мови, писав богословські трактати. У проповідях-гоміліях Ф. за 860 і 866 містяться цінні відомості про похід Русі на Візантію у 860.

Францев Владимир (Володимир; 1867–1942), рос. історик літератури і культ. відносин. Проф. Варшавського і Ростовського ун-тів, з 1922 – Празького ун-ту. Праці зі слов'янознавства, зокрема з історії письменства на Закарпатті та про мови і релігійні відносини на Холмщині й Підляшші.

Фукідід, син Флора (бл. 460, Атени (Афіни) – 400 до н. е.), видатний давньогрецький історик. Здобув широку освіту в Атенах. У 424 до н. е. під час Пелопоннеської війни був стратегом і командував атенською ескадрою біля берегів Фракії. Змушений був залишити батьківщину, у 404 до н. е. повернувся. 20 років збирав матеріал для своєї іст. праці «Історія Пелопоннеської війни» (I–VIII), в якій опис подій доведено до 411. Першим з істориків почав використовувати як джерело держ. документи (зокрема міждержавні угоди), критично підходив до аналізу іст. джерел та мітів (міфів). Праця Ф. відзначається точністю у викладі фактів і прагненням до об'єктивності. У творі наведено цікаві відомості про скіфів, відзначено їх воєнну силу і вміння.

Х

Хоєцький Карл (XVIII ст., Краків, Польща), польський шляхтич, військовик, мандрівник. Був узятий у полон рос. військами і відправлений через Україну в Сибір. Залишив свої «Записки (1768–1776)», які видав часопис «Кієвская старіна» у 1883. Згадував про події 1768, гайдамаків, ставлення українців і росіян до поляків.

Хрущов Микита (17.04.1894, с. Калинівка Курської губ., тепер Дмитрівського р-ну Курської обл., РФ – 11.09.1971, Москва), відомий партійний і держ. діяч СРСР, перший секретар ЦК КПРС (1953-64). Народився у селянській сім'ї. У 1908 сім'я переїхала на Донбас, де оселилася неподалік від Юзівки (тепер Донецьк). У 1908 Х. почав працювати слюсарем на заводі, потім – на шахтах Донбасу. У 1912-16 брав участь у робітничих страйках. У 1917 – голова місцевої ради робітничих депутатів. У 1918 вступив до більшовицької партії. У 1918-20 брав участь у громадянській війні. Протягом 1922-25 навчався на робітфаці Юзівського гірничого технікуму, 1929-30 – у Московській промисловій академії. У 1920-28 – на партійній роботі в Донбасі, у 1928-29 – у Харкові та Києві. З 1931 – партійний функціонер у Москві. З 1935 – перший секретар Московського міського та обласного комітетів ВКП(б). З січня 1938 (з перервою у березні-грудні 1947) до грудня 1949 – перший секретар ЦК Компартії (більшовиків) України. Під час німецько-радянської війни 1941-45 – член військових рад Південно-Західного напрямку, Південно-Західного, Сталінградського, Південного, Воронезького, 1-го Українського фронтів. У 1943 Х. було присвоєно звання генерал-лейтенанта. З лютого 1944 – Голова Раднаркому (згодом – Ради Міністрів) України, а в грудні 1944 – перший секретар ЦК КП(б) України. З грудня 1949 по березень 1953 – секретар ЦК і перший секретар Московського обласного комітету партії. З березня 1953 – секретар, з вересня 1953 по жовтень 1964 – перший секретар ЦК КПРС, одночасно в 1958-64 – Голова Ради Міністрів СРСР. З 1934 – член ЦК ВКП(б), 1938-39 – кандидат у члени Політбюро, з 1939 до 1952 – член Політбюро, з 1952 по 1964 – член Президії ЦК КПРС. Іст. роль Х. є дуже суперечливою. Сучасники відзначали прагнення Х. вирішувати масштабні проблеми, його бурхливу енергію, настирливість, яка межувала з грубістю. З іменем Х. пов'язані широкомасштабні кампанії освоєння цілинних

земель та повсюдного запровадження кукурудзи як «цариці полів»; «промивання мізків» радянській інтелігенції; продовольча криза поч. 1960-х років; третя програма Комуністичної партії (прийнята у 1961 на XXII з'їзді КПРС), що поставила завдання побудови комунізму за 20 років; Карибська криза (жовтень 1962), яка ледь не призвела до початку атомної війни. Проведена за Х. реформа шкільної освіти (1958) відкрила двері для прискореного зросійщення неросійських республік, у першу чергу – Укр. РСР. Найбільшою заслугою Х. було викриття культу особи Сталіна, що дало можливість реабілітувати сотні тисяч колишніх жертв тоталітарного режиму в СРСР (реабілітація не поширювалась, однак на засуджених за антирадянську і націоналістичну діяльність), та відносна лібералізація радянської системи у другій половині 1950 – першій половині 60-х років (т. зв. «відлига»). За ініціативою Х. почалося скорочення озброєнь, відбувся перехід на п'ятиденний робочий тиждень, збільшилися масштаби виробництва легкої промисловості та житлового будівництва. Х. пробував реформувати радянську адміністративну систему шляхом ліквідації галузевих міністерств й заміни їх територіальними органами управління (раднаргоспами, 1957) і введенням принципу ротації (регулярної заміни) партійного та держ. керівництва. Усі реформи Х. зазнали невдач, що наочно продемонструвало принципову неможливість реформування радянської системи.

Значна частина життя Х. була безпосередньо пов'язана з Україною. Стрімка партійна кар'єра Х. у 1920-30-х роках була можлива завдяки підтримці Л. Кагановича і Й. Сталіна, які довіряли йому як виконавцеві лінії Компартії в Україні та Москві. Х. відповідальний за репресії та чистки 1930-40 років в Україні, і, зокрема, за каральні дії спецпідрозділів МВС-МДБ проти цивільного населення західноукраїнських земель під час боротьби з формуваннями ОУН-УПА. Разом з тим під час Голодомору 1946-47 в Україні Х. доповідав Й. Сталіну про неможливість виконання планових поставок зерна з України та просив допомоги з держ. запасів. За це був усунутий з березня по грудень 1947 з поста першого секретаря ЦК КП(б)У і замінений Л. Кагановичем (за ін. версією, усунення Х. було пов'язане з його невдачами у придушенні повстанського руху в Зах. Україні). Піднесення Х. після смерті Й. Сталіна та його перемога у боротьбі з колишніми соратниками (Л. Берією, Г. Жуковим, Л. Кагановичем, В. Молотовим та ін.) стали можливими завдяки підтримці укр. партійної та держ. еліти, з якою Х. єднали старі зв'язки. Це, в свою чергу, призвело до

появи вихідців з укр. істеблішменту на всесоюзній арені в період перебування Х. у Кремлі. Водночас критика Х. укр. керівництва спричинила виникнення опозиції у середовищі вищих партійних і держ. функціонерів (М. Підгорний, Ю. Шелест та ін.), які відіграли важливу роль в усуненні Х. та приходу до влади Л. Брежнєва. Похований на Новодєвічому кладовищі. «Спогади» Х. є надзвичайно важливим джерелом для вивчення історії України радянського періоду.

Ц

Ценгелевич Каспер (1808–1886), польський поет-романтик і гром.-політ. діяч у Галичині. Автор віршів укр. мовою, в яких агітував селян проти панщини і австр. влади. В 1830-х рр. написав призначену для підпільників агітаційну бесіду «Інструкція для вчителів руського народу», в якій містилися заклики до об'єднання зусиль для спільної боротьби за свободу і відновлення держ. незалежності Польщі, до якої зараховувалися і укр. та литовські землі. За свою діяльність у 1838 був заарештований австр. владою, перебував до 1848 в ув'язненні. У 1848 став одним з організаторів Руського Собору. У 1848 брав участь у Слов'янському з'їзді в Празі.

Ч

Чайковський Міхал (Садик-Паша; 1804, с. Галчине, тепер Бердичівського р-ну Житомирської обл. – 4.01.1886), політ. діяч і письменник. Представник т. зв. укр. школи у польській літературі. Народився у родині шляхтича. По материнській лінії був нащадком гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького. Навчався у Бердичеві, потім – у Межиріччі та у Варшавському ун-ті. Був учасником польського повстання 1830-31, після поразки якого емігрував до Франції. Жив у Парижі, де співпрацював спочатку з демократичним, згодом – з монархічним крилом польської еміграції. Тут розпочав літ. діяльність. Видав низку романів, повістей та оповідань на теми, пов'язані з укр. історією: «Козацькі повісті» (1837), «Вернигора» (1838), «Стефан Чарнецький» (1840 «Кошовата», «Овручанин», «Гетьман України» (1841) та ін. У своїх творах популяризував козацьку традицію в її пропольському трактуванні, козакофільську романтику поєднував з ідеалізацією козацько-польських відносин у минулому. У 1835 брав участь Паризькому іст. конгресі, де виступив з рефератом про вплив укр. козаччини на європейську літературу. Політ. ідеалом Ч. було відродження колишньої козацької України як автономної частини у складі відродженої незалежної Польщі. Можливість здійснення своїх планів вбачав у співпраці з лідером польської монархічної еміграції А. Чарторийським – ініціатором спільної збройної нац.-визв. боротьби поневолених Росією народів. У 1841 за його дорученням очолив сх. агентство у Стамбулі, звідки координував підривну діяльність політ. емісарів у пд. районах Рос. імперії (в Україні, на Дону; Кубані, Кавказі), зокрема українців І. Терлецького та М. Свідзинського. У 1844 виступив ініціатором створення у Добруджі, заселеній переважно нащадками запорожців та селянами-втікачами з України, спеціальної бази для політ. пропаганди серед навколишнього населення та її поширення в Україні. Щоб уникнути виселення, якого домагалося рос. посольство в Стамбулі, у 1850 прийняв турецьке підданство і перейшов в іслам. Під час Кримської війни 1853-56 організував і очолив козацький полк, який брав участь у воєнній кампанії 1854 (звільнив від росіян Сілістрію та Бухарест). На чолі цього формування планував вступити на територію України, щоб підняти повстання та відновити Гетьманщину в дусі традицій гетьмана П. Дорошенка та П. Орлика і, ймовірно, стати укр. гетьманом під сюзеренітетом султана або польського короля. Однак цей план не узгоджувався з реаліями доби. На поч. 1855 полк Ч. був

відведений у тил, а згодом включений до складу регулярної турецької армії. Розчарований крахом своїх планів, Ч. у 1873 попросив помилування в Александра II, повернувся в Україну і перейшов у православ'я. Покінчив життя самогубством. Залишив спогади: «Записки Михаїла Чайковського» («Русская старіна», 1895–1904) та про події Кримської війни (видані у Польщі в 1961).

Чацький Тадеуш (28.08.1765, Порицьк Володимирського пов. Волинської губ. – 8.02.1813, Дубно, тепер Рівненська обл.), польський освітній та економічний діяч, історик. Брав участь у повстанні під проводом Т. Костюшка (1794). З 1803 – візитатор (куратор) шкіл Волинської, Подільської і Київської губ., засновник Крем'янецького ліцею (1805, тоді – Вища Волинська гімназія, назва «ліцей» – з 1819). Автор низки праць, переважно з історії права, зокрема «Про назви України і початки козацтва».

Челебі Евлія (1611–1682), турецький мандрівник, географ, письменник. Автор 10-томної «Книги подорожей» («Історія мандрівника»). Побував на території України, особливо докладно описав Крим. Був і на Тернопільщині, зокрема залишив опис Збаразького замку.

Черепнін Лев (1905–1977), рос. історик. Академік з 1972. Автор праць з історії Давньої Русі, джерелознавства, історіографії. Зробив чималий внесок у спростування «теорії норманізму». Осн. дослідження: «Літописець Данила Галицького» («Історічєскіє запіскі АН СССР, т. XII), «Утворення російської централізованої держави в XIV–XV ст.» (Москва, 1960) та ін.

Чинський Ян (20.01.1801, Варшава – 31.01.1867, Лондон), польський письменник, журналіст і публіцист. Єврей за національністю. Закінчив Варшавський ун-т. Учасник Польського повстання 1830-31, віце-президент Патріотичного товариства, представник його лівого крила. Після поразки повстання жив в еміграції у Франції, Бельгії, Англії, входив до складу емігрантських організацій (Польського національного комітету, заснованого Й. Лелевелем, 1831-33; Польського демократичного товариства, 1833-35 та ін.), співробітничав у багатьох фр. та польських емігрантських періодичних виданнях, публікуючи статті на суспільно-політичну та іст. тематику. Спільно з Ш. Конарським у 1835-36 видавав демократичний часопис «Північ», в якому пропагував ідею спільної боротьби поневолених народів проти рос. царизму та побудови на руїнах імперії слов'янської республіки. Ч. – автор повісті «Козак: історичний роман» (1836, фр. мовою; 1837 голландською мовою), в якій у дусі

естетичних засад романтизму художньо відтворив героїчну постать Б. Хмельницького як провісника всесвітньої боротьби за волю народів. Найвидатнішого представника козаччини XVII ст. автор зобразив союзником усіх антикріпосницьких сил Речі Посполитої. Невдачу політ. планів гетьмана України Ч. пояснював помилковим укладенням політ. союзів з ворогами Польщі, зокрема з кримським ханом. Пропагуючи укр. традиції нац.-визв. боротьби XVII ст., Ч. обстоював ідею спільної боротьби польського та укр. народів за своє нац. визволення.

Чоловський-Сас Александр (1865, Перемищина, нині у Польщі – 1944), польський історик. З 1891 – керівник архіву Львова. 1906-39 – директор міських музеїв. Дослідник історії Львова (видав «Пам'ятки подій у Львові», I–IV, 1891–1921). Автор праць про пам'ятки архітектури міст Галицько-Волинського князівства та ін.

Ш

Шайноха Кароль (20.11.1818, Комарне, тепер Городоцького р-ну Львівської обл. – 10.01.1861, за ін. даними – 1868), польський історик, публіцист і письменник з польсько-чеської родини. У 1836-37 був учасником польського таємного руху, перебував в австр. ув'язненні. Згодом працював учителем у Львові. Упродовж 1856-57 редагував «Розмаїтості». Літературну діяльність Ш. розпочав з публікації поезій, новел та драм іст. змісту. Твори Ш., незважаючи на критику низки положень, зокрема цивілізаційну місію Польщі на Сході Європи, стали популярними і мали значний вплив на польське суспільство. Автор праць, де є і про польсько-укр. взаємини: «Болеслав Хоробрий» (1849), «Шкіц історичний» (I–IV, 1854-69), «Ядвіга і Ягайло, 1374–1413» (I–III, 1855-56), «Два роки наших справ (1646–1648)» (I–II, 1865-69, видано у Варшаві, 1900).

Шайтан Михаїл (Михайло; 1895, Сімферополь – 1926), рос. історик середньовіччя. Спеціалізувався на питаннях зв'язків Київської Русі із Зах. Європою: «Німеччина і Київ в XI ст.» (1925), «Ірландські емігранти в середні віки» (1925) та ін.

Шаликов Пьотр (Петро; кін. XVIII – поч. XIX ст.), рос. мандрівник. Автор книг «Подорож в Малоросію» (I–II, Москва, 1803), «Друга подорож в Малоросію» (Москва, 1804), в яких описав побут і звичаї укр. народу, високо оцінив укр. народ порівняно з рос.

Шанталі Лемерсьє-Келькеже (середина XX ст.), фр. історик. Дослідниця працює над проблемами історії XVI ст. Авторка статті «Особисто знаний для ворогів» (1993), цінної новим, видобутим з архівів, матеріалом і свіжим, європейським поглядом на історію укр. козацтва.

Шафарик Павел Йозеф (13.05.1795–26.06.1861, Прага), чеський і словацький філолог, історик, етнограф, видатний славіст, діяч чеського і словацького нац. відродження. У 1819-33 працював учителем і директором гімназії у місті Нові-Сад (тепер Сербія). У 1834-35 редагував журнал «Свєтозор», а в 1838-43 «Часопис чеського музею». З 1848 – директор бібліотеки Празького ун-ту. У 1848 виступив одним з організаторів Слов'янського з'їзду в Празі, в якому взяли участь представники укр. організацій Галичини. Був засновником багатьох галузей славістики. Осн. наук. праці: «Історія слов'янської мови та літератури за всіма наріччями» (1826), «Про походження слов'ян» (1828), «Слов'янські старожитності» (I–II, 1836-37), «Слов'янська етнографія» (1842), у яких

досліджував етногенез слов'янських народів, їхні мови, фольклор та історію. Один із перших європейських учених, який науково об'єктивно визначив територію та етнічні межі укр. народу й обґрунтував самостійність укр. мови і зробив систематичний огляд укр. літератури, що у той час набувало значення захисту нац. ідентичності українців. Ш. підтримував тісні зв'язки з ученими і діячами культур слов'янських та ін. країн, у т. ч. з українцями О. Бодянським, І. Вагилевичем, Я. Головацьким, М. Максимовичем, І. Срезневським. Публікував праці укр. учених у своєму журналі. Т. Шевченко присвятив Ш. поему «Єретик».

Шафранов Пьотр (Петро; 1859, Курська губ., тоді Рос. імперія, нині РФ – ?), рос. історик. Навчався на історико-філологічному ф-ті Петербурзького ун-ту. Низка праць стосується укр. історії: «Про статті Богдана Хмельницького в 1654 р.» (часопис «Кіевская старіна», 1889), «Про поселення в Росії запорозьких козаків, які переселилися у 1828 р. з Туреччини під керівництвом отамана Гладкого» (1891) та ін.

Шахматов Алексєй (Олексій; 17.06.1864–16.08.1920), видатний рос. філолог, історик. З 1897 – академік. Закінчив Московський ун-т (1887). З 1909 – проф. Петербурзького (Петроградського) ун-ту. У 1906-20 очолював Відділення рос. мови та словесності Петербурзької АН. Більшість праць присвячена дослідженням мови, у тому числі укр. Вивчав історію давньоруського літописання, видав багато літописів, які містять матеріали, безпосередньо пов'язані з історією України. Осн. філологічні праці: «Дослідження в галузі російської фонетики» (1893), «До історії звуків російської мови» (1896–1903), «До історії наголосу в слов'янських мовах» (1898), «Курс історії російської мови» (I–III, 1909-11), «Пам'яті К. П. Михальчука» (1914), «Короткий нарис історії малоруської (української) мови» (1916). Учений відгукувався низкою позитивних рецензій на дослідження Б. Грінченка, Є. Тимченка, А. Кримського. Ш. брав участь у виданні збірника наук. праць «Український народ в його минулому і сучасному» (1916). В умовах заборони офіційною владою укр. друкованого слова Ш. разом з Ф. Коршем, П. Фортунатовим та ін. рос. ученими виступив на захист укр. мови і літератури. Листувався з В. Гнатюком, підтримував кандидатуру І. Франка під час обрання його дійсним членом Петербурзької АН. Світове визнання одержали і його праці з історії: «Києво-Печерський патерик і Печерський літопис» (1897), «Мстислав Лютий у руській поезії» (1902),

«Дослідження про Радзивилівський чи «Кенігсберзький» літопис» (1902), «Про так званий Ростовський літопис» (1904), «Розшуки про найдавніші руські літописні зводи» (1908), «Декілька зауважень про договори з греками Олега та Ігоря» (1914), «Повість минулих літ» і її джерела» (Петроград, 1916, Москва–Ленінград, 1940), «Повість минулих літ» (Літопис занять Археографічної комісії, ч. 29, Петроград, 1916), «Найдавніша доля руського племені» (Петроград, 1919), «Огляд руських літописних зводів IX–XVI ст.» (Москва – Ленінград, 1938). Ш. уперше застосував порівняльно-іст. метод у дослідженні літописів, який базувався на доказі існування самостійних зводів, попередниками яких були давніші протографи, що зазнали пізнішого редагування. Обстоював пд. походження «Слова о полку Ігоревім». Багато наук. положень, сформульованих ученим, зберігають своє значення і в сучасній науці.

Шварцбарт Самуель (Шалом; 1886, Смоленськ, нині в РФ – 1935, Париж), єврейський анархіст, убивця С. Петлюри. Тривалий час мешкав на території України (Балта, нині Одеської обл.). Арештований за кримінальні злочини, які виправдовував анархістськими переконаннями. У 1910-14 мешкав у Парижі. На поч. Першої світової війни вступив у фр. іноземний легіон. У серпні 1917 повернувся в Росію. Воював у лавах Червоної армії, брав участь в операціях на території України. У 20–30-х рр. жив у Парижі, де відкрив магазин для продажу годинників і ювелірних виробів. Продовжував брати участь в анархо-комуністичній організації. 25.05.1926 застрелив С. Петлюру. Суд у жовтні 1927 виправдав його. У 1990 один зі співробітників КДБ визнав в окремій публікації, що убивство С. Петлюри було заплановане у Москві. У 1934 Ш. надрукував спогади «Життя героя».

Шебеші Ференц (XVII ст.), угорський дипломат. Посол трансильванського князя Юрія II Ракоці. Двічі (липень 1656 і червень-серпень 1657) у Чигирині (тепер Черкаська обл.) вів переговори з Б. Хмельницьким про укладення договору між Трансильванією й Україною. Вірчі грамоти та інструкції, дані Ш. трансильванським урядом, і щоденник про другу подорож в Україну (опубліковані Ш. Сіладі в книзі «Пам'ятки історії Угорщини», серія 1, т. 23, Будапешт, 1874) є цінними джерелами дипломатичної історії України.

Шевальє П'єр (XVII ст.), фр. офіцер, дипломат, історик. У 1646 воював під Дюнкерком спільно з козаками Б. Хмельницького та І. Сірка. У 1648 працював секретарем фр. посольства у Польщі, був добре обізнаний з причинами і перебігом нац.-визв. війни укр. народу серед.

XVII ст. Ш. автор трьох іст. нарисів: «Розвідки про землі, звичаї, спосіб правління, походження і релігію козаків», «Розвідка про перекопських татар», «Історія війни козаків проти Польщі» (окремою книжкою праці видано фр. мовою у 1663, повторно у 1668 і 1852, у 1672 перекладена англ. мовою, укр. мовою у 1960 і 1993). Відомості Ш. є цінним джерелом для вивчення історії часів Хмельниччини, містять різноманітну інформацію про події, видатних іст. осіб, побут і звичаї населення України середини XVII ст., їх використовували історики, що писали про ці часи.

Шемякін Александр (Олександр; XIX ст.), рос. історик. Автор праці «Життєписи давніх, середньовічних і нового часу мандрівників, які відвідували Росію» (Москва, 1865), де є і про подорожі на територію України.

Шерер Жан-Бенуа (Йоганн-Бенедикт; 1.09.1741, Страсбург, Франція – 1824), фр. і нім. історик, географ, економіст. Освіту здобув в ун-тах Страсбурґа, Єни, Ляйпциґа (два останні – Німеччина). Деякий час був аташе фр. посольства у Петербурзі. У 1808-24 – проф. Тюбінгенського ун-ту. Автор книг «Найстаріший руський літопис святого Нестора і його продовжувачів» (1774), «Історія торгівлі Росії з поясненнями» (1778, з розділом «Торгівля Малоросії, або України»), «Аннали Малоросії, або Історія запорозьких і українських козаків» (1788). Остання праця була першим у західноєвропейській науці загальним оглядом географії та історії України. Ш. з симпатією ставився до укр. народу, прославляв його волелюбність, відзначав заслуги запорізького козацтва в захисті цивілізації від руйнівних нападів кочівників.

Шишманов Іван Димитров (4.07.1862, Свиштов, Болгарія – 22.06.1928, Осло, похований у Софії), болг. літературознавець і фольклорист, гром. діяч. Закінчив педагогічне училище у Відні. Вищу освіту здобув у Єнському (Німеччина), Женевському (Швейцарія) і Ляйпцизькому (Німеччина) ун-тах. У 1888 присвоєно наук. ступінь доктора філософії. Ш. – один із засновників Софійського ун-ту, проф. ун-ту (з 1894). У 1903-07 – міністр освіти Болгарії. Завдяки його зусиллям і під його редакцією з 1889 почало виходити серійне наук. видання «Збірник народної творчості, науки і літератури». Займався дослідженнями в галузі гуманітарних наук, зокрема фольклору, етнографії, історії літератури, психології. Значну увагу приділяв вивченню болг. нац. Відродження. Підготував численні праці, присвячені болг. будителям – о. Паїсію Хилендарському, Н. Рильському, Н. Бозвелі, Ю. Венеліну, В. Апрілову, Г. Раковському, І. Вазову та ін. Ш. був дійсним членом Болг. АН, член-кореспондент Сербської АН та Югославської АН

і мистецтв, а також членом кількох наук. зарубіжних товариств. Активно займався гром. діяльністю – обирався головою Спілки болг. учених, письменників і художників, головою Спілки болг. читалень; очолював болг. пен-клуб. Зі студентських років Ш. був тісно пов'язаний з укр. середовищем. Був добре знайомий з М. Драгомановим, одружився з його дочкою Лідією. Підтримував тісні контакти з укр. культ. і гром. діячами – І. Франком, М. Павликом, Лесею Українкою, В. Гнатюком, К. Студинським. У наук. працях Ш. неодноразово торкався укр. проблематики, передусім українсько-болгарських взаємин. У 1914 опублікував болг. мовою працю «Т. Шевченко – його творчість і його вплив на болгарських письменників перед визволенням» (у перекладі укр. мовою «Роля України в болгарському відродженні», 1916). У 1907 обраний почесним проф. Харківського ун-ту, з 1914 – дійсний член НТШ у Львові. Після підписання Берестейського миру 1918 очолив болг. дипломатичну місію у Києві. 7.05.1918 Ш. вручив вірчі грамоти гетьманові України П. Скоропадському. Після захоплення Києва більшовиками у березні 1919 повернувся до Софії. Підтримував тісні контакти з укр. політиками і вченими, що опинилися в еміграції. У 1926 обраний головою Українсько-болгарського товариства, яке очолював до кінця свого життя.

Шлецер Авґуст Людвіґ (Шльоцер; 5.07.1735, Гагштадт, Німеччина – 9.09.1809), нім. історик, публіцист і статистик. Навчався у Віттенберзькому і Ґеттінґенському ун-тах. Проф. ун-ту в Ґеттінґені. У 1761 на запрошення Г. Міллера приїхав до Росії. Працював у 1761-67 рр. у Петербурзькій АН, вивчав давньоруські літописи. Один з творців «норманської теорії», виступав проти поділу народів на «історичні» й «неісторичні». Вів наук. полеміку з М. Ломоносовим, сприяв публікації «Історії Російської» В. Татищева. Повернувся у Німеччину. Ш. – автор праць з давньоруської граматики, історії, палеографії. Осн. праця «Нестор. Руські літописи давньослов'янською мовою, звірені, перекладені та пояснені А. Л. Шлецером» (I–V, Ґеттінґен, 1802-09, рос. мовою Петербург, 1808). В останні роки діяльності визнав і доводив автентичність «Слова о полку Ігоревім». Праці Ш. мали великий наук. резонанс у рос. та укр. історіографії другої половини XVIII–XX ст.

Шрайбер Ґеорґ (1882–1963), нім. історик, політик. Проф. ун-тів у Реґенсбурзі й Мюнстері. Член кураторії Укр. наук. ін-ту в Берліні, видавець українознавчого збірника.

Штадтмюллер Ґеорґ (1909–1985), нім. історик. Проф. Ляйпцизького і Мюнхенського ун-тів. Вивчав Сх. і Пд.-Сх. Європу, директор

Східноєвропейського ін-ту в Мюнхені, співзасновник Дому Укр. науки (Мюнхен), член кураторії і Наук. ради Товариства сприяння укр. науці. Дійсний член НТШ (з 1966). Почесний доктор УВУ. Автор передмови до книги В. Кубійовича «Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.01.1939» (1983).

Штібер Здіслав (7.06.1903, Щаків побл. Кракова, тоді Австро-Угорщина, нині Польща – 12.10.1980, Варшава), польський мовознавець і філолог, славіст. Закінчив слов'янське відділення Краківського (Ягеллонського) ун-ту. Учень відомих польських філологів Я. Лося, Я. Розвадовського і К. Нітша. Після захисту докторської дисертації (1929) і габілітації (1934) працював викладачем Краківського ун-ту. У 1937-45 – проф. Львівського ун-ту. Після війни переїхав у Лодзь, а з 1952 жив і працював у Варшаві. Дійсний член Польської академії (1945) і Польської академії наук. У 1956-73 очолював Ін-т слов'янознавства ПАН. Автор численних праць з діалектології і структури польської, словацької, укр., чеської, лужицької, рос., сербо-хорватської мов, а також досліджень у галузі порівняльного слов'янського мовознавства. У своїх студіях поєднував фонологічно-структурний підхід з філологічними і лінгвогеографічними зацікавленнями. Як досвідчений діалектолог, надавав особливого значення взаємовпливу і взаємопроникненню слов'янських мов, особливо на пограниччі. Головні праці – «Стосунки споріднених лужицьких мов» (1934), «Генеза ляських говірок» (1934), «Способи утворення слов'янських перехідних говірок» (1938), «Фонологічний розвиток польської мови» (1952), «Історична фонологія слов'янських мов» (1973), «Нарис порівняльної граматики слов'янських мов» (3 част., 1969-73), «Мовний світ слов'ян» (1974) та ін. Був одним із редакторів та укладачів 13-томного «Малого атласу польських говірок» (1957-70). Укр. тематикою зацікавився ще в міжвоєнний період, вивчаючи східнословацькі діалекти. Підготував і опублікував чимало праць щодо діалектів лемків, бойків, гуцулів, для опрацювання яких організував кілька експедицій. Зібрані матеріали узагальнив у дослідженнях «Топономастика Лемківщини» (I–II, 1948-49), «Атлас мов давньої Лемківщини» (8 част., 416 карт, 1956-64). У збірці «Мовний світ слов'ян» (1974) багато уваги приділив укр. мові та її діалектам. В останні роки життя проводив роботу над атласом бойківських говірок, словником гуцульських діалектів, атласом суміжних білоруських і укр. діалектів. Частина підготовлених Ш. матеріалів використана в «Атласі східнослов'янських говірок Білосточчини» (1980).

Шуйський Юзеф (1835–1883), польський історик, політ. діяч, публіцист. Проф. Краківського ун-ту (з 1869). Автор книги «Поляки і українці в Галичині» (1882).

Шульґін Василій (Василь; 13.01.1878, Київ – 15.02.1976, Владимир, РФ), рос. політ. і держ. діяч, публіцист. Син Віталія Шульґіна. У 1900 закінчив юридичний ф-т Київського ун-ту. Депутат II і IV Думи від Волинської губ., де володів значними маєтками. У 1911-19 (з перервами) видавав антиукр. газету «Кієвлянін». Під час Першої світової війни – прапорщик інженерної служби рос. армії, згодом – на інтендантській службі. 15.03.1917 разом з А. Ґучковим приймав зречення рос. царя Ніколая (Миколи) II. У період Гетьманату мешкав у Києві. Належав до «Київського національного центру», який виступав проти влади П. Скоропадського, за відновлення «єдиної і неділимої Росії». У листопаді 1918 видавав газету монархічно-шовіністичного напряму «Россія». Був одним з організаторів Добровольчої армії, тісно співпрацював з А. Денікіним і П. Врангелем. З 1920 – в еміграції у Югославії, Франції, Польщі. У 1925-26 нелегально відвідав Ленінград, Москву, Київ, написав спогади «Три столиці» (1927). З 1930 мешкав у Югославії. У 1945 арештований рад. спецслужбами, вивезений у Москву і засуджений до тюремного ув'язнення, звільнений у 1956 у Владимирі. Ш. – автор антиукр. і антиєврейських книг, зокрема: «Украінствуючі і ми», «Дні» (1927), «Що нам у них не подобається. Про антисемітизм у Росії» (1929), «Роки. Спогади колишнього члена Державної Думи» (1979).

Шульґін Віталій (1822, Калуга – 1878, Київ), рос. історик. Батько Василія Шульґіна. Проф. історії Київського ун-ту (1849-62). Засновник і редактор «Кієвляніна» (1864-78), україножерної рос. газети у Києві. Автор іст. підручників і праць з історії України, зокрема «Південно-Західний край за останнє двадцятип'ятиріччя, 1838–1863» (1864). Обстоював рос. великодержавні погляди.

Щ

Щепкін Євгеній (Євген; 1860–1920), рос. історик, внук видатного актора М. Щепкіна. Проф. ун-ту в Одесі. Депутат I Держ. думи від партії кадетів. Згодом співпрацював з більшовиками. Праці присвячені літописанню тощо.

Ю

Юзефович Ян Томаш (1669, Львів – 19.04.1729), польський хроніст. Походив з купецької вірменської родини. Навчався у Львівській єзуїтській колегії, Краківському ун-ті. Був доктором філософії, деякий час викладав у Ягеллонському ун-ті (Краків). У 1693–1729 був львівським каноніком. У вересні 1704 після захоплення Львова шведською армією Ю. очолив посольство міщан до Карла XII, яке домоглося зменшення розмірів контрибуції. Автор латиномовної хроніки «Зауваження про життя львівських архієпископів», яка містить відомості про події в Україні, зокрема у Львові. Його щоденник облоги шведами Львова «Стурбований Львів» досі не виданий. Ю. – автор «Хроніки міста Львова з 1634 до 1703», де описані не лише події у Львові, а й на ін. територіях України, зокрема воєнні дії гетьманів Б. Хмельницького і П. Дорошенка. Іст. події висвітлював тенденційно, негативно ставився до укр. козацтва. У 1888 один із найдавніших списків «Хроніки» знайшов у львівських архівах В. Антононович.

Юзефський Генрик (1892, Київщина – 1981, Варшава), польський політ. діяч. У 1929-30 – міністр внутрішніх справ Польщі, у 1927-29 і 1930-38 – воєвода волинський. Один з ініціаторів установлення «Сокальського кордону», який розмежовував Волинь і Галичину для полонізації й асиміляції українців. За розпорядженням Ю. на Волині закривалися укр. товариства, керівні органи яких перебували у Львові, заборонялося поширення укр. преси. Репресивна політика викликала всезростаючий опір укр. населення Галичини і Волині, стала однією з причин, що змусили ОУН вдаватися до активних радикальних дій. Залишив спогади (опубліковані 1982 у Парижі), в яких є матеріали про укр.-польські відносини міжвоєнного періоду.

Юль Юст (1664, Виборґ, тепер у РФ – 1715), данський дипломат і військовий діяч. У 1709-11 – посол Данії у Московській державі. Віцеадмірал (з 1712). У 1711 подорожував по Україні. Залишив щоденник, опублікований Г. Грове у Копенгаґені в 1893 (рос. переклад видав Ю. Щербачов у 1892, 1899–1900), у якому подав опис міст України, цікаві відомості про побут і звичаї населення укр. земель.

Юнаков Ніколай (Микола; кін. XIX – поч. XX ст.), рос. історик. Автор праці «Північна війна. Кампанія 1708–1709 рр.» (Праці імператорського російського військово-історичного товариства.

Томи II, IV, Петербург, 1909), де ґрунтовно описується хід воєнних дій на території України.

Юшков Серафим (1888, с. Трофимовщина Пензенської губ., нині Мордовія, РФ – 1952, Москва), відомий історик держави і права. Член-кореспондент АН УРСР (з 1939). У 1906-12 навчався на юридичному та історико-філологічному ф-тах Петербурзького ун-ту. Працював на викладацькій роботі в Петербурзькому, Саратовському ун-тах, ряді педагогічних ін-тів та Свердловському (тепер Єкатеринбург) юридичному ін-ті. З 1938 – співробітник Всесоюзного ін-ту юридичних наук у Москві, де з 1939 очолював сектор історії держави і права. Тісно співпрацював з укр. наук. інституціями, зокрема з Археографічною комісією ВУАН та Ін-том історії України АН УРСР. Протягом 1943-49 працював старшим наук. співробітником Ін-ту історії й археології АН УРСР, у 1949-50 – Ін-ту історії АН УРСР. Автор численних праць з історії держави і права України княжої доби. Запропонував власну теорію походження Русі – «До питання про походження Русі» (1914). У 1921 опублікував працю, в якій розглядалися проблеми історії формування князівських уставів часів правління Володимира та Ярослава, запропонував власну їх класифікацію за редакціями та зводами. Досліджував історію створення тексту Устава князя Володимира та Устава князя Всеволода Мстиславича – «Устав князя Всеволода: до зовнішньої історії пам'ятки» (1927). Підготував і видав збірник текстів «Руської правди» (1935). Запропонував власну класифікацію списків цієї пам'ятки. За ініціативою Ю. почалося видання серіалу «Пам'ятники руського права» (перші два випуски вийшли за редакцією вченого). Помітним явищем в історіографії Київської Русі стала фундаментальна монографія «Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі» (1939), в якій учений підсумував свої багаторічні дослідження над проблемою генези феодалізму в Київській державі. Вивчення княжої доби Ю. завершив фундаментальною працею «Суспільно-політичний лад і право Київської держави» (1949).

Я

Яблоновський Александр Валер'ян (9.04.1829, Підляшшя, тепер у Польщі – 22.08.1913, похований у Варшаві), польський історик і етнограф. З 1894 – член Краківської АН. Доктор Львівського ун-ту (з 1912). Середню освіту здобував у Дорогичині та Білостоку (нині у Польщі), 1847-49 навчався у Київському ун-ті, згодом у Дерптському (тепер Тарту, Естонія). У 1853-58 учителював на Київщині і Брацлавщині. Вивчав загальну історію у Берлінському ун-ті, Британському музеї в Лондоні, а також в ун-тах Парижа, Праги та Відня. З 1861 мешкав у Києві. Разом з А. Павінським (Павлеським) видавав серію «Історичні джерела» (1876–1910), у яких поряд з документами містив свої розвідки, деякі томи джерел і праць присвячені укр. справам. З 1892 – член Іст. товариства Нестора-літописця у Києві. Автор монографій з історії України «Академія Києво-Могилянська. Історичний нарис загального розвитку західної цивілізації на Русі» (1899–1900), «Історія Південної Русі до занепаду Польщі» (1912), в яких заперечував державницькі здібності українців, применшував роль козаччини.

Яворський Францішек (1873, Львів – 1914), польський історик. Автор низки монографій з історії й археології Львова: «Розкопки на Високому замку» (1907), «Львів старий і вчорашній» (1911), «Львівська ратуша», «Про старий Львів».

Ягич (Ягіч) Ватрослав (6.07.1838, Вараждин, тоді Австр. імперія, тепер Хорватія – 5.08.1923, Відень), хорв. лінгвіст, палеограф і археограф, літературознавець, історик, філолог-славіст. Після закінчення у 1860 відділення класичної філології Віденського ун-ту тривалий час працював викладачем грецької і латинської мов у Загребській гімназії. Водночас був секретарем Ради у справах середніх навчальних закладів Хорватії, редактором філологічної частини журналу «Літератор» (1863-66), секретарем літературно-наукового і просвітнього товариства «Матиця Іллірська». У 1870 здобув наук. ступінь доктора філософії у Ляйпцизькому (Німеччина) та доктора слов'янської філології у Петербурзькому ун-тах. Професор Новоросійського (Одеса, 1872-74), Берлінського (1874-80), Петербурзького (1880-86) та Віденського (1886–1908) ун-тів. Член Югослов'янської академії наук і мистецтва у Загребі (1867), Краківської (1878) і Петербурзької (1880) академій наук, Сербської Матиці у м. Нови-Сад, Товариства сербської літератури у Белґраді, Наукового товариства

ім. Шевченка (1903). Я. багато зробив для організаційного розвитку науки: став засновником першого міжнародного славістичного журналу («Архів слов'янської філології», 1875–1920); виступив ініціатором видання і був редактором «Енциклопедії слов'янської філології» (виходила в Петербурзі протягом 1908-29, видання не закінчене). Автор бл. 700 досліджень з різних галузей слов'янознавства. Опублікував багато пам'яток слов'янської писемності (Зографське, Марийське, Добрилово Євангелія, Болонський Псалтир та ін.). Я. автор праць з палеографії, старослов'янської мови та її історії («Чотири критико-палеографічні статті», 1882; «Питання про руни у слов'ян», 1911; «Глаголичне письмо», 1911; «Історія виникнення церковнослов'янської мови», 1913); історії науки і культури слов'ян («Історія слов'янської філології», 1910; «Джерела до історії слов'янської філології», «Історія сербо-хорватської літератури», 1871), дослідження про Ю. Крижанича та ін. Для вивчення історії слов'янських народів особливе значення мають дослідження Я. про діяльність просвітителів Кирила та Мефодія, публікація окремих важливих правових пам'яток (Поліцький статут, Вінодольський закон та ін.) з коментарями. Досліджував давньоукраїнські пам'ятки, яким присвятив низку праць – «Галицьке Євангеліє 1144», «Іван Ужевич – граматик XVII ст.» та ін. Значну увагу приділяв вивченню укр. мови і літератури (використовував опрацьовані матеріали, зокрема, граматики Л. Зизанія, М. Смотрицького у своїх працях), фольклору, народної поезії. Питання фонетики і морфології укр. мови ґрунтовно розглянув у рецензії на працю «Нарис звукової історії малоруського наріччя» П. Житецького. Наук. праці Я. були знані й високо оцінені укр. вченими та письменниками О. Калужняцьким, О. Колессою, О. Маковеєм, К. Студинським, І. Франком, В. Щуратом та ін.

Язиков ? (XIX ст.), рос. історик. Автор праці «Збірка подорожей до татар» (Петербург, 1825), де є відомості і про Україну.

Якут (1178–1229), арабський географ грецького походження. Потрапив до арабського полону в Багдаді. Автор географічного словника, в якому помістив серед інших опис посольства Ібн-Фадлана з Багдада до волзьких болгар. Словник Я. був джерелом для історії Русі X ст.

Янін Валентин (1929), рос. історик, археолог. Член-кореспондент АН СРСР (1966). Автор праць зі слов'янської археології, нумізматики, сфрагістики. Держ. премія СРСР (1970). Найвідоміші праці: «Грошово-вагові системи руського середньовіччя» (Москва, 1956), «Я послав тобі бересту...» (Москва, 1975).

Яновський Людвік (7.03.1878, Липовецький пов. Київської губ., нині Вінницька обл. – 18.09.1921, Вільно, тепер Вільнюс), польський історик. У 1903 закінчив історико-філологічний ф-т Київського ун-ту. Доктор філософії з 1909. Досліджував історію польської культури на укр. і литовських землях. У 1903 закінчив історико-філологічний факультет Київського ун-ту. У 1909-13 працював у Краківському (Ягеллонському, Польща, тоді в Австро-Угорщині) ун-ті, у 1912-13 очолював катедру руської (укр.) та східнослов'янських літератур цього закладу. Проф. Віленського ун-ту з 1919. Автор праць, у яких висвітлює історію культури й освіти в Україні у XVIII ст.: «Харківський університет на початку свого існування 1805–1820» (1911), «Про так звану «Історію Русів» (1913, дуже критично оцінив зміст цього твору), «У промінних Вільна і Крем'янця» (1923).

Янота Євген (1823, с. Кустин, нині Радехівського р-ну Львівської обл. – 1879), польський історик, етнограф, мовознавець. З 1871 – проф. Львівського ун-ту. Досліджував польсько-укр. взаємини.

Ясинський Антон (22.09.1864, с. Межиріч Канівського пов. Київської губ., тепер Канівського р-ну Черкаської обл. – 13.9.1933), рос. історик. Українець за походженням. Народився в купецькій родині. У 1888 закінчив історико-філологічний ф-т Київського ун-ту. Своїми вчителями вважав Т. Фортинського, В. Антоновича, В. Іконникова. Залишений в ун-ті професорським стипендіатом. У 1895 захистив магістерську дисертацію на тему «Падіння земського ладу в Чеській державі» (X–XIII ст.)», а в 1901 – докторську «Нариси і дослідження з соціальної та економічної історії Чехії в середні віки. т. 1. Основи соціального ладу чеського народу в епоху панування звичаєвого права». У 1896–1911 – проф. Юр'ївського (нині Тартуського, Естонія) ун-ту. У 1907 за праці з історії середньовічної Чехії обраний дійсним членом Чеської академії наук. У 1911-19 працював директором Педагогічного ін-ту в Москві й одночасно викладав у Московському ун-ті. У 1920-22 – проф. Московського археологічного ін-ту. З 1922 по 1928 їздив у Мінськ читати лекції в Білор. ун-ті, викладав історію середніх віків, історію зах. слов'ян, історію Візантії у Воронезькому і Смоленському ун-тах. У 1928 обраний дійсним членом Білор. академії наук і переїхав до Мінська. З кін. 1920 років через хворобу припинив активну наук. діяльність. Осн. праці присвячені дослідженню Чехії у середні віки (у 1907 за праці з історії середньовічної Чехії обраний дійсним членом Чеської АН), загалом зах. слов'янам, у яких є

чимало матеріалів з історії середньовічної України. Одна з наук. праць – «Чеське свідчення XIV ст. про руське металургійне виробництво» (Юр'їв, 1898).

Яхія Антіохійський (бл. 980–1066), арабський історик і лікар. Походив з Єгипту. Повідомлення Я. про хрещення Русі є найстаршим арабським джерелом щодо цієї події і одним з найважливіших джерел про цю подію.

Яцунський Віктор (1893–1966), рос. історик. Доктор іст. наук (1950). Праці з іст. географії, генези капіталізму в Росії, зокрема «Поміщицькі цукрові заводи в Росії у першій половині XIX ст.» («Збірник статей до 70-ліття академіка Б. Д. Ґрекова», Москва, 1952) та ін., у яких чимало цінного матеріалу для вивчення історії України.

Належність до народів

Австрійці – Г. І. Бідерман, А. Вонарбург, Й. К. Енґель, Р. Ф. Кайндль, Й. Ґ. Корб, Е. Лясота, Й. Полєк.

Американці – П. Р. Маґочі, Дж. Мейс, К. О. Меннінґ.

Англійці – Дж. Ґ. Байрон, Барклай, Бартоломей, Б. Бересдорф, Е. Д. Кларк, В. Кокс, С. Коллінс, Р. Конквест, Д. Ллойд Джордж, Г. Мальмсбюрі, Ф. П. Марчант, Дж. Маршалл, Т. Міннс, В. Ралстон, Дж. Раффалович, К. Рондо, Дж. Флетчер.

Араби – П. Алеппський, Аль-Масуді, Ібн-ал-Асір, Ібн-Баттута, Ібн-Даста, Ібн-Фадлан, Ібн-Хаукаль, Ібн-Хордадбег, Ібн-Якуб, Якут, Яхія Антіохійський.

Білоруси – С. Будний, М. Довнар-Запольський, Н. Нікольський.

Болгари – Г. І. Бакалов, М. Дрінов, В. Златарський, П. Парчевич, І. Д. Шишманов.

Бразилець – Р. Мартінс.

Візантійці – Георгій Амартол, Константин VII Порфірогенет (Багрянородний), Лев Диякон Калоський, Маврикій, І. Малала, Менандр Протектор, Никифор I, Прокопій Кесарійський, Стефан Сурозький, Феофан Сповідник, Феофілакт Сімокатта, Фотій.

Вірмени – В. Ф. Баронг, Й. Карматанянц, К. Кушнерян.

Греки (стародавні) – Геродот, Гомер, Павсаній, К. Птоломей, Страбон, Фукідід.

Грузин – В. Жгенті.

Ґот – Йордан.

Данці – Г. Брандес, Т. Ланґе, К. Мальтбрюн, В. Л. Томсен, Ю. Юль.

Євреї – С. Дубнов, А. Марголін, М. Рафес, М. Ошерович, С. Шварцбарт.

Іспанці – А. М. Матуте, Я. Морільйо.

Італійці – П. делла Валле, А. да Віміна Ченеда, Гамберіні, А. Джанніні, А. Кампензе, П. Дж. Карпіні, А. Контаріні, Ф. Піццагаллі, А. Поссевіно, Н. Саґредо, Талдуччі, Торрес.

Канадці – Ф. Г. Р. Лайвсей, Дж. В. Сімпсон.

Латиняни (римляни) – Кассіодор, Н. П. Овідій, П. К. Тацит.

Литовці – М. Литвин, А. С. Радзивілл.

Нідерландці – А. ван Вестерфельд, В. Гондіус, В. Рубрук.

Німці – Адальберт Маґдебурзький, Адам Бременський, А.-М. Амманн, Г. Ауербах, Г. З. Баєр, Й. Г. Блязіус, Ф. Боденштедт, Бруно з Кверфурта, Ф. К. Вебер, У. фон Вердум, Вільгельм II Гогенцоллерн,

Е. Вінтер, Б. Гакет, А. Гакстквазен, Генріх Латвійський, З. Герберштайн, Й. Ґ. Гердер, Е. Герцберґ, К. Я. Гільдебрандт, М. Гофман, Й. Г. Ґеорґі, Л. К. Ґетц, В. Ґренер, М. Еберт, Й. Ф. Г. Еверс, Й. Ґ. Коль, Г. Кох, Е. Кох, А. Курема, Лямперт, Максиміліян Еммануїл, Х. Г. Манштайн, Й.-В. Меллер, С. Мюнстер, Е. Р. Нойбауер, А. Петцольд, А. Розенберґ, П. Рорбах, фон Тальві, Тітмар (Дітмар), А. Л. Шлецер, Ґ. Шрайбер, Ґ. Штадтмюллер.

Перс (іранець) – Рашидаддін.

Поляки – В. Абрагам, О. М. Бальтер, Ф. Бартель, К. Бартошевич, Ю. Бартошевич, А. Бельовський, Й. Бєльський, М. Бєльський, М. Бобринський, М. Браневський, Ф. Буяк, К. Валішевський, Б. Вановський, Л. Василевський, А. Гурський, А. Ґалл, А. Ґваньїні, Е. Ґліґнер, С. Ґрондський, М. Ґруневеґ, Я. Длуґош, М. Дубецький, Ф. Духінський, Ф. Євлашевський, Т. Т. Єж, В. Завадський, С. Закшевський, Т. Зєлінський, Т. Зємєнцький, Ю. Б. Зіморович, В. Кадлубек, А. Г. Кіркор, Л. Козловський, О. Кольберґ, Ф. Конечний, І. Коперницький, С. Кот, В. І. Коховський, М. Крамер, Л. Кубаля, С. К. Кушевич, А. Левицький, К. Левицький, Й. Лелевель, Т. Лер-Сплавінський, Е. Ліковський, К. Ліске, Г. Ловмянський, В. Лозинський, Я. Лям, А. Марцінковський, В. А. Мацейовський, Б. К. Машкевич, М. Мєховіта, Я. Міхаловський, К. Мошинський, Мощенський, Л. Мюллер, В. Мясковський, А. С. Нарушевич, Ю. У. Немцевич, С. Окольський, Б. Папроцький, Й. Пасторій, Ж. І. Паулі, М. Пашковський, Ю. Пілсудський, Я. Потоцький, К. Пуласький, А. Н. К. Пшезджецький, С. Пшиленцький, Ф. Равіта-Ґавронський, З. Радзимінський-Люба, І. Б. Раковецький, А.-Й. Ролле, М. Ролле, Е. Ромер, Е. Руліковський, П. Скарга, Ю. Словацький, Я. Собєський, Ш. Старовольський, Т. Є. Стецький, М. С. Стрийковський, А. Суйковський, С. Твардовський, М. Титлевський, Ю. Третяк, К. Хоєцький, К. Ценгелевич, М. Чайковський, Т. Чацький, Я. Чинський, А. Чоловський-Сас, К. Шайноха, М. Шайтан, З. Штібер, Ю. Шуйський, Я. Т. Юзефович, Г. Юзефський, А. В. Яблоновський, Ф. Яворський, Л. Яновський, Є. Янота.

Росіяни – Д. Абрамович, Ф. Аделунґ, Д. Айналов, І. Аксаков, М. Алексєєв, М. Алпатов, Є. Анічков, М. Артамонов, А. Арциховський, В. Аскоченський, А. Афанасьєв, Є. Барсов, Н. Барсов, Н. Барсуков, М. Бердяєв, Л. Большаков, І. Бочкарьов, Ф. Брун, Н. Брунов, І. Бунін, П. Бутков, В. Васильєвський, А. Веселовський, Б. Веселовський, С. Вітте, П. Владимиров, Н. Воронін, А. Ґаркаві, С. Ґедеонов, Є. Ґолубинський, В. Ґородцов, Б. Ґреков, Л. Ґумільов, С. Г. Ґмелін, П. Ґордон, Ю. Ґотьє, Й. А. Ґюльденштедт, А. Денікін, І. Діґуров,

І. Долґорукий, Н. Дружинін, Є. Дружиніна, С. Дурилін, Н. Дурова, М. Дьяконов, В. Ейнґорн, І. Ємельянов, І. Жданов, С. Жебельов, І. Забєлін, Є. Замисловський, Зарульський, В. Зуєв, В. Ізмайлов, Д. Іловайський, Л. Кавелін, Н. Какурін, К. Калайдович, Н. Калачов, Д. Каллістов, Н. Карамзін, Г. Карпов, М. Каченовський, І. Кирилов, В. Ключевський, Є. Ковальська, Є. Козубський, Н. Кондаков, М. Коялович, Ю. Кулаковський, В. Ламанський, І. Лаппо, А. Леванідов, А. Левшин, Д. Лихачов, Н. Лихачов, В. Лукомський, І. Лук'янов, Н. Львов, М. Любавський, В. Мавродін, Макарій, Н. Марр, Є. Мединський, С. Мельґунов, І. Миклашевський, В. Міллер, Ґ. Ф. Міллер, О. Міллер, П. Мілюков, І. Мінц, С. Мінцлов, П. Морозов, І. Муравйов-Апостол, М. Муравйов-Апостол, В. Мякотін, Н. Надєждін, А. Насонов, Б. Нольде, С. Обнорський, А. Орєшников, А. Орлов, А. Павлов, П. Павлов, А. Панкратова, В. Пашуто, А. Петров, В. Пічета, С. Платонов, М. Поґодін, Н. Попов, А. Пресняков, І. Прижов, М. Приселков, Б. Рибаков, А. Ріґельман, М. Ростовцев, Рубаков, Н. Рубінштейн, Д. Самоквасов, А. Сахаров, І. Сбітнєв, В. Святловський, В. Сергеєвич, А. Сидоров, В. Сиповський, А. Соболевський, С. Соловйов, А. Спицин, П. Строєв, П. Струве, П. Судоплатов, П. Сумароков, Є. Тарле, В. Татищев, М. Тихомиров, Е. Тобін, П. Третьяков, А. Уваров, Ф. Успенський, Б. Фармаковський, Філарет, І. Філевич, Ф. Філін, А. Флоревський, В. Францев, М. Хрущов, Л. Черепнін, М. Шайтан, П. Шаликов, А. Шахматов, А. Шемякін, Вас. Шульґін, Віт. Шульґін, Є. Щепкін, Н. Юнаков, С. Юшков, Язиков, В. Янін, А. Ясинський, В. Яцунський.

Румуни – А. Балоте, Н. Йорґа, П. Караман, Д. Х. Мазілу, Й. Некулче.

Серб – А. Пішчевич.

Словак – Д. Крман.

Словенець – А. Ашкерц.

Турок – Е. Челебі.

Угорець – Ф. Шебеші.

Фін – Г. Ґуммерус.

Французи – А. Авріль, О. де Бальзак, Ж. Балюз, Г. Л. де Боплан, де Брежі, П. Ж. Буає, Б. де Віженер, Вольтер, Г. Вотрен, В. Гюґо, К. Делямар, Б. Деляневіль, Де ля Фриз, А. Де Монті, Е. А. Дюран, Ґ. де Кулон, Л. П. М. Леже, Н. Ґ. Леклерк, Ш.-Л. Лесюр, Б. Ляйб, Ж. де Лянуа, А. Мазон, Б. Малон, Ж. Маржере, К. Марм'є, Р. Мартель, А. Мартен, Ш. Ф. Массон, П. Меріме, А. Рамбо, Ж. Е. Реклю, Феріаль, Л.-К. Шанталі, П. Шевальє, Ж.-Б. Шерер.

Хорвати – Й. Бадалич, В. Назор, В. Ягич.

Чехи – Я. Бідло, К. Гавлічек-Боровський, Я. Гашек, Ф. Главачек, Ї. Горак, К. Я. Вербен, К. Ф. В. Зап, Ф. Заплеталь, Ч. Зібрт, Я. П. Коубек, Л. Куба, Т. Ґ. Масарик, Я. Махал, З. Неєдлий, С. К. Нейман, Л. Нідерле, Ф. Палацький, Ф. Ржегорж, Ф. Ріґер, Я. Славік, П. Й. Шафарик.

Чеченець – А. Авторханов.

Шведи – Ґ. Адлерфельд, Г. Бельке, К. Беннедік, Вейге, Ґ. Веллінґ, А. Єнсен, А.-Л. Левенгаупт, Ґ. Лілієнкрона, Й. Маєр, П. Петерсон, П. Петре.

Тематична належність

Загальні праці

Ф. Аделунґ, А. М. Амманн, А. Арциховський, О. М. Бальтер, В. Ф. Баронг, Ф. Бартель, Ю. Бартошевич, А. Бельовський, Б. Берендорф, Й. Бєльський, М. Бєльський, Г. І. Бідерман, Я. Бідло, М. Бобринський, І. Бочкарьов, Ф. Буяк, К. Валішевський, Л. Вановський, Л. Василевський, Е. Вінтер, П. Владимиров, Ї. Горак, А. Ґаркаві, Є. Ґолубинський, Б. Ґреков, А. Джанніні, М. Довнар-Запольський, М. Дрінов, С. Дубнов, Ф. Духінський, Й. К. Енґель, С. Закшевський, Зарульський, Д. Іловайський, Н. Йорґа, Р. Ф. Кайндль, Н. Карамзін, Г. Карпов, І. Кирилов, В. Ключевський, О. Кольберґ, Ф. Конечний, І. Коперницький, Я. П. Коубек, М. Коялович, М. Крамер, Ф. Г. Р. Лайвсей, Ш.-Л. Лесюр, В. Лукомський, П. Р. Маґочі, Макарій, К. Мальтбрюн, К. Марм'є, А. Мартен, Я. Махал, В. А. Мацейовський, К. О. Меннінґ, С. Мінцлов, Н. Надєждін, А. С. Нарушевич, М. Ошерович, Ф. Палацький, С. Платонов, М. Поґодін, А. Пресняков, І. Прижов, В. Ралстон, А. Рамбо, Ж. Е. Реклю, Ф. Ржегорж, А. Ріґельман, А-Й. Ролле, Рубаков, Дж. В. Сімпсон, С. Соловйов, Т. Є. Стецький, М. С. Стрийковський, А. Суйковський, фон Тальві, В. Татищев, Філарет, А. Шемякін, І. Д. Шишманов, Ґ. Шрайбер, Ґ. Штадтмюллер, З. Штібер, Ф. Яворський, Язиков, Є. Янота.

Стародавня історія України

Георгій Амартол, Геродот, Гомер, В. Ґородцов, Б. Ґреков, Л. Ґумільов, Ю. Ґотьє, М. Еберт, С. Жебельов, І. Забєлін, Т. Зємєнцький, Йордан, Д. Каллістов, М. Каченовський, А. Г. Кіркор, Л. Козловський, Т. Лер-Сплавінський, Маврикій, І. Малала, Н. Марр, Менандр Протектор, К. О. Меннінґ, В. Міллер, Т. Міннс, К. Мошинський, В. Назор, Никифор І, Л. Нідерле, Н. П. Овідій, А. Орєшников, Павсаній, Ж. І. Паулі, Я. Потоцький, Прокопій Кесарійський, К. Птолемей, Б. Рибаков, М. Ростовцев, Д. Самоквасов, А. Спицин, Стефан Сурозький, Страбон, П. К. Тацит, П. Третьяков, А. Уваров, Б. Фармаковський, Феофан Сповідник, Феофілакт Сімокатта, Ф. Філін, Фотій, Фукідід, П. Й. Шафарик, В. Ягич, В. Янін.

Виникнення та розквіт Київської Русі

Адальберт Маґдебурзький, Адам Бременський, М. Алексєєв, Аль-Масуді, М. Артамонов, Г. З. Баєр, Бруно з Кверфурта, В. Васильєвський, С. Ґедеонов, Б. Ґреков, А. Ґалл, Л. К. Ґетц, Й. Ф. Г. Еверс,

В. Златарський, Ібн-Даста, Ібн-Фадлан, Ібн-Хаукаль, Ібн-Хордадбег, Ібн-Якуб, Д. Іловайський, В. Кадлубек, Константин VII Багрянородний, Лев Диякон Калоський, Л. П.-М. Леже, Г. Ловмянський, Б. Ляйб, Лямперт, В. Мавродін, Ґ. Ф. Міллер, М. Поґодін, Б. Рибаков, Н. Рубінштейн, М. Тихомиров, Тітмар (Дітмар), Ф. Успенський, А. Флоровський, М. Шайтан, Якут, Яхія Антіохійський.

Київська Русь за часів роздробленості. Галицько-Волинська держава – правонаступниця Київської Русі

Бартоломей, Генріх Латвійський, Л. К. Ґетц, Ібн-ал-Асір, В. Кадлубек, П. Дж. Карпіні, К. Кушперян, Г. Ловмянський, А. Насонов, А. Орлов, В. Пашуто, Рашидаддін, Б. Рибаков, В. Рубрук, І. Філевич, Л. Черепнін, А. Чоловський-Сас.

Політичний устрій, соціально-економічний і культурний розвиток Київської Русі та Галицько-Волинської держави у IX–XIV ст.

Д. Абрамович, Д. Айналов, М. Алпатов, Є. Анічков, А. Арциховський, А. Афанасьєв, Є. Барсов, Н. Брунов, П. Бутков, А. Веселовський, П. Владимиров, Н. Воронін, Б. Ґреков, М. Дьяконов, Й. Ф. Г. Еверс, К. Я. Ербен, І. Жданов, Л. Кавелін, К. Калайдович, Н. Калачов, М. Каченовський, В. Ключевський, Н. Кондаков, Г. Кох, В. Ламанський, Д. Лихачов, Н. Лихачов, Н. Львов, В. Міллер, Ґ. Ф. Міллер, О. Міллер, А. Насонов, Н. Нікольський, С. Обнорський, А. Орєшников, А. Орлов, А. Павлов, В. Пашуто, А. Пресняков, М. Приселков, І. Б. Раковецький, Б. Рибаков, А. Сахаров, В. Святловський, В. Сергеєвич, А. Соболевський, П. Строєв, В. Татищев, М. Тихомиров, Е. Тобін, В. Л. Томсен, В. Францев, А. Шахматов, Ж.-Б. Шерер, А. Л. Шлецер, Є. Щепкін, С. Юшков, В. Ягич, В. Янін, Яхія Антіохійський.

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (у другій половині XIV – першій половині XVI ст.)

А. Балоте, Ф. Брун, З. Герберштайн, А. Ґваньїні, М. Ґруневеґ, Я. Длуґош, М. Довнар-Запольський, Є. Замисловський, Ібн-Баттута, А. Кампензе, П. Караман, А. Кантаріні, М. Крамер, І. Лаппо, А. Левицький, М. Литвин, К. Ліске, М. Любавський, Ж. де Лянуа, М. Мєховіта, С. Мюнстер, В. Пічета, А. Н. К. Пшездзецький, З. Радзимінський-Люба, М. С. Стрийковський, Л. Черепнін, К. Шайноха, А. Ясинський.

Українські землі під владою Речі Посполитої. Наростання національно-визвольної боротьби українського народу

Г. Л. де Боплан, М. Браневський, К. Валішевський, П. делла Валле, Б. де Віженер, Гамберіні, В. Гондіус, Е. Ґліґнер, М. Дубецький, Ф. Євлашевський, Є. Козубський, Й. Лелевель, К. Ліске, Е. Лясота, Ж. Маржере, Л. Мюллер, Ю. У. Немцевич, С. Окольський, Б. Папроцький, М. Пашковський, П. Петерсон, С. Платонов, А. Поссевіно, К. Пуласький, С. Пшиленцький, П. Скарга, Я. Собєський, Ш. Старовольський, Талдуччі, М. Титлевський, Торрес, Ю. Третяк, Дж. Флетчер, М. Чайковський, К. Шайноха, Л.-К. Шанталі, П. Шевальє, Ж.-Б. Шерер.

Національно-культурний рух в Україні у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

В. Абрагам, Д. Абрамович, де Брежі, С. Будний, Й. Карматанянц, К. Левицький, Е. Ліковський, К. Ліске, В. Лозинський, Д. Х. Мазілу, Є. Мединський, П. Павлов, П. Скарга, Я. Собєський, М. Титлевський, Торрес, Ю. Третяк, Т. Чацький, Ж.-Б. Шерер.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. проти Речі Посполитої. Відродження Української держави

П. Алеппський, Г. Бельке, Ґ. Веллінґ, А. ван Вестерфельд, А. да Віміна Ченеда, К. Я. Гільдебрандт, В. Гондіус, С. Ґрондський, Г. Карпов, В. І. Коховський, Л. Кубаля, С. К. Кушевич, Ґ. Лілієнкрона, Я. Лям, Й. Маєр, Б. К. Машкевич, П. Меріме, Я. Міхаловський, В. Мякотін, В. Мясковський, Б. Нольде, П. Павлов, А. Панкратова, П. Парчевич, Й. Пасторій, Ф. Равіта-Ґавронський, А. С. Радзивілл, Н. Саґредо, Ю. Словацький, С. Твардовський, М. Чайковський, Я. Чинський, П. Шафранов, Ф. Шебеші, П. Шевальє, Ж.-Б. Шерер.

Українські землі у другій половині XVII ст. Поділ Гетьманщини

Барклай, У. фон Вердум, П. Ґордон, В. Ейнґорн, Ю. Б. Зіморович, Є. Козубський, С. Коллінс, С. Кот, В. І. Коховський, Л. Кубаля, С. К. Кушевич, І. Лук'янов, І. Миклашевський, В. Мякотін, Й. Некулче, Б. Нольде, П. Павлов, М. Чайковський, Е. Челебі, Ж.-Б. Шерер, Я. Т. Юзефович.

Українські землі наприкінці XVII – першій половині XVIII ст.

Ґ. Адлерфельд, Дж. Ґ. Байрон, Ж. Балюз, К. Беннедік, Ф. К. Вебер, Вейге, Вольтер, В. Гюґо, П. Ґордон, Б. Деляневіль, А. Де Монті,

А. Єнсен, Й. Ґ. Корб, Д. Крман, А.-Л. Левенгаупт, Максиміліян Емануїл, Х. Г. Манштайн, Р. Мартель, В. Мякотін, Й. Некулче, Б. Нольде, П. Петре, Ф. Равіта-Ґавронський, К. Рондо, Ю. Словацький, Є. Тарле, Феріаль, Я. Т. Юзефович, Ю. Юль, Н. Юнаков.

Культура України другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

Д. Абрамович, В. Аскоченський, Н. Барсуков, Д. Х. Мазілу, П. Морозов.

Українські землі у другій половині XVIII ст. Ліквідація Російською імперією української державності

Г. Ауербах, Г. Вотрен, Б. Гакет, Й. Ґ. Гердер, Е. Герцберґ, Й. Г. Ґеорґі, С. Г. Ґмелін, Й. А. Ґюльденштедт, Є. Дружиніна, В. Зуєв, В. Кокс, Ґ. де Кулон, А. Леванідов, Н. Ґ. Леклерк, Г. Мальмсбюрі, А. Марцінковський, Дж. Маршалл, Ш. Ф. Массон, Й.-В. Меллер, Мощенський, В. Мякотін, А. С. Нарушевич, А. Петров, Ф. Равіта-Ґавронський, Н. Рубінштейн, Ю. Словацький, К. Хоєцький, А. В. Яблоновський.

Культура України другої половини XVIII ст.

П. Морозов, А. В. Яблоновський.

Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

І. Аксаков, О. де Бальзак, Й. Г. Блязіус, Ф. Боденштедт, К. Гавлічек-Боровський, А. Гакстхавзен, Де ля Фриз, І. Діґуров, І. Долґорукий, Н. Дурова, Т. Т. Єж, В. Ізмайлов, Е. Д. Кларк, Й. Ґ. Коль, А. Левшин, І. Муравйов-Апостол, М. Муравйов-Апостол, Ю. У. Немцевич, А. Петцольд, А. Пішчевич, Я. Потоцький, І. Сбітнєв, В. Сиповський, П. Сумароков, Є. Тарле, К. Ценгелевич, М. Чайковський, П. Шаликов, П. Шафранов, Віт. Шульґін, В. Яцунський.

Західноукраїнські землі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

В. Завадський, К. Ф. В. Зап, Ю. У. Немцевич, Ф. Піццагаллі, Й. Полєк.

Українська культура в першій половині XIX ст.

А. Авріль, Й. Бадалич, Г. І. Бакалов, Н. Барсов, Л. Большаков, Г. Брандес, П.-Ж. Буає, І. Бунін, С. Дурилін, Е. А. Дюран, А. Єнсен, В. Жгенті, Ф. Заплеталь, А. Курелла, К. Кушперян, Л. П. М. Леже,

А. Мазон, Б. Малон, Ф. П. Марчант, А. М. Матуте, Дж. Раффалович, М. Ролле, Т. Чацький, І. Д. Шишманов, Л. Яновський.

Наддніпрянська Україна в другій половині XIX ст.

А. Авріль, А. Ашкерц, А. Веселовський, Б. Веселовський, С. Вітте, К. Делямар, Н. Дружинін, І. Ємельянов, Є. Ковальська, Т. Ланґе, Е. Руліковський, М. Чайковський.

Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії в другій половині XIX ст.

А. Авріль, К. Бартошевич, Г. І. Бідерман, Г. Брандес, Л. Василевський, Ф. Главачек, Т. Т. Єж, В. Завадський, Я. Лям, Р. Мартінс, Е. Р. Нойбауер, Ф. Ріґер, Ю. Шуйський.

Культура України у другій половині XIX ст.

Ф. Главачек, Т. Зєлінський, Л. Куба, Я. Лям, П. Павлов, Ф. Ржегорж.

Наддніпрянська Україна на початку XX ст.

С. Вітте, А. Марголін, П. Мілюков, Дж. Раффалович, П. Рорбах, А. Сидоров, Вас. Шульгін.

Західноукраїнські землі на початку XX ст.

Р. Мартінс, Т. Ґ. Масарик, П. Мілюков, Я. Славік.

Культура України на початку XX ст.

Ч. Зібрт, А. Марголін, П. Мілюков, Дж. Раффалович.

Україна в Першій світовій війні

Вільгельм II Гогенцоллерн, Я. Гашек, М. Гофман, В. Ґренер, Д. Ллойд Джордж, Т. Ґ. Масарик, Дж. Раффалович, П. Рорбах, А. Сидоров, П. Струве, Вас. Шульгін.

Українська революція (1917 – початок 1918 року)

Д. Ллойд Джордж, А. Марголін, Т. Ґ. Масарик, С. Мельґунов, П. Мілюков, І. Мінц, М. Рафес, А. Сидоров, Вас. Шульгін.

Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918–1920 роки)

І. Бунін, Вільгельм II Гогенцоллерн, М. Гофман, В. Ґренер, Г. Ґуммерус, А. Денікін, С. Дубнов, Н. Какурін, Г. Кох, Д. Ллойд Джордж, А. Марголін, Т. Ґ. Масарик, С. Мельґунов, П. Мілюков, І. Мінц, Ю. Пілсудський, Н. Попов, М. Рафес, Е. Ромер, П. Рорбах, С. Шварцбарт.

Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921–1928 роки)

А. Авторханов, М. Бердяєв, Р. Мартель, Н. Попов, М. Хрущов, С. Шварцбарт.

Радянська модернізація України (1928–1939 роки)

М. Бердяєв, А. Вонарбурґ, Р. Конквест, Г. Кох, Р. Мартель, Дж. Мейс, М. Хрущов.

Західноукраїнські землі в 1920–1939 рр.

А. Гурський, Т. Ґ. Масарик, Я. Морільйо, З. Неєдлий, С. К. Нейман, Ю. Пілсудський, П. Судоплатов, Г. Юзефський.

Україна під час Другої світової війни (1939–1945)

Е. Кох, А. Розенберґ, П. Судоплатов, М. Хрущов.

Повоєнна відбудова і розвиток України (1945 – початок 1953 року)

А. Авторханов, П. Судоплатов, М. Хрущов.

Україна в період десталінізації (1953–1964)

А. Авторханов, М. Хрущов.

Україна у період загострення кризи радянської системи (середина 60 – початок 80-х років)

А. Авторханов.

Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України

А. Авторханов.

З поеми Гомера «Одіссея»
Про кіммерійців
(VIII ст. до н. е.)

Там розташовані місто
й країна людей кіммерійських,
Хмарами й млою вповиті,
Ніколи промінням ласкавим
Не осяває їх сонце в блакиті
ясній світлодайне,
Чи від землі воно йде у зоряні
неба глибини,
Чи повертається знов до землі
з неосяжного неба, –
Ніч лиховісна там вічно
нещасних людей окриває.

З «Історії» Геродота. Книга IV. Мельпомена
Про племена, які мешкали на території нинішньої України
(V ст. до н. е.)

11. Та є ще й інший переказ. Він найбільш поширений, отже, вважаю його правдивим. Згідно з ним, кочові скіфи жили в Азії. На них найшли війною масагети (іранське плем'я. – *Упор.*). Під їхнім натиском скіфи перейшли до країни кіммерійців, бо ця країна, що її тепер займають скіфи, належала здавна, як кажуть, кіммерійцям. Як зачули кіммерійці, що підходять скіфи, зібрали велике військо й стали радитись... Кращою була рада царів, але народ гадав за ліпше покинути край і не наражатися на небезпеку; царська думка була така, що треба боротися з прийшлими. Ніхто не хотів поступатися – ані царі народові, ані народ царям; ті хотіли кинути край, оддати без боротьби прийшлим, царі ж думали полягти у своєму краю й не втікати з народом. Такі думки поділили їх на два табори – було їх [в обох] по однаковій кількості, – боролися між собою й полягли. <...>

Кіммерійський народ поховав їх коло ріки Тіраса (Дністер. – *Упор.*); ще й тепер можна бачити ту могилу. Поховавши їх, вирушив народ із краю, а скіфи прийшли й зайняли порожні землі.

17. Від пристані бористенітів – вона є середньою з-поміж надморських пристаней Скіфії – нині найближче живуть калліпіди; вони вже погречені скіфи; за ними інше плем'я, що називається

алізони. Вони, калліпіди й інші далі тримаються скіфських звичаїв, але сіють і їдять збіжжя, цибулю, часник, сочевицю і просо. Вище алізонів скіфи-орачі, що сіють збіжжя не собі на поживу, а на продаж. Ще вище неври, а поза неврами на північ, скільки знаємо, безлюдна пустеля. Оце народи, що живуть за Гіпанісом (Пд. Буг. – *Упор.*), на захід від Бористена (Дніпра. – *Упор.*).

18. А як перейти Бористен, то зразу ж перша від моря лежить Лісиста [країна], а від неї вгору живуть скіфи-землероби. Ті греки, що живуть над рікою Гіпанісом, називають їх бористенітами, а самі себе ольвіополісом. Ті скіфи-землероби займають землі на схід на три дні дороги; досягають ріки, що зветься Пантікап; а на північ треба пливти Бористеном (уздовж їхнього боку) одинадцять днів. Ще далі на північ тягнеться велика пустеля, а за нею живуть андрофаги (грецькою мовою «людоїди». – *Упор.*), народ своєрідний, не скіфський. Далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки відаємо, немає ніякого народу.

53. Четверта ріка – Бористен, що після Істру (Дунаю. – *Упор.*) є найбільшою; на нашу думку, він найплодючіший не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі й найпридатніші для худоби пасовиська, він же має щонайбільше доброї риби. Вода з нього найприємніша для пиття; він пливе чистий між іншими мутними. Над його берегами найкращі посіви; в місцях, де несіяно, родить висока трава. У його гирлі нагромаджується сама по собі велика кількість солі. У ньому водяться великі риби, ...що звуться антакеї (рід осетрів. – *Упор.*), й багато іншого, гідного подиву. Аж до країни Геррос, що до неї сорок днів плавби, відома його течія, знаємо, що тече з півночі; а через які краї пливе у вищій течії – ніхто не скаже; мабуть, пливе через пустелю аж до країни скіфів-хліборобів, бо ці скіфи живуть над ним на просторі десятьох днів плавби. <...>

Бористен тече аж поблизу моря і там разом з Гіпанісом вливається в один і той самий лиман. Шмат же краю між обома ріками називається гора Гіпполая, і на ньому стоїть святилище Деметри, за святилищем над Гіпанісом живуть бористеніти. <...>

71. Похорони царів відбуваються у краю Геррос, до котрого Бористен ще судноплавний. Коли у скіфів умирає цар, вони там викопують велику чотирикутну яму, а як вона вже готова, беруть трупа. Тіло мерця покривають воском, живіт розпорюють і вичищають, наповнюють товченим шафраном, кадилом, прочитаном і анісовим насінням, а потім знову зшивають. [Мерця] кладуть на віз і везуть до іншого народу [племені]. Ті, що до них привезено мерця, роблять так, як царські

скіфи. Відрізують шматок свого вуха, стрижуть волосся, роблять кругом надрізи на руці, дряпають чоло і ніс, проколюють ліву руку стрілою. Звідти (знову) беруть тіло царя на віз і везуть далі, до іншого народу, який під їхнім пануванням. З ними разом ідуть ті, до яких прийшли найперше. Коли вже об'їдуть із мерцем усі краї, спиняються в Герросі, що є останнім із підвладних їм народів і місцем поховання. Після того як покладуть мерця в яму на підстилку, застромлюють у землю з обох боків тіла списи, прив'язують до їх вершків поперечні жердини і накривають їх очеретом. Обіч нього (мерця) кладуть до ями одну задушену наложницю, виночерпія, кухаря, конюха, слугу, окличника, коней і первенців всяких інших домашніх тварин, а також золоті чаші; срібла ж і міді не мають у вжитку. Коли це зроблять, насипають наперегони високу могилу, щоб була якнайбільша.

101. Скіфія має вигляд чотирикутника, що в двох місцях прилягає до моря; той бік, що над морем, такий само завдовжки, як і той, що простягається у глибину краю. Бо від Істра до Борисфена... ще десять: туди ж, у глибину краю, від моря до меланхленів, що мешкають трохи вище від скіфів, двадцять днів дороги; день дороги я приймаю за двісті стадій. Так, отже, скісний бік Скіфії складає сорок тисяч стадій, а простий, у глибину краю, знову стільки само стадій. Такий завбільшки той край.

105. Неври (предки слов'ян; до Геродота дійшов відгомін слов'янських вірувань у вовкулаків. – *Упор.*) мають скіфські звичаї. За одне покоління перед походом Дарія мусіли вони покинути край через змії. Саме земля вивела із себе багато змій; вони ще й напали з півночі, з пустелі, так що неври мусили покинути свій край і перейти до країни будинів. Виглядає так, що ті люди чарівники. Скіфи й греки, що живуть у Скіфії, кажуть, що кожен невр раз на рік стає вовком на кілька днів, а по тому знову прибирає давню подобу...

З книги Овідія «Скорботи»
Про сарматів і ґетів
(I ст. до н. е. – I ст. н. е.)

Я живу... на сарматському узбережжі... великий натовп сарматського та ґетського племені роз'їжджає на конях по дорогах. Серед них немає жодного, хто не носив би сагайдака, лука та стріл, смертоносних через зміїну отруту...

Ворог, сила якого – кінь та швидка стріла, спустошує жалюгідні статки навколишніх сіл.

З книги Йордана
«Про походження і діяння ґетів» (IV ст.)

Позаяк, наслідуючи сказане старшими письменниками, я, наскільки зумів, розвинув [ті події], коли обидва племені, остроґоти й везеґоти, були ще одним цілим, а також з достовірністю прослідкував [історію] везеґотів, які вже відокремилися від остроґотів, доведеться нам знову повернутися до давніх їхніх скіфських поселень і уявити так само послідовно генеалогію і діяння остроґотів. Про них відомо, що після смерті короля їхнього Германариха (помер прибл. у 376 р. н. е. – *Упор.*) вони, відокремившись від везеґотів і підкорившись владі гунів, залишилися в тій самій країні, причому Амал Вінітарій утримав усі знаки свого панування. Наслідуючи доблесті діда свого Вультульфа, він, хоч і був нижчим від Германариха за щастям і удачею, з болем сприймав підкорення гунам. Помалу звільнюючись з-під їхньої влади і випробуючи свою силу, він спрямував військо у землі антів, і, коли вступив туди, у першому бою був переможений, але надалі почав діяти рішуче і розіп'яв короля їхнього Божа із синами його і з сімдесятьма старійшинами для залякування...

Венеди, хоч і гідні презирства через слабкість зброї, одначе могутні своєю кількістю, намагалися попервах дати відсіч. Але нічого не варта велика кількість нездатних до війни, особливо у тому випадку, коли й Бог допомагає, і багато озброєних підступає. Ці венеди походять від одного кореня і нині відомі під трьома назвами: венедів, антів, склавинів...

З книги Прокопія Кесарійського «Війни»
Про життя і побут слов'янських племен (V–VI ст.)

Ці племена, слов'яни і анти (автор називає слов'янами племена, які жили на Волині, а антами – слов'янські племена Подніпров'я. – *Упор.*), не підкоряються одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи (грецькі й римські історики і письменники все населення пн. частини Зах. Європи та всієї Сх. Європи зневажливо називали «варварами», тобто відсталими людьми. – *Упор.*) здавна живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, вони визнають владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин. Долі вони зовсім не знають і не приписують їй ніякого впливу на людей. Шанують вони річку, німф і деякі інші божества, жертвують їм всім і з цих жертв ворожать собі. Коли їм загрожує смерть, під час хвороби чи на війні, вони дають

обітницю, що коли врятуються від смерті, то негайно принесуть за врятування життя жертву богу...

Живуть вони в убогих хатинах, далеко розташованих одна від одної, і часто міняють місце проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики; панцирів вони не носять; деякі виходять у бій без хітона і трибонія (верхнього і спіднього одягу. – *Упор.*), в дуже коротких штанях, що закривають лише частину тіла.

У тих і других варварів одна мова, проста і варварська; не відрізняються вони одні від одних і зовнішнім виглядом. Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русяве і не переходить у чорне, а рудувате і до того ж – в усіх. Підступності чи лукавства в них зовсім мало, але при всій їх простоті вдача у них гунська. І ім'я слов'янам і антам було споконвіку одне: тих і других в давнину називали оборами; думаю, що вони жили розсіяно [розкидані тут і там] і займали великі простори. Більша частина земель за Істром (Дунаєм. – *Упор.*) належить їм.

З книги Маврикія Стратега «Стратегікон»
Про життя і побут слов'ян (V–VII ст.)

Племена слов'ян і антів живуть спільно, і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в країні, і вони досить витривалі, переносять легко і спеку, і холод, і дощ, і неприкритість тіла, і убозтво... Живуть серед лісів, рік, боліт і важких для переходу озер... До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, привітно зустрічають і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього. Коли б, через недбайливість господаря, гість потерпів яку шкоду, то той, що передав гостя другому господареві, підняв би війну, бо вони вважають своєю святістю – помститись за кривду гостя. Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не тримають у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їхнє рабство певним строком, після чого відпускають в їхню землю, якщо вони захочуть, за деяку винагороду або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їхню любов.

Їхні жінки бувають чесні понад міру, а багато їх вважає смерть чоловіка за власну, й радо самі себе гублять, не вважаючи своє вдівство життям...

Є в них і безліч усяких плодів, складених купами, і найбільш – проса...

...Усі чоловіки озброєні в них невеликими дротиками, по два на кожного, а в деякого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які утруднюють рух. Є в них дерев'яні луки і стріли, змочені отрутою... В них нема спільної влади... і в бою не знають правильного строю, але намагаються битися в бойовому порядку...

Оскільки ж у них панують різні думки, вони або не приходять до згоди, або, якщо навіть і погоджуються, то інші негайно ж порушують вирішене, оскільки всі думають протилежно і ні один не хоче поступатися іншому... Оскільки у них багато вождів (дослівно царів. – *Упор.*) і вони не згідні один з другим, не зайве декого з них прибрати до рук за допомогою обіцянок і дарунків... а на інших нападати, щоб ворожість до всіх не призвела до об'єднання або монархії.

З послання Константинопольського патріарха Фотія Про похід Аскольда на Константинополь (860 р.)

Народ дикий і суворий, без страху... все руйнує, все нищить... Чи пригадуєте той час незносний, тяжкий, коли прийшли до нас варварські кораблі, дихаючи чимсь суворим, диким, погибельним... Коли вони йшли попри місто, несучи, виставляючи плавців з четами, мовби загрожуючи місту смертю від меча... Коли переляк і темрява опанувала розум, і вухо прислухалося тільки до однієї вістки: варвари перелізли стіну, і вороги опанували місто! І то яке місто! – Місто Константинополь, оздоблене здобиччю з багатьох народів, який народ хоче зробити тебе здобиччю! Ти, що здобував багато трофеїв над ворогами Європи, Азії і Африки, як підняла над тобою тепер спис варварська, проста рука, щоб над тобою поставити трофей!

Про Аскольдове хрещення Русі (867 р.)

Не тільки болгари навернулися до християнства, а й той народ, про якого багато й часто говориться і який перевершує інших брутальністю і звірством, тобто так звані руси. Підкоривши сусідні народи і через те надто запишавшись, вони підняли руку на Ромейську імперію. Але тепер вони перемінили еллінську (тобто язичницьку. – *Упор.*) й безбожну віру, якої раніше дотримувалися, на чисте християнське вчення, увійшовши до числа відданих нам друзів, хоча коротко перед тим грабували нас і виявляли нестриману зухвалість. І в них запалала така жадоба віри і ревність, що вони прийняли пастиря і з великою ретельністю виконують християнські обряди.

З книги Аль-Масуді
«Промивальні золота і копальні самоцвітів»
Про слов'ян і русів (20–50-і роки X ст.)

2. Слов'яни поділяються на багато народів; деякі з них християни, між ними є також язичники, так само й сонцепоклонники. Живуть вони біля великої ріки, що тече зі сходу на захід. Друга ріка в їхній країні тече зі сходу на захід, поки не вливається ще в іншу ріку, яка приходить з країн Ільгуза.

В їхній країні багато рік, що течуть з півночі. Жодне з їхніх озер не солоне, бо країна їхня далеко від сонця, і вода їхня солодка; вода ж близька до сонця буває солона. Країна, що далі за ними на північ, не заселена через холод і силу-силенну води. Більша частина їхніх племен – язичники, які спалюють своїх мерців і поклоняються їм. Вони мають багато міст, також церкви, де навішують дзвони, в які б'ють молотком подібно до того, як у нас християни б'ють дерев'яним калаталом по дошці. <...>

Вище ми вже оповіли про царя, якому в минулі часи підлягали решта царів, себто про Маджака – царя Валинани (волинян. – *Упор.*) – народ, який є одним з основних слов'янських народів, їх поважають поміж їхніми народами і мають перевагу поміж ними. Але потім пішло роз'єднання поміж їхніми народами, лад їх був порушений, вони прийшли до занепаду і кожне плем'я вибрало собі царя...

9. Щодо язичників, які є в країні хозарського царя, то деякі з їхніх племен – слов'яни і руси. Вони живуть в одній з двох половин цього міста (Ітілія. – *Упор.*) і спалюють своїх мерців з їх в'ючною худобою, зброєю і прикрасами. Коли вмирає чоловік, з ним спалюється живою його дружина; коли ж умирає жінка, то чоловік не спалюється; а коли вмирає в них неодружений, то його одружують після смерті. Жінки їхні хочуть бути спаленими, щоб увійти з ними в рай. <...>

10. Постанова столиці Хозарської держави, щоб у ній було сім суддів: двоє з них для мусульман, двоє для хозар – ці судять за законом Таури (Тори, П'ятикнижжя. – *Упор.*), двоє для тамтешніх християн – ці судять за законом Інджиля (Євангелія. – *Упор.*), один же з них для слов'ян, русів і інших язичників – він судить за законом язичества, тобто за законом розуму. Коли ж трапляється великий позов, про який вони (судді) уявлення не мають, то вони (язичники) приходять до мусульманських суддів, доносять їм про це і підкоряються рішенню, необхідному за законом ісламу. Серед царів сходу в цих країнах ніхто не держить війська на платні, крім царя

хозарського. Всі мусульмани відомі в цих країнах під назвою «народу Ласії». Руси ж і слов'яни, про яких ми сказали, що вони язичники, складають військо царя і його челядь.

11. У верхів'ях Хозарської ріки є гирло, яке сполучається з рукавом моря Найтас, що є Руське море; ніхто, крім них (русів. – *Упор.*), не плаває на ньому, і вони живуть на одному з його берегів. Вони – великий народ, який не підкоряється ні цареві, ні законові; між ними є купці, які мають зносини з областю булгар. Руси мають у своїй землі срібний рудник, подібний до того срібного ж рудника, що є в горі Банджгіра, у землі Хорасана.

12. Руси складаються з багатьох народів, які поділяються на порізнені племена. Серед них є плем'я, зване Лудана, – найчисленніше з них; вони подорожують з товарами в країну Андалус (Іспанію. – *Упор.*), Румію (Рим. – *Упор.*), Кустантінію (Константинополь – Царград, нині Стамбул, Туреччина. – *Упор.*) і Хозар. Після 300 року гіджри (922–923 року н. е. – *Упор.*) сталося, що близько 500 кораблів, з яких на кожному було по сто чоловік (з русів), ввійшли в рукав Найтаса, що сполучається з Хозарською річкою (тобто Хозарським морем. – *Упор.*).

Після того як руські судна прибули до хозарських людей, поставлених біля гирла рукава, вони (руси) послали до хозарського царя (послів) просити, щоб вони могли перейти в його країну, ввійти в його ріку і вступити в Хозарське море, яке є також море Джурджану, Табаристану та інших перських країн, як ми вже згадували, з умовою, що вони дадуть йому половину всього, що награбують у народів, які живуть поблизу цього моря. Він же (цар) згодився на це. Тому вони вступили в рукав, досягли гирла ріки і почали підійматись по цій водній смузі, поки не досягли ріки Хозарської, ввійшли по ній у місто Ітіль, пройшли його і дісталися до гирла ріки і місця, де воно впадає в Хозарське море. Починаючи звідси до міста Ітіль (Волга. – *Упор.*) – це велика ріка і багатоводна. І руські судна розійшлися по цьому морю; юрби їх [русів] кинулись на Джиль, Дайлем, на міста Табаристану, на Абаскун, що на Джурджанському березі, на Нафтову країну і в напрямі до Адарбайджану, бо від краю Ардабіля в країні Адарбайджан до цього моря віддаль близько трьох днів дороги. І руси проливали кров, брали в полон жінок і дітей, грабували майно, пускали вершників [для нападів] і палили. Народи, які жили біля цього моря, заголосили, пройняті жахом, бо їм з найдавніших часів не траплялося, щоб ворог ударив на них тут, а прибували сюди лише судна купців і рибалок. Руси ж воювали з Джилем, Дайлемом і з воєначальником в Ібн абіс-Саджа

і досягли нафтового берега в краю Ширвана, відомого під назвою Баку. Повертаючись з прибережних країн, руси повернули на острови, близькі до Нафти, на віддалі кількох миль від неї. Царем Ширвану був тоді Алі Ібн аль-Гайтам. І жителі озброїлися, сіли на кораблі і купецькі судна і вирушили до цих островів; але руси ринули на них, і тисячі мусульман були відбиті і потоплені. Багато місяців руси залишалися на цьому морі в такому становищі. ...Після того як вони награбували і їм надокучило це життя, подались вони до гирла Хозарської ріки, послали [послів] до царя хозарського і понесли йому гроші й здобич згідно з їх умовою. Цар же хозарський не має суден, і його люди не звикли до них; в іншому разі мусульмани були б у великій небезпеці від нього. Ларсія ж і інші мусульмани з країни Хозар дізнались про цю справу і сказали хозарському цареві: «Дозволь нам [помститись], бо цей народ напав на країну наших братів – мусульман, проливав їх кров і взяв у полон їхніх жінок і дітей». Не маючи змоги перешкодити їм, цар послав [послів] до русів і сповістив їх, що мусульмани мають намір воювати з ними. Мусульмани ж зібрались і вийшли шукати їх при вході в Ітіль по воді. Коли ж побачили вони одні одних, руси вийшли зі своїх суден. Мусульман було близько 15000 з кіньми і зброєю, з ними було також багато тих християн, що жили в Ітілі. Три дні тривав між ними бій; бог допоміг мусульманам проти русів, і меч знищив їх – хто був убитий, а хто утоплений. Близько ж 5000 їх урятувались і вирушили на суднах у країну, суміжну з країною Буртас, де вони залишили свої судна й отаборились на суші; але одні з них були вбиті жителями Буртаса, а інші потрапили до мусульман у країну Булгар, і ті перебили їх. Порахованих мерців з убитих мусульманами на березі Хозарської ріки було близько 30000. З того року руси не відновляли більше того, що ми описали.

З «Книги дорогоцінних скарбів» Абу Алі Ахмеда Ібн Омар Ібн Даста Про слов'ян (30-і роки X ст.)

2. ...На самому початку границі країни слов'ян знаходиться місто під назвою Куяб (?). Шлях в їх країну йде степами, землями бездоріжними, через струмки й дрімучі ліси. Країна слов'ян – країна рівна і лісиста; в лісах вони й живуть. Вони не мають ні виноградників, ні нив. З дерева виробляють вони щось подібне до глеків, у яких містяться в них і вулики для бджіл, і мед бджолиний зберігається. Це зветься в них сидж, і один глек містить у собі близько десяти кухлів його. Вони пасуть свиней подібно до овець. Коли вмирає хтось з них, вони спалюють труп його. Жінки їх, коли трапиться

в них покійник, дряпають собі ножем руки й обличчя. На другий день по спаленні покійника йдуть туди, де воно відбувалось, збирають попіл і кладуть його в урну, яку ставлять потім на пагорок. Через рік після смерті людини беруть глеків двадцять меду ... і несуть їх на той пагорок, де збирається родина покійного, їдять, п'ють і потім розходяться. Якщо в покійного було три дружини і одна з них твердить, що вона (особливо) любила його, то приносить вона до трупа його два стовпи, і їх забивають сторч у землю, потім кладуть третій стовп упоперек, прив'язують посеред цієї перекладки вірьовку, стають на лаву, і кінець цієї вірьовки (дружина) зав'язує навколо своєї шиї. Коли вона так зробила, лаву прибирають з-під неї, і вона лишається повислою, поки не задихнеться і не вмре, а після її кидають у вогонь, де вона й згоряє. Всі вони ідолопоклонники. Найбільше сіють вони просо. Під час жнив беруть просяні зерна в ковші, підіймають їх до неба і говорять: «господи, ти, що постачав нам їжу [досі], дай і тепер нам її вдосталь».

Є в них різні лютні, гуслі й сопілки. Їх сопілка два лікті завдовжки, лютня ж їх восьмиструнна. Хмільний напій готують з меду. При спалюванні покійників вдаються в буйні веселощі, виявляючи у такий спосіб свою радість з приводу ласки, зроблені йому [покійникові] богом. Робочої худоби в них мало, а верхових коней має лише одна згадана людина. Зброя їх складається з дротиків, щитів і списів; іншої зброї не мають.

Ватажок їх коронується; йому вони коряться і від наказів його не відступають. Житло його міститься в середині країни слов'ян. Згадана вище особа, яку титулують вони «господарем господарів», зветься в них свіят-цар; ця особа стоїть вище від субанеджа (жупана. – *Упор.*), який є тільки його намісник. Цар цей має верхових коней, не має іншої їжі, крім кобилячого молока. Є в нього теж чудові, міцні й дорогоцінні кольчуги. Місто, де він живе, зветься Джарваб (?); у ньому відбувається щомісяця, протягом трьох днів, торг. Холод у їх країні буває такий сильний, що кожний з них викопує собі в землі щось подібне до льоху, до якого приробляють дерев'яну гострокінцеву покрівлю, на зразок [покрівлі] християнської церкви, і на покрівлю накладають землі. В такі льохи переселяються з усією родиною і, взявши трохи дров і каміння, запалюють вогонь і розжарюють каміння на вогні до червоного..., поливають його водою, від чого розходиться пара, яка так нагріває житло, що скидають уже одяг. У такому житлі лишаються до весни. Цар їхній об'їжджає їх щороку. Коли в когось з них є дочка, то цар бере собі на рік по

одному з її убрань, а якщо син, то цар бере собі теж по одному з його убрань на рік. У кого нема ні сина, ні дочки, той дає на рік по одному з убрань дружини або служниці. Спіймає цар у державі своїй розбійника, звелить або задушити його, або ж віддає його під нагляд когось з правителів на далеких окраїнах своїх володінь. <...>

3. Щодо Русії, то міститься вона на острові, оточеному озером. Острів цей, на якому живуть вони [руси], займає простір на три дні дороги; укритий він лісами й болотами; нездоровий і вогкий до того, що досить стати ногою на землю, і вона вже труситься через велику кількість води в ній. Вони мають царя, який зветься хакан-Рус. Вони роблять набіги на слов'ян, підпливають до них на кораблях, висідають, забирають їх (слов'ян. – *Упор.*) у полон, відвозять у Хазран і Булгар і продають там... Коли в якогось з них народиться син, то він бере вийнятий з піхов меч, кладе його перед новонародженим і говорить: «Не залишу тобі в спадщину ніякого майна, а будеш мати тільки те, що здобудеш собі цим мечем». Вони не мають ні нерухомого майна, ні міст [або селищ], ні нив; єдиний промисел їх – торгівля соболями, білячим та іншим хутром, який й продають вони бажаючим; плату, одержувану грішми, зав'язують дуже міцно в пояси свої. Одягаються вони неохайно; чоловіки носять у них золоті браслети. З рабами поводяться добре і дбають про їхній одяг, бо використовують їх під час торгівлі. Міст у них багато, і живуть вони просторо. До гостей ставляться з пошаною і поводяться добре з іноземцями, які шукають у них захисту, та й з усіма, хто часто в них буває, не дозволяючи нікому зі своїх кривдити або утискати таких людей. Коли ж хтось із них скривдить або утисне іноземця, допомагають останньому і захищають його.

Мечі в них сулайманові. Коли просить допомогти котрийсь з їхніх родів, виступають у поле всі: між ними нема розбрату, а воюють одностайно проти ворога, поки не переможуть його. Коли хтось з них має позов на іншого, то кличе його на суд до царя, перед яким і сперечаються; коли цар вирік присуд, виконується те, що він велить. Якщо обидві сторони вироком царя незадоволені, то, з його наказу, мусять розв'язати справу остаточно зброєю: чий меч гостріший, той і візьме гору. До цієї боротьби родичі приходять озброєні і стають; тоді суперники починають битись і хто переможе, той справу виграє після своїх вимог...

Є в них знахарі – деякі з них дають накази цареві, немов вони начальники їхні (русів). Трапляється, що наказують вони приносити в жертву творцеві їхньому, що тільки заманеться їм: жінок, чоловіків

і коней, а вже коли наказують знахарі, то не виконувати їхнього наказу аж ніяк не можна. Взявши людину або тварину, знахар накидає їй петлю на шию, підвішує жертву до колоди і чекає, поки вона не задихнеться, і каже, що це жертва богу.

Вони мужні і хоробрі. Коли нападають на інший народ, то не відступають, поки не знищать його всього; гноблять переможених і обертають їх у рабство. Вони високорослі, мають гарний вигляд і сміливі під час нападу; але сміливості цієї на коні не виявляють, а всі свої набіги роблять на кораблях. Шаровари носять вони широкі: сто ліктів матерії йде на кожні. Надягаючи такі шаровари, збирають їх вони у збори коло колін, до яких потім прив'язують. Усі постійно носять при собі мечі, бо мало вірять один одному, а що підступ у них річ звичайна: кому вдасться здобути хоч малий маєток, зараз же рідний брат або товариш починає заздро позирати і силкується, щоб як-небудь того вбити або пограбувати...

Коли вмирає в них хтось із знатних, йому викопують могилу в вигляді великого дому, кладуть його туди і разом з ним кладуть у ту ж могилу як його одяг, так і браслети золоті, які він носив; далі опускають туди безліч харчів, посудини з напоями і карбовану монету. Нарешті, кладуть у могилу живу й улюблену дружину покійника. Потім отвір могили закладається, і дружина вмирає в могилі.

З книги візантійського імператора Константина VII Порфірогенета (Багрянородного) «Про управління імперією» Про полюддя у слов'ян (середина X ст.)

Коли настане листопад місяць, князі їхні (русів) одразу виходять з усіма русами з Києва і відправляються у полюддя, тобто круговий об'їзд, а саме в слов'янські землі Вервіанів, Друговитів, Кривичів, Севериїв (деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян. – *Упор.*) і решти Слов'ян, що платять данину русам. Годуючись там протягом цілої зими, вони у квітні місяці, коли розтає лід на річці Дніпрі, знову повертаються в Київ. Потім же... взявши свої моноксили, вони споряджають їх і вирушають у Романію (тобто Візантію. – *Упор.*).

Із «Записок» Ібн-Якуба Загальна характеристика слов'ян (60-і рр. X ст.)

Взагалі слов'яни – люди сміливі, здатні до походу і якби не було розрізнення серед їх численних і розкиданих племен, то не міг би з їхніми силами боротися жоден народ у світі. Вони замешкують краї найбагатші оселями і життєвими засобами. Пильнують хліборобства

і щодо здобування собі на прожиток, переважають всі народи півночі. Крам від них іде морем і суходолом до Русі і Царгорода.

З «Книги шляхів і держав» Ібн-Хаукаля
Про походи князя Святослава (60–70-і рр. X ст.)

Тепер не залишилося і сліду ані від булгарів, ані від буртасів, ані від хозарів, бо Русь напала і знищила всіх їх, забрала в них всі ті краї і привернула до себе.

З книги візантійського історика Лева Диякона
Про князя Святослава (970–972 рр.)

Імператор погодився на переговори. В позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Дунаю в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Святослав переїздив через ріку в човні і, сидячи за веслом, гріб разом з іншими без ніякої відмінності. На вигляд він був такий: середній на зріст, не дуже високий, не дуже низький, з густими бровами, з блакитними очима, з плоским носом, з голеною бородою і з густими вусами. Голова у нього була зовсім гола, тільки з одного боку її висіло пасмо волосся, що означало знатність роду; шия кремезна, міцна, плечі широкі та всі інші частини тіла були цілком співмірні, однак виглядав він похмурим і диким. В одному вусі стриміла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами, з рубіном, посеред них установленим. Одяг на ньому був білий, нічим, крім чистоти, від інших не відмінний...

Палкий, сміливий, відважний, діяльний. На пропозицію імператора забратися з Мізії (Болгарія. – *Упор.*) Святослав відповів, що як Візантія не схоче заплатити його втрати – нехай швидше забирається з Європи, бо то їй не належить, і до Азії переходить!

Характеристика слов'ян
(970-і рр. X ст.)

Народ нерозважний, войовничий, сильний, що нападають на всіх сусідів, – вони ніколи, хоч і переможені, не віддаються в руки ворогів і якщо не сподіваються вирватися, встромляють собі в нутро меч і так себе забивають.

З документального дослідження Алексєя Шахматова
Про заснування Михайлівського Золотоверхого монастиря
та про родовід київських князів (кінець XI – початок XII ст.)

...Повість минулих літ оповідає: «Коли ж монастир [Печерський] було споруджено, а ігуменство одержав Варлаам (воєвода князівської дружини. – *Упор.*), Ізяслав теж поставив монастир Святого

Димитрія [Солунського] і вивів Варлаама на ігуменство до Святого Димитрія, бо хотів зробити [його] вищим от сього монастиря...»

Таке ставлення до Варлаама пояснюється його родоводом. Батько Варлаама, Ян Вишатич (1016–1106), був київським тисяцьким і воєводою, який наприкінці свого життя поселився у Печерському монастирі і став одним з найцінніших інформаторів Нестора Літописця. Батько його Вишата, теж тисяцький і воєвода, був відомий своїм героїзмом під час невдалого походу князя Володимира Ярославича на греків 1043 р., а дід – новгородський посадник Остромир-Йосиф – тим, що на його замовлення в 1056–1057 рр. було написано найдавнішу з датованих давньоруських книг – Остромирове Євангеліє. Остромир був сином новгородського посадника Костянтина і онуком легендарного Добрині, рідного дядька і воєводи великого князя Володимира Святославича.

Автор доводить, що батько Добрині та Малуші (матері князя Володимира) Малко Любечанин – древлянський князь Мал, якого полонила Ольга, помщаючись за вбивство князя Ігоря, тотожний Мстиславу-Люту, сину воєводи Свенельда, вбитому Олегом Святославичем під час полювання. Свенельд успадкував право збирати данину з древлянської землі, завойованої ще князем Олегом Віщим. Отже, Свенельда могли уявити нащадком Олега, а Варлаам теж міг вважати себе його нащадком і використати сказання про нього (там Олега було зображено хрещеним під іменем Димитрія) як легенду заснування Димитріївського монастиря. На його місці князь Святополк Ізяславович у 1108 р. заснував Михайлівський Золотоверхий собор (ім'я Святополка після хрещення – Михайло), спорудження якого було завершено 1113 р.

З літопису Ібн-ал-Сіра
Похід полководців Чингісхана – Джебе й Субудая в Європу (1223 р.)

Коли татари ввійшли в країну кипчаків і віроломно знищили ті частини війська, які, відділившись від союзників, аланів і лезгінів, повертались до своїх домівок, кипчаки побоялися помірятися силами з цією ворожою армією і розійшлись у всі боки; одні шукали порятунку в лісах, інші – в горах; багато їх втекло в країну руських. Татари захопили їхні стоянки в землях кипчаків; це місцевість з прекрасними пасовищами як зимою, так і літом; там є місця з прохолодною температурою в літню спеку і місця з м'якою температурою взимку; на морських берегах є ліси. Татари пройшли до міста Судака, яке належить кипчакам і звідки вони одержували хліб; воно розташоване на

Хозарському морі (Крим тоді називався Хозарією, бо належав раніше хозарам. – *Упор.*), і там пристають судна. Там продаються тканини, і кипчаки приходять їх купувати, даючи на обмін невільників обох статей і міхи лисиць, бобрів, білок та ін., що йде з їхньої країни. Татари оволоділи й Судаком, жителі якого кинулися тікати: одні втекли із сім'ями і майном у гори; другі сіли на судна і попливли в Рум, що перебував під владою мусульманських царів з нащадків Кілідж-Арслана (сульджукідів).

Захопивши країну кипчаків, татари в 620 (1223) р. пішли походом проти руських. Останні з'єдналися, щоб дати бій, з кипчаками, яких багато виселилось в їхню країну. Вони разом виступили назустріч татарам, щоб наздогнати їх, поки ті не вступили на руську територію. При їх наближенні татари відступали і були переслідувані ворогом, який думав, що вони не насміляться битися з ним. Він завзято переслідував їх по п'ятах, а татари продовжували відступати протягом дванадцяти днів, поки раптом несподівано не напали на руських і кипчаків, які були далекі від думки про можливість нападу. Це був один із найзавзятіших боїв: він тривав кілька днів, але татари, нарешті, стали переможцями; кипчаки і руські зазнали цілковитої поразки; під час безладної втечі вони здебільшого були порубані; всі їхні обози попали в руки татар. Ті, які встигли врятуватись, а таких було небагато і їм довелось пройти довгий шлях, – дісталися до Русі у самому нещасному вигляді. Татари по їхніх слідах вдерлися туди, вбиваючи, палячи й руйнуючи все, що було на їхньому шляху. Поважні купці і багаті жителі країни виселились із найціннішим майном і переплили море, щоб урятуватись у магометанських країнах.

Спустошивши Русь, татари залишили її і пішли на Булгарію наприкінці 620 (кінець 1223) року. Булгарське військо вийшло назустріч; вони заманили його в засідку; коли воно проходило те місце, де ховалися татарські загони, ті, яких воно переслідувало, повернулись до нього лицем, і булгари були оточені і більшість їх була перебита; тільки небагато врятувалось; кажуть, що таких було близько чотирьох тисяч. Татари рушили через Сакассін, щоб повернутися до свого володаря Чингісхана.

Коли вони залишили країну кипчаків, ті, що врятувалися, повернулися на батьківщину. Поки татари займали її, будь-яке сполучення з мусульманськими країнами було перерване; не привозили більше ні лисиць, ні білок, ні бобрів, ні інших хутр, які вивозяться з цієї країни. Після того як вони пішли, знову почався вивіз цих товарів.

З книги Плано Карпіні «Історія монголів»
Про життя на Русі під час золотоординського поневолення (1246 р.)

...Вони ні з ким не укладають миру, за винятком тих, які підкоряються їм; бо мають від Чингісхана наказ підкоряти собі всі народи, коли можна. І ось чого вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм завгодно, на війну проти всіх і давати десятину від усього – як з людей, так і з речей. Відрахувавши десять, беруть одного. Те саме роблять і з дівчатами, яких відводять на свою землю і тримають їх для послуг. Решту, переписавши, признають за звичаєм. Але, коли мають над ними повну владу, то ніколи не виконують даних обіцянок, а вишукують всілякі способи, щоб порушити їх. Коли я був на Русі, присланий був, як казали, від Куїншкана і Батия, сарацин (мусульмани. – *Упор.*), і цей начальник в кожної людини, що мала трьох синів, брав одного. Чоловіків, що не мали дружин, вели із собою; це саме робили і з жінками, в яких не було законних чоловіків. Жебраків... також забирали. Решту ж, за їх звичаєм, переписавши, наказували, щоб кожний, як малий, так і великий, навіть немовля одноденне, бідний і багатий, давав данину, а саме: по шкурі білого ведмедя, чорного бобра, забула [соболя] і якогось чорного звірка, що живе в норах, який я не знаю, як зветься по-латині, а по-німецьки називається він ільтіс, а по-польськи і по-руськи дохон (тхір. – *Упор.*), і по одній шкурі чорної лисиці. Хто не заплатить цієї данини, того відводять до татар, де він лишається у рабстві... В землях тих володільців, яким дозволяють повертатись, ставлять вони своїх баскаків, волі яких повинні коритись як герцоги, так і взагалі всі.

Якщо ж жителі якогось міста чи землі не роблять того, що вони хочуть, то баскаки ці оповіщають, що вони невірні татарам, і так руйнують це місто або цю землю і вбивають жителів сильною рукою татар, які за наказом правителя цієї землі приходять несподівано і раптом на них кидаються...

Про монгольське військо і його тактику бою (40-і рр. XIII ст.)

Війну ведуть вони, вдаючись до надзвичайних хитрощів. Готуючись до бою, шикують усе військо у бойовий порядок. Воєводи чи начальники війська в бій не вступають, але стоять далеко проти ворожих лаштунків, маючи при собі прислужників верхи, жінок і дітей; іноді ж, зробивши опудала на людську подобу, садовлять їх на коней для того, щоб здавалося, буцім вони численніші. Проти кінноти

виставляють загін полонених та інших людей, що в них є, а іноді ходять з ними й деякі татари. Інші загони з найвідважніших людей посилають далеко направо й наліво, щоб ворог не міг їх бачити, і таким чином оточують його, стискають і починають бій зі всіх боків...

Якщо несподівано ворог б'ється хоробро, то дають йому дорогу тікати, а коли він тікає безладно, то переслідують його, і в цей час убивають більше, ніж під час самого бою. Але треба знати, що татари, коли можна, неохоче вступають в бій, але вражають і б'ють стрілами людей і коней.

З книги Віллема де Рубрука «Подорож у східні країни»
Про спустошення Русі татаро-монголами
(1253–1255 рр.)

На північ від цього краю (на північ від Чорного моря. – *Упор.*) лежить Русія, яка має скрізь ліси; вона тягнеться від Польщі і Угорщини до Танаїса (Дону. – *Упор.*). Ця країна вся спустошена татарами і тепер повсякчасно спустошується ними...

Саме татари дають перевагу сарацинам перед руськими, бо вони християни. Коли руські не можуть дати більше золота чи срібла, татари забирають їх і дітей, як стада, в пустиню, щоб вони стерегли їхніх тварин.

З книги Яна Длуґоша «Грюнвальдська битва»
(1410 р.)

Знамена ж, визначені таким хоругвам (назва середньовічного військового підрозділу, що дорівнює сучасному полкові. – *Упор.*), були майже всі однакові, тому що майже кожна мала на прапорі [зображення] воїна в латах, який сидів на білому, іноді чорному, або гнідому, або рябому коні й розмахував мечем у протягнутій руці, на червоному полі. Лише десять з них мали інше знамено й відрізнялися від решти тридцяти; на них по червоному полю були намальовані знаки, що ними Вітовт зазвичай таврував своїх коней, яких мав безліч. ...Називалися ж хоругви за іменами земель литовських, а саме: Троцька, Віленська, Гродненська, Ковенська, Лідська, Мідницька, Смоленська, Полоцька, Вітебська, Київська, Пінська, Новгородська, Брестська, Волковиська, Дорогичинська, Мельницька, Крем'янецька...

З книги Яна Длуґоша «Історія Польщі»
Про наймолодшого з Ольгердовичів – Свидригайла
(перша половина XV ст.)

Він був відданий п'янству і забавам; вдачу мав щедру, але мінливу й шалену; розумом і здібностями не відзначався, не було в нім і

розсудливості та поваги, натомість він безмежно піддавався гніву. Настрій у нього мінявся, ніби за подувом вітру, мовби в ньому боролися різні, протилежні між собою напрями. Однак, незважаючи на це, великою щедрістю й участю в бенкетах він здобув собі приязнь багатьох людей, особливо русинів, бо хоча сам був католиком, але виявляв більшу прихильність до їхньої віри.

З листа Альберта Кампензе до папи Климента VII
Про Київ, Україну і напади татар (1532–1534 рр.)

Київ, столиця давнішої держави Русі, при річці Дніпрі, є одним з найгарніших і найбагатших міст, незважаючи на те, що був пограбований і спустошений до краю жорстокістю і несамовитістю татар, котрі ще і тепер, сусідуючи з Литвою, роблять часті напади на землі русів, від чого ці землі на цей час дуже мало заселені.

З книги Абдурахмана Авторханова «Імперія Кремля»
Про Запорізьку Січ (XVI–XVII ст.)

Запорізька Січ – це перша й остання армія в історії, створена на демократичних основах – її командний склад, починаючи від старшин і отаманів і закінчуючи верховним головнокомандувачем – самим гетьманом, весь був виборний. Верховна влада належала Січовій Раді.

З книги Самуїла Ґрондського «Історія польсько-козацької війни»
Про виникнення козацтва (XVI ст.)

Ті з русинського (українського. – *Упор.*) народу, які... не хотіли тягнути ярмо й терпіти владу місцевих панів, йшли в далекі краї, тоді ще не заселені, і здобували собі право на волю..., закладали нові поселення і, щоб відрізнятися від підданих, залежних від панів, стали називати себе козаками.

З книги Еразма Ґліґнера
Про козацтво (середина XVI ст.)

Козацтво, над яким опікуються гідні й умілі люди, що неприятелів-татар, грубих варварів, б'ють і перемагають, як це було раніше і є тепер при Претвичі, князі Вишневецькому, Прокопі Сенявському та інших, воістину бездоганних і знаменитих геркулесах...

Як школи потрібні для навчання, так козаки – для оборони кордонів. Тільки тоді або до того лиш часу Польща процвітатиме, поки в ній будуть добрі козаки.

З книги П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі»
Про багатства української землі (1550 р.)

Ґрунт Київщини до такої міри родючий і зручний для обробітку, що лан, виораний раз парою биків, дає великий урожай; навіть необроблене поле дає рослини, які годують людей своїм корінням і стеблом. Тут ростуть дерева, що дають різноманітні ніжні фрукти: плекається виноград, що дає великі ґрона винограду, а місцями на схилах трапляється дикий виноград.

З праці Лемерсьє-Келькеже Шанталі «Особисто знаний для ворогів»
Про Дмитра Вишневецького (середина XVI ст.)

Починаючи з літа 1560 року, під командуванням Вишневецького перебувала лише його особиста армія, навербована з українських козаків, до яких, мабуть, приєдналися донці й черкеси з племені Жане. Саме з таким військом він здійснив свою серйозну операцію проти Криму, з приводу якої російські джерела скупо подають деталі, й ми знаємо про неї лише з оттоманських архівів.

У червні 1560 року Вишневецький напав на Азов, але у зв'язку з прибуттям турецької ескадри на чолі з беєм Кафи зазнав невдачі; тоді він із черкесами спробував перепливти Таманську протоку, щоб проникнути до Криму й атакувати Кафу, проте турки були попереджені про цей намір чи московськими гінцями, чи шпигунами, яких послав кримський хан у черкеські землі. Друга оттоманська ескадра пильнувала за переправою й відбила напад.

Це була одна з останніх спроб Вишневецького захопити турецькі володіння. Після 1560 року в оттоманських архівах не відклалося жодних свідчень про нього. Відомо лише, що наступного року він остаточно порвав із царем і вернувся до Польщі, де 5 вересня 1561 року король Сиґізмунд II Август віддав йому всі його звання й землі. Впродовж більше двох років про Вишневецького нема жодних відомостей. У IV томі турецької хроніки, який охоплює 967–968 роки (1558–1560 роки), подибується єдиний і досить короткий документ, що стосується його особи: це – послання кримському ханові, не позначене певним числом, яке повідомляє про те, що Синану, бею Кафи, була видана сума в 30 тисяч акче за «доставлені заслуги під час оборони Азова від росіян (?) під командуванням «Дмитрашки» й черкесів племені Жаногли».

1564 року Дмитро Вишневецький востаннє виступив проти Оттоманської імперії. З армією в 4 тисячі чоловік він зайшов до Молдавії, де якраз точилися міжусобні чвари, але його тут захопили

в полон і відправили до Стамбула на страту. За «Хронікою Мартина Бєльського», козацького ватажка скинули з фортечного муру в Галаті на гак; він провисів на ньому три дні, доки турки, обурені прокльонами, спрямованими проти мусульманської віри, застрелили його із луків. Багато істориків, зокрема Микола Костомаров та Дмитро Яворницький, погоджуються з версією Мартина Бєльського і вважають, що розповідь про загибель Вишневецького лягла в основу славетної народної української пісні про «Байду-козака»; інші ж, як, скажімо, Володимир Голобуцький, на підставі донесення – не зовсім зрозумілого – французького посла в Стамбулі, стверджують, що Вишневецького задушили і що пісня про Байду не пов'язана з його трагічною смертю.

На жаль, турецькі архіви не сповіщають про його загибель. Останній оттоманський документ, у якому згадується ім'я «Дмитрашки», стосується уже періоду після його смерті.

Це лист бея Кафи, де повідомляється, що «росіяни» (донські козаки?) й черкеси не перестають грабувати околиці Азова й, наслідуючи приклад «Дмитрашки», зібрали армію в 4 тисячі з гарматами, захопленими на турецьких кораблях, і спробували приступом взяти місто, але були примушені беєм Кафи тікати.

Чому ж князь Вишневецький мав такий дивовижний привілей бути особисто знаним для ворогів? Можливо, це означає визнання його справжньої незалежності як стосовно свого сюзерена, короля Польщі, так і стосовно царя, якому він служив лише доти, поки Росія (тоді Московія. – *Упор.*) підтримувала його дії. Може, й тому, що він завдавав удари в найуразливіше місце на півночі імперії – у фортецю Азов?..

З книги Михайла Литвина «Про норови татар, литовців і московитян»
Про Київ (середина XVI ст.)

Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого і надійнішого шляху, ніж стародавня і загальновідома в усіх своїх звивинах дорога, що веде з чорноморського порту, тобто з міста Кафи, через Таврійські ворота (Перекоп) до Гаванської переправи на Борисфені, а звідти через степи – до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Псков, Новгород, Швецію і Данію коштовне каміння, шовк і золоте тканння, ладан, фіміам, шафран, перець та інші пахощі. Чужоземні купці, які часто мандрують цією дорогою, збираються у валки до тисячі душ, звані караванами, із багатьма навантаженими візками і нав'юченими верблюдами.

Із «Записок» Михайла Литвина
Про татарські набіги (середина XVI ст.)

Орда крізь Молдавію вдерлася (1575) на Поділля, як стій розіллялася аж до Львова, мов вогняний вихор налетіла на Волинь; зациліли після неї самісінькі замки та панські двори. Захоплено було й одігнано в полон щось 40 тисяч коней, з півмільйона голів рогатої худоби, овець – без ліку, а людей в неволю – понад 35 000. Так оповідає сучасний дієпис, і ми після того аж надто добре можемо зрозуміти, чому – як каже той дієпис – депутати з українських земель повинні були з'явитися на сейм у похоронній жалобній одежі. (Разом з тим ми яскравіше зрозуміємо давніший факт: чому од того єврея, що збирав мито коло в'їзду в Криму, Михайло Литвин почув запитання: «А що, чи залишилися ще люди в ваших краях?» – *Упор.*)...

Отак раз у раз мають вони рабів у запасі не тільки, щоб торгувати з іншими народами, ба й для того, щоб забавлятися ними вдома та задовольняти свій нахил до лютих учинків.

Із «Записок» Зіґмунда Герберштайна

Про знущання татар над бранцями (XVI ст.)

Старі й немічні люди, за яких не можна буде здобути багато грошей і які для праці непридатні, такі, – достоту як у ловців зайці молодим собакам, – оддаються у татар молодикам, нехай ті вчаться на них військової справи та добивають їх камінням, або кидають їх у море, або вбивають їх якимсь іншим способом.

Про Євстахія Дашкевича (XVI ст.)

Муж дуже досвідчений у військовій науці і славний визначною хоробрістю... Він часто ставив перед великою небезпекою і самого царя московського, у якого колись був у полоні. В той рік, коли ми були у Москві, він розтрощив московитів завдяки незвичайним хитрощам.

Про Київ (XVI ст.)

Пишність і справді королівська велич цього міста підтверджується самими його руїнами і пам'ятками, від котрих залишилися рештки...

У Києві є гора, через котру купці мусять переїздити трохи тяжкою дорогою; коли по в'їзді на неї випадково зломиться яка-небудь частина воза, то майно, що везлося цим возом, забирають до державного скарбу...

Котрі з тих безталанних людей дужчі, то таких часто, коли не валашать, то таврують на лобі й по щоках, і вони, зв'язані або закуті, мучаться вдень на праці, вночі по темних в'язницях. Годують їх скупо, аби не вмерли, і дають їм їсти стерво, гниле, вкрите хробаками, яке й собакам їсти гидко.

Одну десяту частину з кожного ясиру татари повинні були оддавати своєму панові як обов'язковий податок.

Із записок агента тосканського герцога Талдуччі Про страту Івана Підкови (від його імені) (1577 р.)

...Мене привели на страту, і я не знаю – за що, бо не відчуваю за собою жодної провини, гідної такої кари. Одне лиш я знаю, що завжди хоробро бився проти ворогів християнської віри і завжди дбав про користь і вигоди нашої вітчизни. Бути щитом проти невірних було моєю постійною думкою...

Із «Записок» Лоренца Мюллера (Міллера) Про Івана Підкову (1581 р.)

Підкова був знаменитою людиною, наділений незвичайною силою. Нову, неуживану підкову він міг зламати руками, як якийсь прутик. Цього Підкову приграничні козаки обрали собі за провідника і жорстоко громили турків. Тоді король придумав, щоби які-небудь добрі приятелі Підкови написали до нього листа із запрошенням приїхати на умовлене місце або місце для переговорів і в листі запевнили Підкову, що король обіцяє зберегти за ним його честь і віру. Підкова, як чесний вояк, вірить і їде до цих своїх добрих приятелів (не називаю їх зі скромності), котрі йому зараз же і проголосили королівський наказ залишити козаків і їхати до його королівської величності, запевняючи, що і волосок з голови його не впаде...

Про Київ

Місто Київ у стародавні часи мусив бути чудовим і величезним містом. Видко це по старовинних мурах, що оточують його на вісім миль, і по чудових великих церквах. У цих церквах є гарні, прекрасні підземні склепи, <...> великі кам'яні колони, ніби моноліти... З цього можна собі уявити, яким чудовим було місто Київ у старовину.

Про Чорноморські степи

Трава там росте така висока і така густа, що їхати по ній у возі неможливо: трава заплутує колеса і не пускає воза. У лісах там на деревах сила бджіл.

Із записок Гамберіні
Про козаків (1584 р.)

З козаків можна зібрати 14 000–15 000 добірного добре озброєного війська, жадібного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя – шаблі й рушниці, яких у них ніколи не бракує. Добрі вони до війни пішої й кінної... Дають собі добре раду на морі. Мають усякі човни й на них їздять у походи на чорноморські землі.

З книги Джилса Флетчера «Про російську державу або спосіб правління російського царя (котрого звичайно називають московським царем)»

Про спосіб правління Московською державою (1588 р.)

Правління в московських царів чисто тиранське, всі кроки царя розраховані на те, щоб були корисні лише для одного царя, а крім того найбільш безоглядним і варварським способом. У податковій системі не дотримуються найменшої справедливості. Шляхта і прості люди у відношенні до свого майна є нічим іншим, лише охоронцями царських прибутків, тому що все придбане ними раніше чи пізніше переходить до царських скринь.

Не противитися насильству, видиранню і всякого роду хабарам, яких уживають князі, дяки та інші урядовці над простим народом в областях, але дозволяти їм все це до закінчення терміну їх служби, доки вони цілком не нажеруться; потім поставити їх на батіг за їх поведінку і вирвати з них усю або частину здобичі награбованої ними у простого народу, і зложити її до царської скарбниці, але ніколи не вертаючи нічого справжньому власникові, яка не була б велика і очевидна спричинена їм шкода. Для цієї мети дуже корисні бідні князі і дяки, яких посилають до областей на місця, а котрі перемінюються дуже часто, а саме щорічно, незважаючи на те, що як самі по собі, так і за прикметами народу, могли б залишитися далі. В дійсності настановлені знову над простим народом, вони ссуть з новим завзяттям, як оси цісаря Тиберія, котрі прилітали завжди свіжі на стару рану і з котрими він порівнював, звичайно, своїх преторіїв та інших обласних урядовців. Показувати іноді прилюдно приклад справедливості над урядовцями, що грабували народ, коли якийсь із них став особливо відомий з найгіршого боку, щоб народ міг думати, що цар обурюється гнобленням народу, і таким чином скинути вину за погані прикмети його урядовців. Так, між іншим, зробив покійний цар Іван Васильович з дяком однієї своєї області, котрий крім різних поборів і хабарів прийняв печену гуску, начинену грішми,

його привели на ярмаркову площу в Москві, де цар був присутній особисто, і промовив:

— От, добрі люди, ті, котрі готові вас з'їсти, як хліб, і т. п.

Потім він запитав своїх катів, хто з них вміє різати гуску, і наказав одному з них спочатку відрубати дякові ноги на половину литок, потім руки вище ліктя (усе запитуючи його, чи смачне гусяче м'ясо), і нарешті звелів відрубати голову, щоб він зовсім був подібний до печеної гуски. Це могло б служити достатнім прикладом справедливості (як розуміють судову правду в Московії), коли б вона не мала на оці хитру мету закрити той гніт, якого допускається сам цар.

Про українців

Найманих жовнірів у Московії з чужинців, яких називають німцями, у них тепер 4300 осіб, а саме поляків, себто черкесів (підвладних полякам, українці за тодішньою московською термінологією. – *Упор.*) близько 4000, з яких 3500 розміщено по твердинях...

Черкесці живуть на південно-західному пограниччю Литви... Вони дуже гарні собою і шляхетні в поведінці... деякі з них підвладні польським королям і є християнської віри.

Із записок Еріха Лясоти (1594 р.)

Про Львів

Львів — столиця Червоної Русі. В місті є єпископська катедра, воєводство, залога фортеці і староство; має два замки: один у місті, інший поза містом на високій горі, звідки відкривається вигляд на декілька миль. В цьому місті багата торгівля: її ведуть переважно вірмени, які тут поселилися і мають прекрасну церкву, де і провадять богослужіння за звичаями свого обряду.

Про Кам'янець на Поділлі

У місті є єпископська катедра, воєводство, залога фортеці і староство, і лежить воно в місцевості, сильно укріпленій самою природою, з яким не може дорівнятись ніяке інше місто в Польщі; є там замок, з'єднаний з містом за посередництвом високого мосту.

Про Прилуки

Прилуки, велике, нове укріплене місто з замком; в ньому є чотири тисячі домів над річкою Десницею... Місто є оточене прекрасними, просторими і родючими ланами і пасовиськами, серед котрих розташовані поодиноко маленькі дивні будинки зі стрільницями, куди ховаються селяни, заскочені зненацька татарами, і обороняються

від них; тому кожний селянин, йдучи на працю в поле, завжди має з собою рушницю на плечах і шаблю або тесак при боці; бо вони дуже часто є в небезпеці перед татарами і майже ніколи не бувають у безпеці від них.

Про Київ

Він був славною столицею і самостійним князівством... Він великий і сильно укріплений, був давніше прикрашений силою прекрасних церков і будинків як громадських, так і приватних... Особливо славний прекрасний і величавий собор Св. Софії, котрому нема рівного по величині і котрий побудований цісарем Володимиром за зразком катедри Св. Софії в Царгороді. У цей час церква хоч і збереглася, але перебуває у великому занедбанні; горішні склепіння її, особливо всередині, прикрашені мозаїкою, долівка вистелена гарним кольоровим камінням; на горі галерея або хори, котрих поруччя від одної колони до другої складаються з суцільних плит блакитного каміння з прозорою (ажуровою) різьбою... Далі з хорів виходять по шрубоватих сходах на вежочку, в котрій Володимир, за переказами, мав звичай скликати Раду; це легке, ясне приміщення, котре має назву «столиці Володимира».

Належить ще звернути увагу на руїни прекрасних воріт, котрі і в сучасну добу заховують це саме значення, одні називають їх золотими, інші – залізними воротами, це була гарна і прекрасна будова, оскільки можна собі уявити зо збережених решток.

Про Золотоверху Михайлівську церкву. Це прекрасна будова, в середині котрої є округла баня, дах котрої позолочений; всередині теж прикрашена мозаїкою, а підлога викладена маленькими кольоровими камінчиками.

Там, де видніють руїни і де колись стояло місто, в сучасну добу майже зовсім нема будинків, або є їх дуже мало, а сучасне місто побудоване внизу в долині, на правому березі Дніпра, воно займає досить великий простір, тому що майже при кожному домі є садок. В ньому багато церков, вони майже усі дерев'яні, лише одна кам'яна – стоїть на площі. Там є також катедра католицького єпископа, але соборна церква зовсім занедбана, дерев'яна. Тут живуть також вірмени, зрештою, не особливо заможні; вони також мають свою церкву. Замок стоїть високо, на окремій горі і займає великий простір; він також не мурований, а дерев'яний, обмазаний глиною.

Про Запорізьку Січ

Ранком (дня 19 червня) вождь запорізький (гетьман Богдан Микошинський. – *Упор.*) прийшов до нас з візитом разом з кількома старшинами, а потім приймав у себе. Після обіду вони вислухали московського посла... Але перед тим поки його вислухати, їх вождь прислав нам з кола прохання, щоби авдієнція, яку вони дали московському послові раніш ніж нам, не була приводом до непорозуміння, бо їм добре відомо, що його цісарська величність стоїть вище усіх інших європейських королів і що тому його послів треба було би вислухати першими. Але тому, що вони передбачають, навіть почасти переконались в тому, що москаль хоче висловити свої міркування відносно вербування військових сил, тому вони вважають можливим перед тим вислухати його. ...Важко покластися на молдавського господаря, та і самі молдовани від природи несталий, зрадливий народ, віроломство котрих добре знане козакам. ...Козаки казали, що вони не мають звичаю вступати на службу та йти в похід при непевних умовах, і тому бажають, щоб я зробив з ними договір в ім'я цісаря.

Запорожці хоробрі і підприємливі люди, котрі з ранніх років вправляються у військовому ділі і прекрасно вивчили ворога – турків і татар. Вони мають власні гармати і багато з них вміє поводитися з цією зброєю, так що при них зайвим наймати і утримувати окремих гарматників. Їх старшина задовольняється загальним пайком, не вимагаючи більшої платні.

Через те, що внутрішні справи Польщі, як видно було, загрожували переворотом в недовгому часі, то я вважав справою незвичайної ваги запевнити собі приязнь цього товариства, котре не тільки користується величезними впливами в Україні, але на котре оглядається і ціла Польща.

Із «Записок» Мартина Броневського
Про розподіл ясиру татарами (1595 р.)

Розподіл бранців одбувається заразісінько після того, як грабіжники, вертаючись з набігу, вступлять на свою перекопську територію, і найперше дається 1/10 полону – ханові. А вже решту того людського товару, розподіливши проміж собою, татари можуть і продавати...

Коли рабів виводять на продаж, то ведуть їх на майдан довгою низкою, одного за одним; отак, як летить ключа журавлів, посуваються вони прикуті по десятеро один до одного за шию, та й тими низками по десятеро й продаються з аукціону (ліцитації). Акціонер-оцінювач

вигукує голосно, що оце – нові раби, ще не зіпсовані, не хитрі, допіру привезені з землі Королівської, а не Московської. А московське плем'я вважається за дешеве, бо воно, мовляв, лукаве й брехливе... Цьому товарові складають у Тавриді ціну дуже по-знавецькому, і купують його дорого чужоземні купці, щоб за ціну ще більшу перепродати далеким народам чорного коліна: сарацинам, персам, індійцям, арабам, сирійцям та ассирійцям... І як купуються там невольники, то зоглядаються не тільки їхні видимі члени та зуби, які не повинні бути рідкі та чорні, ба й потайні частини їхнього тіла, і коли покажеться якась бородавка, наріст, шрам або інший прихований ґандж або вада, то таку покупку й назад повертають...

Отаке одбувається по всіх містах на Таврійському півострові, а надто в Кафі. Там цілі гуртки отих обездолених невольників одганяються з базару попросту на кораблі. Оте не місто, а огидна і зажерлива прірва, що п'є нашу кров, лежить біля затоки, вигідної для морського торгу.

З щоденника Федора Євлашевського
Про похід повсталих українських селян і козаків під проводом С. Наливайка в Білорусію (1595–1596 рр.)

У тому 1595 році козак Наливайко, зібравши військо козаків, перш за все, об'явився був на Поділлі, у Волохах, вдерся був і в Турецькі землі, потім, повертаючись до Польщі, сплюндрував маєтки пана Калиновського, мстячись за те, що колись, ще, здається, батьком Калиновського, повішено було його, Наливайкового, батька. Цим уже розлючений ішов він до Луцька, в час ярмарку, де біскуп, із знатнішою шляхтою виїхавши, умовляв його і мирив його з містом, а також купці, зібравши кілька тисяч злотих, і все ж не обійшлося без збитків і шкод; звідти ще більш розлючений подався він на Полісся, аж до Петриковичів, так уже свавільно все чинячи і навколо посилаючи, подарунки йому давали наказуючи, і давали; тільки із Слуцька затримано було, і швидко ж він ускочив у Слуцьк листопада 6 дня і був там немало... Для того послав був Наливайко полковника Мартинка (котрим дуже дорожив, бо був він чоловік серця великого) до Копиля з п'ятьмастами козаків, який випадково там натрапив на гайдуків пана воєводи віленського, які, скочивши до млина і до спуску під мостом, обороняли прохід до міста і так справно козаків настріляли і Мартинка вбили, що сила їх [козаків] на плацу [загинула], а взявши назад відступивши, по дорозі у хворостах залишилися, а інші, будучи пораненими, в огонь скакали і згоріли, бо стайню дворову, що коло

того млинка була, були запалили, так що дуже мало їх до Слуцька вернулося. Наливайко, стривожений цим нещастям і розуміючи, що зібрані з Клецка панове мали напасти на нього у Слуцьку, зараз після того як тих у Копилі було 25 листопада розбито, він на третій день, листопада 27 вечором вибравшись із Слуцька, до Омговичів знову на Полісся вибрався і потім грудня 13 здобув силою Могилів, місто й замок, спустошив, зруйнував, спалив... Наливайко ходив потім понад річкою Дніпром униз, але потім, кинувшись із Рогачова за якимись справами, заскакував знов до Петрикевичів. <...> з Петрикевичів бувши в Турові і Городку більше подався до Висоцька і на Волинь. Лобода також, повернувшись від Шацька, йшов туди ж Київщиною до Наливайка.

З книги Папроцького «Паноша»
Про військову науку на Запорожжі (1599 р.)

Багато бездоганних, але небагатих молодиків з панят на Русі, Поділлі й Польщі їздять туди, щоби привчитися до лицарського діла, бо між ними можна добре вишколитися в лицарському (військовому) порядку й чуйності.

З книги Мартина Ґруневеґа
Про Львів (кін. XVI ст.)

...Львів... лежить у такому місці, неначе це альтана посеред раю.

Я об'їхав пів-Європи, побував у найславетніших містах світу, але в жодному не бачив стільки хліба, як тут щодня приносять на ринок. Тут величезна кількість пива і меду, не тільки місцевого, а й привізного. А вино їм привозять також із Молдови, Угорщини, Греції. Інколи на ринку можна побачити в стосах понад тисячу бочок вина.

У цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх уборах: угорців – у їхніх малих магерках, козаків – у великих кучмах, росіян – у білих шапках, турків – у білих чалмах. Ці всі у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці – в короткому. Кожен, хоч би якою мовою він розмовляв, знайде тут свою мову.

Щотижня буває три торгові дні – по середах, п'ятницях, неділях. ...Але торг тут щодня, бо щоденно прибувають крамарі з усієї Русі, Поділля, з Молдови та Валахії. Отже, щодня знайдеш тут різні товари, які тільки можна придумати. Є також різноманітні добрі ремісники, навіть друкарня. І, мабуть, не кожному відомо, як багато крамниць у Пруссії, Сілезії, не кажучи про всю Польщу, тутешні вірмени заповнюють своїми товарами. Але люди прибувають не лише для торгівлі, а й продаються сюди навічно з усім своїм майном.

З книги Петра Скарги «Про єдність Божої церкви під одним Пастирем»

Про неосвіченість православних священиків (кін. XVI ст.)

Не було ще на світі і не буде жодної академії, колегії, де б теологія, філософія та інші вільні науки іншими мовами (крім латинської і грецької. – *Упор.*) вивчались...

Зі слов'янської мови жоден не може бути вченим.

Про складні перспективи унії (кін. XVI ст.)

Народ їхній якийсь незговірливий, грубий і дуже непокірний...

Ці бунтівні єретики і схизматики згуртовуються, дуже роздратовані зближенням владик з Католицькою церквою.

З книги Казимира Валішевського «Початки сучасної Росії»

Про запорізьких козаків (XVII ст.)

Під іменем Запоріжжя, або Нижа, в сімнадцятому столітті розуміли найбільш дику частину по обох берегах Дніпра, нижче гирл Орелі і Тясмина і по той бік порогів. Величезні ліси росли там по берегах ріки, постачаючи козакам дерево для їх флотилій і для французького інженера Боплана, прийнятого на службу Польщею, а крім того, матеріал для теслярських робіт для житла і підтримки сміливих мореплавців.

Стан, що виник в цьому місці... складався... із незалежного військового братства, яким управляли обрані ним начальники й який мав свою столицю в Січі або Коші, від імені невідомого походження на одному з островів Дніпра – тій «Хортиці, де в 1557 році Дмитро Вишневецький запропонував себе на службу Грозному, думаючи здолати турків і мріючи про захоплення Молдавії. Між тим це головне місце не було остаточно встановленим. Козаки любили подорожувати, і постійні суперечки між ними закінчились утворенням інших Січей»...

У найблискучішу епоху свого існування між 1600 і 1770 роками це братство, або Кравчина, як воно себе назвало, займало більш-менш міцно простори між Бугом і Дністром. Ця територія була поділена на паланки, спочатку п'ять, а потім вісім. ...Столиця сама мала вигляд маленького міста, укріплена земляними насипами і палісадами. Великі дерев'яні казарми служили козакам притулком. В кожній могло перебувати до ста чоловік в одній залі, де стояли... столи вздовж стін. Посередині спали козаки, просто на голій землі, причому кожному з них відводився простір до трьох аршинів. Поміщуючи його туди, козаку говорили: «Це тобі за життя, а після смерті буде місце трохи коротшим».

Усі функції, і військові, і цивільні, розподілялися шляхом виборів 1 січня кожного року на спільних зборах, де розглядалися найважливіші питання. ...Внутрішня поліція куренів і адміністрація паланок складалися із рад, які... збиралися на місці, а під час походів – із військової ради, де об'єднувалися всі влади.

З книги П'єтро делла Валле «Подорожі»
Про козацтво (перша половина XVII ст.)

Турки не мають на Чорному морі жодного міста, що його не взяли б козаки... У будь-якому разі, вони зараз на Чорному морі є такою значною силою, що коли додадуть більше енергії, то цілком його контролюватимуть...

Після серйозних роздумів про їхній стан, про їхню політику й звичаї я не маю сумніву щодо того, що з часом вони створять могутню республіку, бо, на мою думку, навіть уславлені спартанці, не кажучи вже про сицилійців, картагенян і навіть римлян, не починали так знаменито і вдало.

Зі звіту папського нунція де Торреса
Про союз козаків з православною церквою (1622 р.)

Не можна застосовувати проти них насильницьких засобів, бо, окрім свободи совісті, яку король гарантував своєю присягою, є ще на перешкоді козаки – войовничий і сміливий народ, який стоїть на її сторожі часом з просьбою, часом з грозьбою на устах, але завжди зі зброєю в руках.

Зі звіту французького посла у Польщі де Брежі
Про зустріч з Б. Хмельницьким (1644 р.)

Цими днями був у Варшаві один зі старшин козацької нації, полковник (помилка, був тоді сотником. – *Упор.*) Хмельницький...

Він був у мене, я мав з ним дві розмови. Це людина освічена, розумна, сильна в латинській мові.

З книги Проспера Меріме
«Богдан Хмельницький» (середина XVII ст.)
Про Б. Хмельницького до 1648 р.

Щоб здобути європейське визнання, Хмельницькому забракло хіба що більш цивілізованого народу та, можливо, не такого важкого для вимови прізвища.

Зіновій-Богдан Хмельницький, який народився в останні роки XVI століття, був 1646 року генеральним авдитором або ж, як казали

його мовою, писарем Запорізького Війська – так називали мешканців України, підданих Речі Посполитої, котрі були об'єднані в реєстрові полки і користали деякими привілеями, в тому числі правом володіти землею, не маючи шляхетського походження. Посада генерального писаря була дуже важлива. Він неодмінно виступав посередником при усіх угодах між королем або сеймом і козаками, вів облік привілейованих, чи, як говорилося у Польщі, реєстрових козаків. Одне слово, він був канцлером, речником і захисником своєї нації. Це була найзначніша особа після гетьмана...

З «Опису України» Гійома Левассера де Боплана
Про Україну першої половини XVII ст.

Козаки належать до грецької віри, яку називають руською; дуже шанобливо дотримуються релігійних свят і постів, на які в них припадає 8-9 місяців на рік (перебільшення. – *Упор.*) і під час котрих вони не вживають м'ясних страв. У цій формальності вони такі вперті, що переконують один одного буцімто від цього залежить порятунок їхньої душі. Натомість не думаю, щоб знайшовся на землі народ, який міг би зрівнятися з ними щодо вживання напоїв. Вони ніколи не бувають настільки п'яними, щоб не могли розпочати знову пити. Однак, розуміється, що це буває лише в час дозвілля, бо, коли перебувають у військовому поході чи задумують якесь важливе діло, дотримуються надзвичайної тверезості. У них нема нічого простацького, крім одягу. Вони кмітливі і проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь утискають. Таким чином, рідко коли минає сім чи вісім років, щоб вони не бунтували чи не піднімали повстання проти панів. А втім, ці люди недовірливі, зрадливі, підступні, звірятись їм можна лише з великою обережністю. Вони добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі, чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать. Найбільш уміло і майстерно вони б'ються в таборі, під захистом возів (козаки дуже вправно стріляють із рушниць, своєї головної зброї), захищаючи кожен клаптик землі; вміють також воювати на морі, але в сідлі тримаються не найкращим чином. Пригадується мені (сам бачив це), як двісті польських вершників змусили втікати дві тисячі їхніх найкращих воїнів. Однак правда й те, що сотня цих козаків, добре отаборившись, не боїться тисячі поляків чи навіть тисячі татар. Якби верхи вони були такі ж доблесні, як на землі, то, гадаю, були б непереможні. Вони високі на зріст, вправні,

енергійні, люблять ходити в гарному одязі; цим особливо хизуються, награбувавши його в своїх сусідів; а звичайно натягають на себе досить жалюгідне вбрання. Вони відзначаються міцним здоров'ям. Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави. <...>

Коли козаки задумують свій морський похід, то не мають дозволу від короля, але дістають його від свого гетьмана і скликають військову раду. На ній вибирають наказного отамана, який має очолити їхній похід; робиться це так само, як під час вибору гетьмана, однак похідний отаман вибирається тільки на певний час. Далі вони рушають до Військової Скарбниці, яка є місцем їхнього збору. Там будують човни близько 60 стіп завдовжки, 10 чи 12 – завширшки і 12 завглибшки. Ті човни не мають корми, зводяться із стовбура човнового дерева – верби або липи – завдовжки 45 стіп. Боки обрамовуються і доповнюються дошками 10–12 стіп завдовжки і на одну стопу завширшки. Вони скріплюють їх дерев'яними цвяхами, настелюючи один ряд на другий, так як це робиться у звичайних річкових човнах. Роблять це доти, доки човен не досягне висоти дванадцяти стіп і ширини в шістдесят стіп, розширюючись і підвищуючись догори. Козаки будують човни так само, як наші теслі, з перегородками і лавками, а потім просмолюють. Ставлять два стерна – по одному з кожного кінця, як це можна бачити на рисунку. Човни їхні дуже довгі, і якби треба було швидко плисти назад, то човен мусив би витратити багато часу на розвертання. Звичайно, на їхньому човні є десять–п'ятнадцять пар весел з кожного боку, і пливуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. На човнах також ставлять щоглу, на яку напинають доволі незграбне вітрило, котре розпускають лише в гарну погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати. Човни їхні не мають верхньої палуби, і коли наповнюються водою, в'язки очерету, почеплені по обидвох боках бортів, не дають човнові потонути. Сухарі вони зберігають у великій бочці десяти стіп завдовжки і 4 стопи завширшки, яку добре прив'язують до човна; сухарі витягають через втулку. Також беруть із собою пшоняну кашу і борошно, розмішане на воді, яке вони їдять, змішавши з пшоном; це для них і наїдок і напиток, він має гіркуватий смак і називається саламаха, тобто смачна страва. Як на мене, то не знайшов у цьому особливого смаку, а коли й користав з цього в моїх мандрах, то лишень тому, що нічого кращого знайти не міг. Під час цих походів цей люд дуже стриманий, а коли знайдеться між ними в поході якийсь пияк, отаман одразу ж наказує викинути його в море. Їм забороняється брати в морський похід чи на бойові операції горілку: вони дотримуються цього дуже строго.

Коли вони вирішують іти війною на татар, аби помститися їм за грабежі і наскоки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запоріжжя усе необхідне для бойових дій і походу, для спорудження човнів і взагалі все, що, на їхню думку, може в поході знадобитись. А потім збирається п'ять чи шість тисяч міцних, добре озброєних козаків і прямує на Запоріжжя будувати човни. За півмісяця шістдесятеро з них зводять один човен, бо я вже казав, що вони майстри на всі руки. Отак за два-три тижні мають 80–100 готових човнів такої форми, як я описав; в один човен сідає від 50 до 70 козаків. Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею. А на кожному човні є також чотири–шість фальконетів.

З «Розвідки про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків» П'єра Шевальє (перша половина XVII ст.)

Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна? Це вся територія, що простяглася поза Волинню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воєводств. Останніми роками козаки самі стали господарями цих областей, а також частини Чорної Русі яку вони потім змушені були залишити. Цей простір лежить між 51° та 48° північної широти, і поза ними є тільки безлюдні рівнини аж до Чорного моря, які з одного боку прилягають до Дунаю, а з другого – до Лиману, або Палюса Меотідського (тобто Азовського моря. – *Упор.*). Трава тут така висока, що людина на коні може в ній легко сховатися.

Україна є дуже родючою країною, так само як Русь та Поділля, а земля, тільки-но її обробляти, дає силу-силенну всякого збіжжя, і мешканці здебільшого не знають, що з ним робити, оскільки ріки зовсім не судноплавні. Україна дуже багата також на різну худобу, дичину та рибу, тут сила меду та воску, дерева, яке крім звичайного вжитку слугує для спорудження будинків. Мешканцям України бракує лише вина та солі; перше вони дістають з Угорщини, Трансильванії, Валахії та Молдавії, а до того ж воно в них замінюється пивом, медом і горілкою, яку гонять з зерна і яку тут дуже люблять. Щодо солі, то її вони одержують з соляних шахт Велички, поблизу Кракова, або з Покуття – однієї з польських областей, яка межує з Трансильванією та Молдавією і де більшість криниць має солону воду. Коли цю воду випарити, так як це роблять у Франції для одержання білої солі, з неї утворюються малі пластівці. Ця сіль приємна на смак, але вона не така солона, як сіль з Бруажа.

Всі будинки в цій країні дерев'яні, так само як у Московії та в Польщі. Мури міст зроблені тільки з землі, їх підтримують палі з поперечно покладеними дошками.

Не треба дивуватись, якщо селянські заворушення були такими частими і що в останніх війнах селяни обстоювали й обороняли свою свободу з такою завзятістю. Проте це важке рабство було причиною розквіту всього хороброго Запорозького Війська, чисельність якого дуже зросла за останні роки внаслідок відчаю, до якого довела народ прикордонної землі жорстокість шляхти і євреїв. Цей відчай примусив їх іти шукати свободи та кінця своїх бід деінде.

Мешканці України, які сьогодні всі називаються козаками і які з гордістю носять це ім'я, мають гарну постать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі і мало дбають про нагромадження майна, дуже волелюбні і нездатні терпіти ярма, невтомні, сміливі й хоробрі; вони полюють і рибалять, знають різні ремесла, потрібні в сільському житті і на війні; їх особливістю є те, що вони чудово уміють виробляти селітру, на яку багата їхня країна та яку вони вивозять до різних країн Європи. Селітру відправляють у великій кількості до Ґданська, звідки її забирають голландці та інші народи.

У цій країні дуже докучає мошка. Влітку вона кусає так дошкульно, що від цього напухає обличчя, якщо в людини немає звички спати під наметом, схожим на солдатський, який накривають простирадлом з натягнутими краями, котрі звисають на півстопи нижче постелі, щоб не залишалося жодної щілини.

Проте значно більше докучає їм сарана, яка у деякі роки налітає сюди, головно, коли дуже сухо. Сарану несе з собою східний або південно-східний вітер з Татарії, Черкесії та Мінгрелії, які майже ніколи її не можуть позбутися. Сарана летить хмарами, завдовжки в п'ять або шість миль і завширшки у три або чотири, які так затемнюють обрій, що найясніший день робиться хмарним. В місцевостях, де осідає сарана, вона винищує менш ніж за дві години навіть ще зелені посіви. Ці комахи живуть тільки шість місяців; там, де вони перебувають восени, вони відкладають яєчка, кожна близько трьохсот. З кожного яєчка наступною весною, якщо сухо, вилуплюється молода комаха. Сильні дощі вбивають їх. Лише таким чином оті землі звільняються від цього лиха, а також коли повіє північний або північно-західний вітер, бо він жене їх до Чорного моря. Якщо вони тільки-но народились і якщо їхні крильця недосить сильні для льоту, то вони вдираються до хат, обсідають ліжка, столи, м'ясні страви так, що неможливо щось з'їсти, не проковтнувши кількох з них. Вночі вони сідають

на шлях та лани шаром завтовшки понад чотири дюйми, і коли поверх нього проїхати возом, то звідти нестерпно смердить.

З книги П'єра Шевальє «Історії війни козаків проти Польщі» Про національно-визвольну війну українського народу (середина XVII ст.) Про причини і початок війни (1648 р.)

Польща часто боролася проти могутніх ворогів. Вона воювала з Німецькою імперією, з рицарями-хрестоносцями, або тевтонами, відколи ті оселилися в Пруссії та діставали підтримку від німців; з татарами, які часто нападали на Польщу і кілька разів перейшли її від краю до краю; потім вона воювала з турками, які 1621 р. прийшли під Хотин на Дністрі з чотирьохсоттисячним військом та загрожували, що поглинуть усе королівство, тим більше, що в той же час шведський король Ґустав-Адольф вдерся в Лівонію з величезними силами. Проте поляки завжди чинили опір усім, навіть найгрізнішим ворогам, і все ж ці війни не здавалися їм такими небезпечними, як війна з козаками, що розпочалася 1648 р., майже в момент смерті короля, бо ці бунтарі втягнули у свій заколот мало не все населення Чорної Русі. Крім того, позбувшись раптом тієї смертельної і непримиренної ненависті, яку вони завжди відчували до татар, козаки ввійшли з ними в спілку й навіть попросили підтримки у турків для цілковитого зруйнування та спустошення Польщі.

З'єднавши свою військову силу з військами невірних, козаки зробили за неповні чотири роки чотири великих напади на польське королівство, йдучи з двохсот і трьохсоттисячним військом, тим грізнішим, що ця селянська піхота, загартована працею та негодою, досить звикла до походного життя внаслідок частих наскоків татар на цю країну, і одержавши підтримку татарської кінноти, яка безперечно була б найкращою в світі, коли б її вишколити й дисциплінувати так, як кінноту християнських країн.

Богдан Хмельницький був першою іскрою цього повстання та рушієм усієї війни. Він народився шляхтичем, був сином підстарости, який служив у одного з польських вищих військових. Вступивши замолоду до козацького війська простим солдатом, він дослужився до рангу сотника; потім був послом від цього війська до польського сейму, пізніше – генеральним комісаром і, нарешті, став гетьманом, маючи, між іншим, деяку освіту, що рідко буває у цих людей. Король Владислав, якому набридло сидіти без діла, коли більшість інших християнських королів і князів була зайнята війною, 1646 р. міркував про план війни проти перекопських татар, яких

він хотів вигнати з Криму. Хмельницький здавався йому гідним командувати козацьким військом, якому король надавав головного значення в цьому поході. <...>

З «Опису подорожі патріарха Макарія» Павла Алеппського (Халебського) Про початок козацько-польської війни (1648 р.)

О цій порі наші брати козаки терпіли великі страждання, і найсміливіші з-поміж них тікали з-під влади ляхів на острів у гирлі великої ріки Дніпро, яка впадає у Чорне море. Тут вони збудували велику неприступну фортецю, де знайшли пристанище й хоробрі юнаки з чужих земель, але без жінок, і нині їх зібралося близько півсотні тисяч.

Його друг польський король (Владислав) потай з ним домовився, що Хміль учинить повстання, а він, король, допомагатиме йому військом, щоб знищити польських магнатів, стати самодержцем, правити самому, а не догоджати шляхті. Як ми казали, магнатів було багато, і кожен володів успадкованими від предків великими землями. Були серед них такі, які мали понад сто тисяч жовнірів і не менше – до десяти тисяч. Але у своїх прагненнях вони ніколи не доходили згоди поміж собою, і кожен діяв, як сам хотів, через те вони й загинули один по одному.

Що ж учинив Хміль? Узявши з собою свого сина Тимоша, він років вісім тому (насправді шість. – *Упор.*) подався до козаків, які жили на острові (Буцькому), і змовився з ними. Вони зраділи й одіслали його до хана татарського, аби також змовитися з ним. Приїхавши до татар, він пообіцяв їм багату здобич, але вони йому не йняли віри та й побоювалися його. Тоді він залишив у них свого сина заручником, і вони уклали з ним клятвену угоду і, ставши заодно, послали з ним близько двадцяти тисяч вершників. Козаків з острова приєдналося близько п'яти сотень, бо решта ще боялася. Союзники напали на ляське пограниччя. Правитель того терену, довідавшись про це, вислав проти них близько сорока тисяч жовнірів. Козаки напали на те військо та з Божою поміччю перемогли, причому полонили більшу частину й захопили багату здобич. Татари страшенно зраділи цьому, відіслали полонених у свою країну й пішли вкупі з козаками воювати з пихатими ляхами далі. І Бог дарував козакам перемогу над ними. Вони заволоділи чималими землями, бо так попередньо домовилися з кримчаками: «Землі й маєтки нам, а полонені вам!»

З книги Проспера Меріме
«Українські козаки та їхні останні гетьмани»
Про битву під Пилявцями (1648 р.)

Сподівання на мирне вирішення проблеми затримало воєнні приготування поляків. Пам'ятаємо, що коронний і польний гетьмани були татарськими бранцями. Треба було призначити інших воєначальників. Якийсь час гадали, що булаву командувача одержить Вишневецький, але своєю пихатістю він нажив багатьох ворогів, та й був надто гордий, щоб випрошувати голоси рівних собі. Крім того, вважали небезпечним обирати людину, відому своєю ненавистю до козаків у той час, коли з ними ведуться переговори. Сейм призначив командувачем коронного війська багатого і впливового князя Домініка Заславського, більш знаного розкошами і пристрастю до розваг, ніж військовим талантом. Його помічниками стали Конєцпольський, юнак сміливий до відчайдушності, але, як і його начальник, неспроможний керувати воєнними операціями, і Микола Осторог, який у той час вважався серед своїх співвітчизників відомим ученим, бо мав бібліотеку. Хмельницький добре їх знав і серед козаків називав їх глузливими прізвиськами. Заславський був «периною», Конєцпольський – «дитиною», а Осторог – «латиною».

Обурений тим, що сейм надав перевагу таким нікчемним людям, Вишневецький поклявся бути безстороннім спостерігачем назріваючої битви, однак при перших пострілах войовничий запал князя поборов його стриманість, і він знову взявся за зброю, підняв кілька військових загонів і вирушив у похід, готовий провадити свою власну воєнну тактику, ігноруючи накази регіментаря, призначеного сеймом.

Проте й коронне військо так само, як і він, не поважало своє військове керівництво. Замість того щоб правувати в генеральний штаб Заславського у Глинянах (нині Золочівського р-ну Львівської обл. – *Упор.*), значна частина шляхтичів приєдналася до Вишневецького.

За їхнім прикладом пішло кілька капітанів-чужинців. Таким чином, коронне військо за своєю чисельністю і рівнем вояків було значно слабше, ніж це вважалося на сеймі. До того ж, воно було знесилене великою кількістю спорядження та людей, котрі не брали участі в битвах. За місцевими звичаями польські магнати навіть у військових походах оточували себе надзвичайними розкошами, що, певно, перевищували розкоші їхніх пишних замків. Один капітан чи навіть звичайний гусар потребував кількох возів з наметом, обставою, інколи срібним начинням, не кажучи вже про різноманітну

провізію. Вуздечки та кінська збруя були з важкого срібла. Оксамитові чепраки були оздоблені золотом або перлами. Вони чванилися тим, що в польових умовах мають не менш пишні столи, ніж у Варшаві, так само довго бенкетують. Багато польських вояків, як і їхні предки скіфи, возили все своє майно за собою. Отож за військом тягнулися довжелезні обози, наладовані всяким непотребом, воно мусило харчувати натовп слуг та блазнів, від яких годі було чекати якоїсь допомоги. Один польський історик, свідок тієї нестримної розкоші, зауважував, що у стані Заславського було більше срібла, ніж свинцю.

Вражений і стривожений безладдям, що панувало в його війську, Заславський вирішив поступитися своїм гонором головнокомандувача, спонукати Вишневецького діяти разом для спільного порятунку. Він подався у стан князя й ім'ям вітчизни закликав об'єднати їхні зусилля. Завагавшись на якусь мить, Вишневецький ладен був поступитися, коли ж то якесь необережне слово поранило його честолюбство. Вдалося лише вирвати його згоду брати участь у військових радах. Що ж до об'єднання свого корпусу з коронним військом, то цього навіть не хотів слухати і став окремим табором за кілька миль від штабу головнокомандувача.

Таким ось ладом поляки наступали на козаків. Хмельницький скликав основних ватажків повсталих і зібрав майже стотисячне військо. Правду кажучи, переважну більшість його воїнів складали селяни, котрі щойно покинули свої лемеші і мали на озброєнні лише ціпи та коси; однак його українські козаки, здавна згуртовані в загони, були відважними та войовничими і являли собою більшу силу, ніж дві разом узяті польські армії...

Назавтра, 21 вересня, у наступ пішли вже козаки. Великою силою вони атакували ліве крило, змусили його вернутися через Пилявку і впродовж дня тривожили поляків безперервними перестрілками. Козаки зазнали важкої втрати: в одному з поєдинків, які час від часу розпалювали відчайдухи перед лицем обох армій, загинув один з кращих полковників Ганжа. Український літописець каже, що Ганжа сам був винен у своїй смерті: «Він сів на коня не помолившись».

Уночі в козацькому таборі сталося велике пожвавлення. Було чути мушкетні постріли, гучно дзвеніли сурми, бухали литаври, а над тим усім лунав добре знаний полякам крик: «Алла! Алла!». До Заславського припровадили полоненого попа, а може, і перевдягненого козака. Він сповістив, що тільки-но прибуло 40 тисяч татар, і це тільки передній загін ханського війська. А насправді замість 40 тисяч татар прибуло тільки 4 чи 5 тисяч із Тимошем, старшим сином

Хмельницького; однак ніхто не засумнівався у правдивості слів попа, коли назавтра побачили, як на рівнині розгорнулася лінія татарської кінноти. Говорять, що Хмельницький вдягнув частину своїх козаків у татарський одяг, щоб таким чином обдурити шляхтичів.

Упевненість змінилася неспокоєм, коли в польському таборі побачили грізних на той час вершників. Жовніри вхопили зброю і кинулися у бій – запально, метушливо. Регіментарі пересварилися між собою. Кожен щось наказував, але ніхто не слухав. Туман, що накотився з Пилявки, довершив загальне замішання. Проте якщо воєначальники виявили повну безпорадність, жовніри, відчувши небезпеку, пройнялися відвагою і сміливо пішли в наступ. Сандомирський полк прорвав центр оборони козаків і просунувся далеко вперед по рівнині. За ним, побачивши прорив в обороні, без наказу поспішили інші полки. Незабаром їх зупинив добірний запорізький полк під орудою самого Хмельницького, який вигукнув українською мовою: «За віру, хлопці-молодці!» Водночас кіннота, що стрімко увірвалася на рівнину, була оточена ззаду і на флангах. Сандомирський та Волинський полки були порубані до пня. Загинуло багато родовитих вельмож, і польське військо безладно відступило до свого табору. Всіх охопила тривога. Назавтра очікували ще й ханське військо. До того ж, поки точилася битва на пилявецькій рівнині, грізний Кривоніс зі значним військом перетнув ріку і помчав на Костянтинів, загрожуючи відтяти шлях для відступу залишкам польського війська.

Зібравшись на військову раду, три регіментарі звинуватили один одного в помилках, допущених того дня, а далі зійшлися на тому, що треба якнайскоріше зняти з себе відповідальність за поразку, яку вважали неминучою. Вирішили просити Вишневецького очолити військо і, відправивши гінця, покинули табір, не залишивши жодного командира, не давши жодного наказу, – так, немовби вже все тут сповнили, лишень попередили кількох своїх найближчих друзів, турбуючись про їхню безпеку. Військо дізналося про втечу свого командування серед ночі. Відразу ж зусібіч пролунали крики: «Рятуйтеся, хто може!». Кожен хапав те, що мав найціннішого, і кидався чимдуж із табору. Полишали намети, гармати, поранених. Усі втікали в безладді, ніхто не знав куди саме. То вже не було військо, а лишень натовп, що кинувся у безвість. Як тільки стало на світ, послані в розвідку козаки сповістили, що польський табір залишений і там є тільки поранені та пси. Хмельницький відразу ж кинув у погоню свої загони. Якби не та багата здобич, яка щокроку зупиняла переможців, жоден польський вояк не уникнув би смерті. Шлях був устелений скринями,

меблями, зброєю, усілякими трофеями. Кажуть, що в таборі та на шляхах козаки підібрали 100 тисяч возів. Було покинуто 80 гармат, 10 мільйонів червінців, величезну кількість столового срібла, хутра і коштовностей...

З праці Проспера Меріме «Українські козаки та їхні останні гетьмани» Про переговори Б. Хмельницького з поляками (поч. 1649 р.)

«Досить балачок! – вигукнув Хмельницький. – Мали час говорити зі мною, коли Потоцький проганяв мене за Дніпро. Мали ще час після жарту на Жовтих Водах, після Корсунської битви, навіть після Пилявців, а тепер – пізно. Але я вам висловлю все, що думаю. Отож слухайте: я хочу звільнити весь народ руський од лядської неволі. За мною піде двісті, триста тисяч козаків. Ціла орда сяде на коней. Уже ідуть ногайці. Неподалік від мене Тугай-бей, мій брат, моя душечка, єдиний на світі сокіл! Він піде туди, куди я лишень забажаю. За мною Україна, Поділля, Волинь. Я дійду до Вісли, гляділтиму на ляхів, де б вони не були.

Сидіть, ляхи! Мовчіть, ляхи! А надто кричатимуть за Віслою, то заспокою їх. Не хочу в Україні ні князя, ні шляхтича, а схоче котрий наш хліб їсти, хай буде послушний Запорізькому Війську і навіть не думає іти проти короля!»...

Перед від'їздом Кисіль схвильованим голосом звернувся до Хмельницького. Нагадав, яка відповідальність впаде на нього за поділ та знесилення Речі Посполитої. Він християнин, а спілкувався з невірними проти християн. Привів їх у Польщу, наробивши страшного лиха. Якогось дня, можливо, Україна зазнає таких самих страждань, як тепер Польща. Тоді прийде до Хмельницького запізніле каяття за те, що пожертвував спільною вітчизною задля свого злопам'ятства. Здавалось, гетьмана зворушила мова старого чоловіка. «Ніхто, – відповів він, – не омине своєї долі. А наша доля – жити з оголеною шаблею, поки хочемо бути вільними. Краще загинути, ніж жити рабами. Добре знаю, що фортуна мінлива, та зрештою перемагає справедливість. Ми любимо і шануємо короля як нашого повелителя, але панів та шляхту ненавидимо смертельно. Хай перестануть робити нам зло, тоді буде легше укласти тривкий мир. Їм вистачає лише дотримуватися наших пунктів. Та якщо надумають нас обдурити, буде смертельна війна. Бранці повернуться після ратифікації договору. Так і скажіть королю: за будь-яких інших умов жодна угода між нами неможлива». Комісари з подивом бачили, як при цих словах очі Хмельницького виповнили сльози...

З книги П'єра Шевальє «Історії війни козаків проти Польщі» Про битви під Збаражем і Зборовом (1649 р.)

При звістці про марш польського короля Хмельницький та хан поділили свої війська, залишивши сорок тисяч татар з двома сотнями тисяч козаків та повсталих селян під Збаражем, і вирушили просто на Зборів з шістдесятьма тисячами татар та вісімдесятьма тисячами козаків; козаки так приховано пересувалися, що поляки їх не помітили чи тому, що король не відрядив розвідників, чи тому, що надіслані не змогли нічого довідатися, а чи тому, що навколишні селяни досить схильні були підтримувати козаків, оскільки вони були однакової релігії з ними і не давали полякам правдивих відомостей.

Як би там не було, а козаки і татари підійшли до королівського табору зовсім непомітно. Їм немало допомогли в цьому ліси, густа мрячка на необачність ворога. Хмельницькому навіть удалося увійти в місто Зборів і там досхочу надивитися, що собою являло польське військо.

Тільки-но поляки вийшли з великої тіснини між мостами та греблею на близьких болотах і почали шикуватися до бою, як несподівано вдарили на них козаки з татарами. Бій розпочався нападом на обози. Негайно після того прибули татари, щоб з тилу взяти королівські загони, вони перейшли став і греблю, яку зрадливо розкопали селяни, щоб зробити став придатним для проходу цих невірних. Шляхта з Перемишля та кіннота князя Острозького витримали перший удар, проте неспроможні були встояти перед великою кількістю ворогів, які облягли їх, і багато шляхти залишилося тут разом зі своїм обозом. <...>

З книги П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі» Про початок переговорів ворогуючих сторін (1649 р.)

Коли його величність польський король погодився на переговори і було обрано для цього місце між двома арміями, туди прибули візир і канцлер Оссолінський. Візир зажадав від імені свого володаря постійної плати, яку Річ Посполита звичайно давала ханові за послуги, що він їх виконував для Польщі, а король Владислав відмовився від її сплати. Далі візир зажадав, щоб було задоволено вимоги запорізьких козаків, а також щоб на відшкодування за понесені татарами втрати у цьому поході і за загибель їхніх людей татарським загонам можна було на зворотній дорозі цілком вільно нападати та грабувати. Під час цих переговорів тривало перемир'я, проте його кілька разів переривали ворожі дії. Наступного дня, тобто 17-го серпня, уповноважені знову прийшли на те саме місце; кожного з них супроводжували два інші уповноважені: з польським канцлером прийшли київський воєвода

та литовський підканцлер, а з візиром Сефер-казі і Сулейман-ага. До уповноважених приєднався Хмельницький; він вимагав амністії для себе, своїх козаків і селян-повстанців, а також гарантування свободи козакам і грецькій церкві. Нарешті, після деяких суперечок укладено того самого дня мир з татарами і козаками на таких умовах...

З книги П'єра Шевальє
«Історія війни козаків проти Польщі»
Про події 1650 р.

Польський король повернувся до Варшави, де його вітав народ, всіляко виявляючи радощі та вдячність за те, що він щойно зробив для врятування королівства. Король усю свою увагу звернув на те, щоб уладнати в сеймі, який відбувся наприкінці року, все, що могло б зміцнити недавно укладений мир з татарами і козаками.

На цьому сеймі, який закінчився 12-го січня 1650 р., ухвалено, що всі потреби польського війська будуть негайно задоволені; що загони, які були обложені в Збаражі, в нагороду за їхні великі заслуги одержать три надзвичайні плати; що Корона постійно утримуватиме дванадцятитисячне військо для охорони кордонів; що пункти Зборівського договору між королем, козаками і татарами підтверджуються; що три козацькі лицарі будуть допущені до державних чинів; що для покриття всіх цих великих витрат буде встановлено новий податок у цілій Польщі та Литві, а також що королю в подяку за його подвиги під час останньої війни буде надано нове право (накладати мита. – *Упор.*) на всі товари.

Сейм вважав також за доцільне призначити в Київ сенатора, який зблизька наглядав би за всіма козацькими діями та усував би суперечки, що могли виникнути при проведенні в життя Зборівського трактату. Адам Кисіль, нещодавно призначений воєводою у те місто, був визнаний як людина дуже відповідна для того, щоб гідно виконати це доручення та щоб провести реєстр сорока тисяч чоловік, які за умовами останнього мирного договору входили б до складу козацького війська, та щоб установити для них відповідний регламент.

Хмельницький майже рік дотримувався пунктів Зборівського миру і вдавав, наче в нього добрі наміри; проте оскільки він побоювався, що поляки, яких він при поганих для них обставинах примусив був признати надзвичайні умови для козаків, пожалкують про це і почнуть шукати способу уникнути здійснення цих умов, то він дійшов переконання, що найкраще зробить, коли за допомогою могутніх союзів забезпечить надані йому переваги.

З цією думкою він намагався зблизитися з Портою і з великим князем Московії; але насамперед з Портою, бо сподівався, що коли вона йому сприятиме, то він буде грізним для всіх; він старався зблизитися також з господарем чи князем Молдавії, але іншим способом – за допомогою хитрощів та сили. Він почав надсилати про нього погані повідомлення міністрам турецького султана, яким він змальовував молдавського господаря як прихованого ворога турків і довіреного друга поляків, через якого останні завжди дізнавалися про наміри козаків і татар. Турецькі міністри запевнили Хмельницького щодо покровительства султана, а також обіцяли, що Оттоманська імперія дасть йому Русь у ленне володіння. Отримавши від Хмельницького такі самі запевнення щодо підлеглості та вірної служби на користь султана, міністри дозволили Хмельницькому здійснити його наміри щодо молдавського господаря. Хмельницький взявся за це з великою вправністю та скритністю, використавши при цьому татар. <...>

Із записок Альберто Віміни

Про багатство землі на Запоріжжі і козацький побут (1650 р.)

Не тільки може бути поставлена поряд з найкультурнішими країнами Європи, а й задовольнити вимоги найзавзятішого хлібороба.

За зовнішнім виглядом і манерами козаки видаються простими, але вони не простаки і не позбавлені бистрого розуму. Про це можна судити з їхніх розмов і способу правління.

Про Б. Хмельницького

Зросту швидше високого, ніж середнього, широкий в костях і міцної будови, його мова і спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою і проникливим розумом. У поведінці він м'який і простий, і тим поєднує собі любов вояків, але, з другого боку, він тримає їх у дисципліні гострими вимогами. Усім, хто входить до його кімнати, він простягає руку і всіх просить сідати, якщо це козаки... Одначе гетьманський стіл не бідний доброю і смачною стравою і звичайно уживаними в країні напитками: горілкою, пивом і медом. Вино, котрим мало запасаються і рідко п'ють, подається до столу лише в присутності визначних чужинців.

Про козацький гумор

Як я мав нагоду переконатися, за столом при напоях нема недостачі у веселості і дотепності. Я міг би подати кілька таких прикладів, але, бажаючи коротко говорити, оповім один. Якось мій

урядовець ретельно вихваляв перед козаками велич і дива міста Венеції і його жадібно слухали. Оповівши досить про положення, будови і багатства міста і з'ясувавши його величину, оповідач додав, що вулиці міста такі широкі, що самим містянам трапляється в них заблукати.

— Ну, ні! – заперечив один з козаків. Цим ти не хвастайся зі своєю Венецією. Я тобі скажу, що те саме зі мною буває у цій тісній хаті: коли посиджу трохи за цим столом, то вже не втраплю у двері, щоб вернутися додому...

Із записок Альберто Віміни
Про діяльність Старшинської ради у козаків
(середина XVII ст.)

З вигляду і за манерами козаки видаються простими, але вони не дурні й не позбавлені меткого розуму. Про це можна судити з їхньої бесіди та способу врядування. Бо обмірковування політичних справ є ареною, де пізнаєш людей, які вони на громадських зборах, але в самому врядуванні виявляється і їхня грубість...

З цієї юрби неосвіченого народу складається суворий сенат, у якому бере участь гетьман. У сенаті козаки обмірковують справи, обстоюють свою думку без чванства та з метою сприяння загальному добробуту. Якщо визнають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і пристають до правильнішого.

Тому я сказав би, що цю республіку можна уподібнити до Спартанської..., проте вони можуть змагатися зі спартанцями щодо суворості свого виховання.

З книги П'єра Шевальє «Війна козаків проти Польщі»
Про героїзм козаків у битві під Берестечком (1651 р.)

Шляхи, зроблені козаками через близьке до табору болото, були надто вузькі; багато втікачів попадали з них і загрузли, хоч вони і кидали свої сіряки, плащі та інше спорядження, щоб вибратися. Богун помітив це замішання та надбіг зі своїми старими вояками, щоб його втихомирити, але не зміг, бо течія потягла і їх за собою і вони були змушені іти за прикладом інших. Брацлавський воєвода бачив, що вороже військо виходить надзвичайно поквапливо з табору, але не міг зрозуміти причини цього. Спочатку він уявив собі, ніби козаки наближаються, щоб кинутися на нього, тому він розташувався з двома тисячами своїх людей в досить сприятливому місці для того, щоб не бути

оточеним. Становище ворога спонукало його незабаром змінити свою попередню думку і він почав іти за ним. Та його затримала тяжка для переходу тіснина, якою утікали повстанці. Проте воєвода наздогнав частину їх при допомозі посполитого рушення з Полоцького воєводства, яке саме прибувало під Берестечко, коли почалася втеча козаків, і опинилося так близько від них, що змогло кинутися в погоню за ними. Польське військо не очікувало раптового відступу ворога і, отже, за винятком вартових, не було готове для переслідування, [тому воно] кинулося прямо на козацький табір, де, знайшовши щедру здобич, зайнялося нею, замість того, щоб рушити за втікачами. Все ж козаки втратили під час відступу двадцять тисяч своїх чи то побитих поляками, чи то загиблих у лісах, хащах та болотах. Дві тисячі козаків відступили на малий пагорб, замкнулися в своєму таборі і вирішили боротись і, як люди, що не мали більше надії на порятунок, хотіли дорого продати своє життя. Деякі з козаків, побачивши, що вони не втримаються перед величезною кількістю поляків, кинулися в річку, а інші на болото; в одному місці серед болота скупчилися триста козаків і хоробро оборонялися проти великого числа атакуючих, які натискали на них звідусюди; щоб довести своє зневажливе ставлення до життя, яке обіцяли їм дарувати, та до всього, що є найціннішого крім життя, вони витягали зі своїх кишень та чересів усі свої гроші і кидали їх у воду. Нарешті, повністю оточені, вони майже всі загинули один за одним, [але] довелося з кожним з них вести бій. Залишився один, який боровся протягом трьох годин проти всього польського війська; він знайшов на болотяному озерці човна і, прикриваючись його бортом, витримав стрілянину поляків проти нього, витративши увесь свій порох, він потім узяв свою косу, якою відбивав усіх, хто хотів його схопити; якийсь московит напав на нього з такою самою зброєю, але не міг нічого вдіяти і, незважаючи на свою меткість, ледве уникнув, щоб той не перерізав його навпіл. Тоді якийсь шляхтич з Цехановщини та якийсь німецький улан, вважаючи, що московит не дасть собі з ним ради, кинулись у воду по шию і знову почали бій; козак, хоч і пробитий чотирнадцятьма кулями, зустрів їх ще з великою завзятістю, що дуже здивувало польське військо і навіть його королівську величність, у присутності якого закінчувався цей бій. Король дуже захопився хоробрістю цієї людини і наказав крикнути, що дарує йому життя, коли він здасться; на це останній гордо відповів, що він уже не дбає про те, щоб жити, а лише хоче умерти, як справжній вояка; його убив ударом списа інший німець, який прийшов на допомогу атакуючим.

З «Опису подорожі патріарха Макарія» Павла Алеппського (Халебського) Про козацько-польську війну (1652 р.)

Розповідають, що польські вельможі покинули всі свої палаци й вирушили на війну з Хмелем. Ставши табором і напнувши намети, вони поводились так, ніби вийшли на веселу прогулянку, послявши сказати Хмелеві: «Ось ми вийшли тобі назустріч із своїми дружинами, дітьми та усією пишнотою: золотом, сріблом, каретами, кіньми, зі всіма нашими скарбами та слугами домашніми!» Це було справді так, бо вони сиділи у своїх наметах, бенкетували, зухвало глузували над хлопом Хмелем: «Ми всі з'явилися перед тобою, просимо до нас, забери скрині з коштовностями, ось вони всі тута!»

Бог, бачачи їхні погордощі й марнославство, надоумив Хмеля, що та як учинити, і ось однієї ночі козаки підкралися туди, де паслися коні поляків, і, перебивши вартових, захопили всіх коней. Повернувшись до свого табору, наробили прапорців стільки, скільки мали коней, тобто в кожного вершника в руці був значок, а всього до шести тисяч знамен і ще до п'ятдесяти тисяч маленьких бубнів. Отож вдосвіта вони рушили й напали на ворогів, коли ті спали, вважаючи себе в безпеці... Козаки загукали посеред табору й ударили в усі бубни; ляхи прокинулися, побачили, що їх з усіх боків оточують прапори, кинулися шукати коней, та слуги, які залишилися живими, розповіли, що сталося вночі. Тоді вони втратили будь-яку надію ми порятунок, і гнів Божий покарав їх, бо вони заходилися бити один одного. Козаки докінчили розгром, усіх вистинали упень і захопили їхнє майно та скарби. Великий гетьман польський сховався було під воза, слуги прикидали його кізяками, проте він не уникнув козацької кари, козаки відкопали його, пошаткували на капусту, глузуючи з нього: «Учора ти сміявся над нами й просив нас заволодіти майном твоїм та багатством, а нині тебе, твої ж таки, закопали в гній, небораче».

Таким чином козаки визволили всю країну й повернули її собі, а Хміль, урядуючи над ними, виявив небачені доти зразки хоробрості й військового хисту. Бог дарував йому силу й сприяв його справі від початку й до кінця його діянь і мечем своїм завдав нищівного удару лядським великим гордощам і впертості.

З праці Проспера Меріме «Українські козаки та їхні останні гетьмани»

Про битву під Батогом (1652 р.)

Відразу ж п'ятдесят п'ять гармат сипнуло картеччю по бунтівниках; піхота, що складалася переважно з німців, також дала прицільний залп. У кількох місцях у таборі спалахнула пожежа, загорілися стоги з фуражем, сильний вітер погнав вогонь на намети та вози. Чи то був непередбачений випадок, чи змова бунтівників, які хотіли змусити гетьмана знятися табором, чи, нарешті, умовний знак між зрадниками і противником? Несподівана поява козаків і татар, що заповнили паралельні до ріки Буг висоти, довела до краю той безлад і страх. На мить приголомшені тим, що поляки стріляють одні в одних, козаки з переможним криком ринули на ворогуючих. Розкидана гарматним вогнем кіннота не вступила в бій, а лише кинулася навтіки; та ліс, в якому дехто з них намагався знайти порятунок, уже був зайнятий противником. Більшість поляків бігла поперед себе, не знаючи куди, кидалася у Буг і сотні з них знаходили там свою погибель. Калиновський, а за ним кілька шляхтичів кинулися у гущу козаків, лементуючи, що не хочуть такої ганьби. Скинений з коня, дiставши кілька ран, він продовжував битися, поки татарська стріла не увільнила його від тих мук. Німецька піхота під орудою Собеського деякий час мужньо захищалася, та враз, побачивши ногайців, що готувалися зайти їм зі спини, покидала зброю і попросила пощади. Битва не тривала й години, а вже перейшла у безладну сутичку. Козаки з люттю ганялися за втікачами – по рівнині, у лісі, на березі ріки.

Якийсь татарин приніс нурeддіну голову Калиновського. Султан узяв її, показав козакам: «Ось голова того крутія, – мовив він, – що обіцяв прислати викуп у Крим та не дотримав слова». – «Султане, – вигукнув полковник Золотаренко, шваґер Хмельницького, – віддай нам ту голову, ми подаруємо її нашому батечкові». Так козаки називали гетьмана. Нуреддін віддав йому закривавлений трофей, але зробив докір Тимошу за те, що вони не стримують оскаженілих воїнів, котрі не хочуть брати полонених...

Про битву під Жванцем (1653 р.)

Зрадівши з такої покірливості, козаки стали підкидати шапки, вигукуючи: «Пане гетьмане, веди нас, куди бажаєш, ми готові йти з тобою!» Хмельницький мав вади, властиві всім козакам, а ті за це ще більше любили його. Користаючи з доброго настрою своїх козаків,

гетьман залишив Золотаренка з трьома полками в Чернігові для захисту України, а сам із добірними частинами війська рушив у бік Молдавії. Надто пізно. Через кілька днів, дійшовши до кордону, він зустрів козаків із Сучави, які везли тіло його сина. Не зронивши сльози, старий гетьман глянув на синове тіло, а далі мовив: «Дякувати Богу, що мій Тиміш загинув як справжній козак, не дістався ворогові в руки». Потім наказав везти гріб у Чигирин, щоб помістити його в церкві. Похоронну церемонію відклав на закінчення військового походу. Прах молодого воїна зустріли 22 жовтня домна Розанда, яка щойно народила двійнят, і жінка та дочки Хмельницького. Гетьман у той час рішуче простував на зустріч із польським військом.

Воно чекало його під Жванцем, на березі Дністра в дуже сильній оборонній позиції. Король мав під орудою понад 60 тисяч воїнів, з них 20 тисяч німців і 8 тисяч молдаван чи волохів. На протилежному березі ріки Ракоці зібрав понад 15 тисяч воїнів – угорців і трансильванців.

Хмельницький був надто досвідчений, щоб на них нападати. Здалеку, спостерігаючи за польським табором, він узявся спустошувати околиці, перехоплювати польські обози, з допомогою невеликих козацьких або татарських загонів, що діяли нарізно, тримав ворога в постійній тривозі. Наближалася зима. Не вистачало харчів, фуражу, військо не діставало платні, не мало де сховатися від негоди і, як це звичайно буває, до тих усіх лихоліть, що звалилися на жовніра, додалися ще й пошесті. З дня на день козаки чекали появи хана з ордою, щоб завдати вирішального удару зломленому і деморалізованому голодом, холодом та недугами польському війському. Масово дезертирували угорці, хоча їм платили краще, ніж іншим жовнірам. Вони казали, що не можуть воювати, бо не мають зимового одягу. Через кілька днів за ними пішли і волохи. Ще жодного разу не вистреливши з гармати, Хмельницький бачив, що ворог більш як наполовину переможений. Справді, королівське військо було в такому самому становищі, як і в Зборові. Аби зрозуміти періодичне повторення тих самих помилок, слід нагадати, що поляки мали звичай волочити за собою великі обози. Військовий табір перетворювався на ціле місто, і шляхтичеві так само важко було покинути свій намет, як городянину залишити свою оселю. Незабаром довкола табору не стачило паші, коні падали тисячами і щоразу важче й важче було здійснити якийсь маневр, а тут ще й недалекоглядність командирів, відсутність дисципліни в жовнірів, брак патріотизму, звичка грабувати. Якось Хмельницький

сказав польському послові: «Якби хтось із моїх козаків привіз із собою віз пожитків, я наказав би скарати його на горло». Він добре знав: для того щоб знищити військо шляхти, досить отаборитися і уникати бою.

З тієї грізної пригоди Ян Казимир виплутався так само, як з-під Зборова: підкупив татар, ті пригнали, дізнавшись про його нещастя, та на цей раз приниження було дуже велике. Іслам-Гірей недолюблював Хмельницького і, можливо, як велося у Порті, завжди був схильний захищати слабшого сусіда від сильнішого, аби підтримувати незгоду між християнськими володарями. Така незгода кріпила його силу. В даний момент Польща була надто ослаблена, щоб викликати занепокоєння. Іслам-Гірея стривожили наміри козаків щодо дунайських провінцій, а переговори з Московією, про які він, певно, здогадувався, ще раз переконали його в тому, що треба порвати із своїм колишнім спільником.

Незважаючи на старання Хмельницького, татарин уклав мир. Окрім щедрих дарунків ханові та його радникам, Ян Казимир зобов'язувався сплачувати щорічну данину 100 тисяч дукатів.

Оцінка Б. Хмельницького як історичного діяча

Народи люблять знаходити в обраних ними вождях доблесті та вади свого власного характеру. Богдан Хмельницький був немовби завершеним типом козака: відважний, лукавий і завзятий, із вродженим хистом войовника. Його нестримність – справжня чи вдавана – не завдавали йому шкоди в очах руського люду, так само як французів не шокували "зальоти" Генріха IV. Небагато знаходимо таких абсолютних правителів, і жоден так уважно не дотримувався звичаїв свого краю. У межах Запорізького Війська він, здавалось, був лише покірним виконавцем рішень їхньої ради. Вся сила його влади полягала в переконанні козаків у його непорушній відданості їхнім інтересам. Його владолюбство походило, правду кажучи, від патріотизму чи, радше, від абсолютної відданості тій дивній спільності, яка звалася Запорізьким Військом. Його установи були єдиними зрозумілими йому інституціями, і план, що він його постійно втілював, полягав у створенні не нації, а козацьких полків, кожен з яких мав під своєю орудою певну кількість підлеглих; при потребі вони самі могли б стати козаками. Він хотів заснувати шляхту, подібну до польської, але вона мала бути не такою жорстокою і доступною усім людям доброї волі. Що ж до піднесення селян до рівня козаків, то такої думки ніколи не мав, хоча довкола себе її збуджував, так що навіть Німеччина, якій чужі слов'янські звичаї,

поважно цим занепокоїлася. Надто слабий, щоб самому завоювати свою незалежність, мусив годитися на принагідних спільників, шукаючи, однак, таких, що не могли б ним правити. Ми бачили, що лише в надзвичайній скруті він змирився із покровительством царя, та виглядає, що вже незадовго каявся у вчиненому. Вельми скромними засобами, із союзниками, яким завжди видавався підозрілим і котрі кидали його так само легко, як він сам їх залишав, Хмельницький зумів протягом десяти років втримати Україну вільною од будь-якого чужоземного гніту. Можливо, зумів би зміцнити основи її незалежності, якщо б дійшов до влади більш молодим або ж передав її не менш досвідченому керівникові від себе. Помер у розпачі за майбутнє своєї батьківщини, передбачаючи, що його син Юрій не зможе продовжити його діло. Якщо б Хмельницький жив у часи такого короля, як Стефан Баторій, то, безперечно, допоміг би йому здійснити реформу абсурдного устрою Польщі і замінити фатальну анархічну аристократію краю сильною монархією.

На жаль, зустрічав на своїй дорозі тільки малорішучих і легкодухих правителів, які бачили лише бунтівника в тій людині, що могла стати корисним знаряддям для звершення їхніх задумів. Обережно повівшись з Польщею, яка двічі була під його ногами, Хмельницький, однак, завдав їй найвідчутнішого удару, відібравши Україну, і, так би мовити, звіривши московитам таємницю вразливості Речі Посполитої. У день гніву він приготував її поділ.

З «Опису подорожі патріарха Макарія» Павла Алеппського (Халебського)

Про Рашків – перше місто в Україні, через яке мандрували (тепер Хотинського р-ну Чернівецької обл.) (1654 р.)

Блаженні очі наші за те, що бачили, блаженні вуха наші за те, що чули, блаженні серця наші за пережиті нами радість і захват у країні козаків.

Серед тих, хто зустрічав нас, були: по-перше, сім панотців у фелонах з хрестами, бо у місті сім церков, затим диякони з багатьма коругвами й свічками, потім сотник, тобто комендант фортеці й міста, військовий отаман, козацтво й півчі, які, немовби з єдиних уст, співали приємними голосами стихарі. Усі падали ниць перед патріархом, поки не увели його до церкви. У домівках нікого не залишилося, навіть малих дітей – усі повиходили зустрічати нашого владику патріарха.

Та ніщо так не дивувало нас, як врода маленьких хлопчиків і їхній спів, що линув із самого серця, у гармонії зі старшими.

Справді спів козаків утішає душу й відганяє журбу, бо він приємний, іде від самого серця й неначе з єдиних уст. Вони дуже люблять співати за нотами ніжні й солодкі мелодії.

Починаючи з Рашкова й по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису, що збудила у нас подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшина їхніх дружин і доньок, уміють читати й знають порядок церковних служб та церковні піснеспіви; крім того, панотці не залишають сиріт напризволяще, аби ті невігласами вешталися вулицями, навчають грамоти.

Як ми завважили, у цій країні, тобто у козаків, безліч удів та сиріт, бо, відколи появився гетьман Хміль, і досі не припинялися страшні війни. Упродовж усього року, вечорами, як зайде сонце, ці сироти ходять попід хати просити милостиню, співаючи хором гімни Пресвятій Діві й так пречудово, що той спів полонить душу навіть на великій відстані. За свій спів вони отримують з кожної хати милостиню грішми, хлібом, іншим харчем або чимось таким, що придатне для прожиття, поки не закінчать навчання. Ось чому більшина з них письменна. Число освічених особливо зросло, коли появився Хміль (дай, Боже, йому довго жити!), котрий звільнив ці краї й визволив ці мільйони незліченні православних з-під ярма ворогів православної віри, проклятих ляхів.

А чому я називаю ляхів проклятими? Та тому, що вони повелися мерзенніше, ніж лукаві ідолопоклонники, завдаючи мук щирим християнам, аби знищити саме ім'я православних. Вони не тільки забороняли їм будувати храми й проганяли панотців, які знали таємниці віри, а й ґвалтували їхніх благочестивих дружин і доньок. Бог, бачачи їхню пихатість, підступність і жорстокість у ставленні до своїх братів християн, послав на них свого вірного слугу та раба Хмеля, котрий помстився їм, завдав рішучого удару їхньому чванству та гонорові...

Про містечко Дмитрашків
(нині с. Дмитрашківка Піщанського р-ну Вінницької обл.)

Коли ми вийшли на гору й, поминувши фортечну браму, рушили міськими вулицями, то побачили чоловіків, жінок і дітей у такій безлічі, що це нас приголомшило (Бог нехай благословить і примножить їх!). Голови нам ішли оберта від густого гурту дітей усілякого віку, які сипались, немов той пісок. Ми завважили в цьому благословенному народі побожність, богобоязливість та благочестя просто-таки дивовижні.

Про Гарячківку на Брацлавщині (нині Крижопільського р-ну Вінницької обл.)

Ми вирушили з Дмитрашкова через міст перед дерев'яною фортецею. Промандрувавши півтори милі, приїхали до торгового містечка під назвою Гарячківка.

Коли ми під'їздили, назустріч нашому владиці патріархові також прийшли за місто всі його мешканці, старе й мале та жіноцтво. Вони зазвичай ставали двома рядами; коли наш владика патріарх підступав до них упритул, всі колінкували перед ним, поки він їх не поблагословить і не помине, аж тоді вони підводилися. Усі чоловіки в цій країні ходять з палицями в руках.

Після того, як наш владика патріарх поцілував ікону й хрест, вони, співаючи стихарі, рушили попереду нас і під густий подзвін увели до своєї Свято-Михайлівської церкви. Потому запросили нас до трапезної, а нашим коникам укинули паші.

Ми пробули тут недовго. Нас провели аж за місто.

Про Городківку і М'ясківку на Брацлавщині (тепер Крижопільського р-ну Вінницької обл.)

Цього і в наступні дні шлях наш пролягав лісом, де росли дуби й інші високі дерева. Ляхи, пануючи в цьому краї, мали з лісів велику вигоду, використовуючи деревину для будівництва фортець, міст і осель. Козаки, визволивши свою країну, розподілили землі й угіддя поміж собою й тепер постійно працюють у лісі: рубають дерева, викорчовують і спалюють пні, а нову ділянку засівають хлібом.

Усяке місто й містечко в козацькій країні повні люду, особливо маленьких дітей. Мабуть, у кожному місті їх понад сорок-п'ятдесят тисяч або ще й більше. Ці діти, численніші від трави, усі вміють читати, навіть сироти. А сиріт і вдовиць дуже багато, бо їхніх батьків і чоловіків убито в безперервних війнах. Вони, тобто козаки, мають, одначе, гарний звичай: одружують своїх дітей юними, і через те козаки численніші од зірок небесних та піску морського.

У кожному місті чи селі неодмінно бачиш великий зариблений ставок, утворений дощовими водами і перегаченими річками. Гать або ж греблю кмітливо вимощено в'язанками хмизу, ущільнених гноєм та соломою; в греблі пороблено протоки, протічна вода рухає млини. Пристрої, що їх застосовують козаки для обертання млинових коліс, просто-таки дивовижні, ми бачили млин, що його змушували молоти жменя води. Знай, читачу, що, починаючи з Волощини та Молдови, у країні козаків, аж до землі московитів, усі шляхи

пролягають серединою міст і містечок, і подорожній в'їздить в одні ворота, а виїздить у протилежні, потаємних же доріг поза містами узагалі нема. Це дуже важливо для їхньої оборони.

Проїхавши ще дві милі, ми дісталися до іншого торгового містечка, яке має дерев'яну стіну й фортецю, а назва його – М'ясківка. Нині копають довкола цих міст рови з огляду на те, що учинили ляхи в ніч перед Великоднем. Назустріч нам також вийшли усі городяни, панотці в ризах, з корогвами й свічками під спів дітей, і полковник Михайло, який стояв за межами міста з дванадцятьма тисячами козаків, пильнуючи кордон країни ляхів, Молдови й країни татар. Нас завели до церкви в ім'я Матері Божої. У місті є ще й друга церква – Свято-Миколаївська.

Отак по всій землі козаків – усі ці містечка лежать на невеликій одне від одного відстані. О, яка це благословенна країна! Не відміряєш і такої відстані, як від Халеба (з цього містечка автор подорожніх нотаток. – *Упор.*) до Хан Тумана (поселення за одинадцять кілометрів од Халеба. – *Упор.*), як стрінеш дорогою десять чи принаймні п'ять містечок. Це отак – на великих шляхах, а на тих, що відгалужуються у праву й ліву руку, то там поселень без ліку. Кожне місто неодмінно захищено трьома оборонними дерев'яними стінами, дбайливо утримуваними; зовнішня стіна – це частокіл з гострих паль проти кінноти, щоб не могла увірватися; дві інші, з ровами поміж ними, зведено в передмісті. Над самим містом панує фортеця з гарматами в бійницях; отож коли ворог усе ж проникне крізь усі три стіни, захисники міста можуть зачинитися у фортеці й оборонятися далі. Дорога до фортеці веде через вузький міст понад ровом, схожим на став, і через фортечний вал. Коли виникає небезпека, мости руйнують, тому вони не бояться. У М'ясківці ми заночували.

Про Баланівку (тепер Бершадського р-ну Вінницької обл.) й Орадівку (нині Христинівського р-ну Черкаської обл.)

Ми прибули в доволі велике місто з просторою дерев'яною фортецею, оборонними стінами довкруг, ровами й виставленими в бійницях гарматами; назва його – Баланівка.

У Баланівці також вийшли нам назустріч.

Знай, читачу, що на вхідних дверях кожної з церков козацьких висить ланцюг на взір отого, що ним приковують за шию бранців. Ми запитали, навіщо він, і нам відповіли, що кожному, хто не приходить до церкви удосвіта, після того, як покличе богомольців дзвін

на надранню, накладають на шию оцей ланцюг на увесь день, і грішник... не має змоги поворухнутися. Це його покута.

Більшину цих укріплень, загалом – усі, збудовано для захисту від татар, які нападають зненацька. Зрихтувавшись у похід, татари зазвичай не ознайомлюють його учасників, куди саме вирушають, аби звістка про це не розповсюджувалася. Татари долають відстань п'яти-шести днів шляху за один день кінним загоном. Кожен верхівець має чотирьох-п'ятьох запасних коней і, коли якийсь з них охляне, пересідає на іншого румака. Пройшовши отаким чином на відстань місячного шляху, татари ховаються в байраках і степах, ночами несподівано нападають і тікають, бо геть нездатні до тривалої війни. Отак вони чинять у цій країні.

Коли тут панували ляхи, і кожен магнат володів десятками – від двадцяти до півсотні – поселень, а їхні мешканці були панськими кріпаками, їх присилували працювати вдень і вночі на спорудженні цих укріплень, копанні ровів і ставів, інших земляних роботизнах. За гетьмана ж Зиновія Хмеля (дай, Боже, йому довго жити!) все це стало в добрій знадобі тим, хто тяжко намучився й настраждався на отих роботизнах.

...Тут стоїть гарна церква. Фортеця ж і всі інші оборонні споруди згоріли, бо це містечко з тих, що їх безбожні ляхи спалили в ніч перед Великоднем. А те що Ободівку (нині Тростянецького р-ну Вінницької обл. – *Упор.*) було добре укріплено, то мешканці довколишніх поселень тікали сюди. Ляхи облягли містечко, а люди до оборони не були готові, то нападники перемогли. Усіх порубали мечем, їхня мученицька смерть (а загинули тисячі!) збіглася з днем муки Господа нашого Ісуса Христа.

Не зупиняючись, ми проїхали ще одну милю й прибули до містечка Талалаївка (тепер Христинівського р-ну Черкаської обл. – *Упор.*), яке спіткало таке саме лихо. Незабаром ми добулися до іншого поселення, поблизу першого, названого Орадівкою. Укріплення його спалено, а самих мешканців залишилося дуже мало. Нам краялося серце за цих людей, які вийшли зустрічати нас за своїм звичаєм і провели до великої церкви в ім'я Святого Михайла. Досі ми не бачили в козацькій землі подібної за височінню та пишнотою її п'яти бань. Милували око різьблені опори церковної галереї та поренчата дзвонарня надбрамної дзвіниці. Церква хоча й нова, та люди в ній не моляться, бо ляхи її споганили.

Ми ревно оплакували оті тисячі, замордовані ляхами.

Про Б. Хмельницького

О безбожники! О нелюди! О жорстокі серця! Чим завинили перед вами жінки, дівчата, діти, немовлята, щоб їх убивати? Якщо маєте мужність, знову станьте до бою з побожним ватажком козаків (нехай довго триває його життя!), який зробив вас посміховиськом усього світу, перебив ваших вельмож і державців, винищив ваших лицарів, піддав вас зневазі й глумові. Його ймення – Хміль.

Яке це чудове ймення – завзятий! Самі ляхи прозвали його Хмелем, а слово «хміль» у них означає – завзятий. Так його назвав король. Козаки ж «охрестили» його Хмелем за назвою рослини, що у них росте; цвітом і листям вона схожа на квасолю, але в'ється по деревах. Вони висівають її по всій цій країні на своїх городах і в садах, де вона в'ється по довгих тичинах, що їх вони ставлять для цієї мети. Плоди збирають після того, як зів'яне цвіт, поцятковані зеленавим «ластовинням», заправляють житню брагу, з якої женуть міцну горілку. Взимку стебла хмелю звичайно висихають і їх використовують на паливо, а коли настає весна, на Великдень він пускає паростки й розвивається. Тому вони й порівнювали з хмелем козацького гетьмана, бо під час посту він припиняє війну, знімає меч і мирно живе у себе вдома. Отоді й з'являються ті, що не мають ні голови, ні віри, палять, руйнують, убивають, а він сидить спокійно. Лише після Воскресіння Господнього, з настанням весни, Хміль видобуває меча, і до нього збирається п'ятсот тисяч козаків – воїнів за віру православну, готових на самопожертву з любові до Господа, а не задля платні чи якихось вигод.

Хміль нині може пишатися цим перед царями всієї землі, бо має під рукою п'ятсот тисяч козаків, які служать без будь-якої платні. На його поклик вони прибувають до нього на допомогу зі своїми харчовими припасами та всім іншим військовим спорядженням. І всі воїни, і він од Великодня до Великого посту живуть у степах, у розлуці з дружинами й дітьми, у цноті й цілковитій чистоті.

У такому стані вони перебувають з року в рік, ось уже вісім літ (шість. – *Упор.*). Який це благословенний народ! Який він численний! Як ревно він береже православну віру! Яка вона у нього велика! Скільки тисяч їх полягло у битвах чи під час несподіваного нападу, скільки тисяч татари забрали в полон, і все ж вони налічують нині таке множество війська (нехай буде благословен їхній Творець!). Нас провели до величавої високої церкви з банею, вкритою пофарбованою у зелене бляхою. Збудовано її з дерева, і вона вельми простора, вся розмальована.

Церкву осявають зсередини численні лампади з чудовими свічками зеленої барви. Над притвором милує зір дзвініця. Хори прикрашено поручнями, за ними стоять півчі й співають за нотними книгами, голоси їхні відлунюють, наче грім.

Про Умань
(тепер Черкаської обл.)

Умань – перше велике місто в країні козаків; будинки в ньому високі й ошатні, більшина належала ляхам, іудеям та вірменам, численні вікна з різнобарвного скла, всередині помешкання над ними висять ікони. Городяни дуже мальовничо убрані. У місті дев'ять церков, прегарних, з високими банями... За ляхів це місто було центральним, столичним, тут залишилося багато їхніх палаців, схожих на царські.

Коли читають Євангелію, то на початку й наприкінці співають «Слава Тобі, Боже, слава Тобі!», і той спів гучить так піднесено, музично, немовби його супроводить орган.

Що ж до пречудового співу «Достойно є», то всі присутні панотці з клиросними хлопчиками сходяться посеред церкви й співають цю молитву хором, щиро й задушевно. Поминаючи Богородицю, усі доземно вклоняються, чоловіки, навіть пастирі простоволосі.

Вони приходили гуртами, випереджаючи одні одних, аби стати під патріарше благословення й поцілувати хрест у правиці нашого владики. Коли ми проїздили шляхом, то вони, загледівши хрест на тичині, полишали косовицю, поверталися обличчями до сходу з жінками й дітьми та творили хресне знамення; чоловіки й парубки полишали коси й наввипередки бігли, щоб патріарх поблагословив їх. Зустрічні подорожні зсідали з коней чи виходили з карет заздалегідь, ставали на узбіччі рядами, шапкували, поки не проїде попри них наш владика патріарх. Вони доземно кланялися, відтак підходили, цілували хрест, патріархові правицю й відходили.

За звичаєм нам улаштували зустріч, бо щоразу, як ми виїздили з того чи іншого міста, один з верхівців, які нас супроводили, щодуху мчав уперед, везучи листа від пана полковника до всіх його підлеглих з наказом підготувати житло, страви й напої в достатній кількості для всіх мандрівників: нас з нашими служками, наших супутників – ігуменів монастирів та їхньої челяді, а також тримати напоготові коней для наших повозів та накосити для них свіжої трави, бо, як уже згадувалося, у цій країні всеньке літо, аж ген до жовтня, буяє зелень, і ми вельми дивувалися весняним квітам у таку пору.

Про Маньківку
(нині Черкаська обл.)

Нас усечасно зустрічали в передмісті за їхнім звичаєм з хлібом, аби він родив удосталь, коли ж ми сідали до столу, також передовсім подавали хліб. Мешканці міста з коругвами і хрестами вийшли нам назустріч на деяку відстань од брами, як уже оповідалося. Бувало, коли наближалися корогви та хрести, наш владика патріарх з благоговіння до них виходив з карети, за своїм повсякчасним звичаєм, і в мантії ішов далі пішки, поки не увіходили до храму, звідки так само пішки діставалися до нарихтованого для нас житла, – там, край воріт, підіймали хреста на тичині.

Знай, читачу: у землі козацькій нема вина, натомість уживають ячмінний відвар, дуже приємний на смак. Ми пили його замість вина, що ж було діяти? Та цей ячмінний відвар вельми помічний для шлунка, освіжає, особливо літньої пори. Що ж до медівки, яку також варять, то вона п'янить. А з жита, схожого на пшеницю, женуть горілку, жита в козаків удосталь, і воно дешевше.

Поминувши браму, ступаєш на широкий майдан, і ось перед тобою височить препишний палац, немовби витесаний з велетенського могутнього прале реви, що у вогні не горить. Насправді його складено з міцних і вогнетривких дубових брусів, обтесаних і гладенько відгембльованих, припасованих так щільно, що не видко найменшої шпарини, тому й здається, що стіни вгору й ушир зроблено з одного шмата деревини, а кожен такий брус завдовжки понад півсотні ліктів, а завтовшки чотири лікті. Кожну зі стін цього величезного палацу складено з чотирьох таких брусів, рівнобіжно до землі – від підвалин до даху. У палаці легко заблудитися – так багато тут усіляких покоїв, один над одним поверхами. Що ж до печей, в яких палять узимку, і димарів, то вони височезні, набагато вищі від кипарисів, доходять знизу аж до горішніх покоїв. Поблизу цього палацу стоять величезні стайні.

Сходинками я піднявся до другого, горішнього, палацу, що над фортечною брамою. Це, властиво, не один, а кілька палаців. І в одному, і в другому замку безліч вікон зі всіх боків. Архітектура цих замків нагадує будівлю на горі Святого Симеона в нас і в окрузі аль-Маарrат. Усередині вони дуже пишні, вишукано оздоблені різьбленням. З горішнього поверху видко, може, на відстань одного дня шляху, видко всіх, хто звідусіль прямує сюди усіма шляхами. Тепер ці палати лежать у руїнах і ніби оплакують своїх булих володарів.

Зійшовши донизу, ми подалися оглянути фортечну церкву. Після ляхів козаки називають її Свято-Миколаївською, вони саме оновлюють церковні бані. За своєю архітектурою, розмірами, надто ж височінню, величавістю вона – з числа найдовершеніших храмів. Основа її хрестовидна, обидва крилоси заглиблено. Вівтар благоліпний, великий. Там, де катедра (нагірне місце), баню підтримують чотири могутні пілони; вирізьблені з дерева, позолочені, вони ніби викуті зі щирого золота.

О, який це благословенний народ! І яка благословенна це країна! Велике достоїнство її в тому, що тут нема жодного чужинця іншої віри, а самі лише чисто православні, вірні та побожні. Яка ревність, властива святій душі й чистій вірі, воістину православній!

Блаженні очі наші за те, що вони бачили, блаженні вуха наші за те, що вони чули, блаженні серця наші пережиту нами радість у країні козаків!

Про Лисянку (нині Черкаська обл.) і Богуслав (тепер Київська обл.)

Відтоді, як ми ступили на землю козаків нашого виїзду з неї, ми, за їхнім звичаєм безплатно користувалися каруцами та кіньми для перевезення наших тяжарів од міста до міста, бо наші коні охляли на цьому довгому шляху.

Увечері ми в'їхали до великого міста, також укріпленого, з водоймами й садами, бо ця благословенна країна схожа на гранат, привабливий ззовні й поживний усередині. Назва міста – Лисянка. Місто має чотири церкви. У церкві великого Троїцького монастиря ми бачили ікону Владичиці в образі невісти у вінку. На всьому ж шляху сюди ми бачили її зображення у вигляді цнотливиці, незайманої діви з рум'янцем на личку. А ще в цій церкві свічник зроблено з оленячих рогів, подібних до тих, у яких Христос явився Євстафію та говорив з ним.

З цього міста ми надіслали до Богом береженого гетьмана Зиновія Хмельницького листа, яким за звичаєм сповіщали його про свій приїзд, бо він з військом стояв за чотири великі милі від Лисянки.

Пустившись далі, ми проїхали ще дві великі милі просторим лісом, долиною поміж двома горами, шляхом вузьким та баюристим. У праву та ліву руку видко було доглянуті садиби, хати, десь близько трьох сотень. Долину перегачено греблями, і утворився каскад ставів, зариблених, порослих лататтям, куширом. На греблях, густо обсаджених вербами, шумлять млини.

Ніщо нас так не дивувало, як достаток козаків, множество свійського птаства, а саме: курей, гусей, качок. У полях та перелісках побачиш фазанів. Вони гніздяться й несуть яйця оддалік від людських осель, ховаючись у недоступних місцинах, а через те, що фазанів розмножилося понад міру, то їхні гніздовиська руйнують. У цій країні не знають ні тхорів, ні хижаків ні плазунів, а якщо й трапляються гадюки, то вони шкоди не завдають, за винятком однієї, яку ми бачили дорогою з Волощини й убили її. А через достаток нема в країні козаків ні злодіїв, ні грабіжників.

Знай, читачу, що люди в цій країні живуть у вельми тісному сусідстві з домашньою худобою та свійським птаством. Нас вражала вдача цих людей. Чи не в кожній козацькій оселі дивуєшся достаткові а найдорожче – кількості дітей до десятка й понад те, з такою білявою чуприною, що ми називали дітей дідусями. Різниця між ними у вікові – один рочок, вони йдуть драбинкою один по одному, що нас вельми розчулювало. Діти вибігали з осель на вулицю подивитись на нас, та радше ми тими дітьми щиро милувалися: з одного краю стоїть найвищенький, а з протилежного – найнижченький, нехай благословить їх Творець!

Що нам ще сказати про цей благословенний народ? У походах і битвах убито їх сотні тисяч, і татари тисячі забрали в полон, і чума, якої не відали раніше, за ці роки також забрала тисячі в сади Божественні. Та, попри все це, вони численні, як мурашки, і незліченніші від зірок. Можна подумати, що жінки козацькі заходять у тяж по три-чотири рази на рік і повивають по троє-четверо немовлят. А вся справа в тому, як нам казали, що вода в цій країні помічна для жінок, не полишає жодної безплідною, властивості цієї води добре відомі й досліджені.

Що ж до їхніх домашньої худоби й свійської птиці, то ти побачиш, читачу, у дворі кожного господаря (хай благословен буде Творець!) десяток видів: по-перше, коні, по-друге, корови, по-третє, вівці, по-четверте, кози, схожі на газелей, по-п'яте, свині, по-шосте, кури, по-сьоме, гуси, по-восьме, качки, по-дев'яте, індики у безлічі в декотрих, по-десяте, свійські голуби, яких тримають на горищах. Господарські двори стережуть пси.

Неабияк дивували нас різноманітні породи свиней усілякої масти. Вони бувають чорні, білі, червонясті, рудаві, жовтаві й сірі; коли масті перемішуються, то свині дивовижно рябі, а деякі й смугасті. Як часто ми спостерігали за поросятами й сміялися! Нам

жодного разу не пощастило утримати в руках бодай одненьке порося; безперечно, в їхніх черевах гзяться чорти, бо вони вислизають, як живосрібло. А верещать, аж виляски розлягаються! Зазвичай ріжуть кабанів, а льошок залишають. Випасають свиней свинопаси. Що ж до птаства, то курей, гусей і качок утримують окремо. Про їхні розмаїті посіви, напрочуд рясні, скажемо за іншої нагоди.

Кожну оселю оточує садок; вишні, сливи та інші дерева утворюють живопліт. Грядки засаджено капустою, морквою, редькою, петрушкою, салатою та іншою городиною.

Вибравшись вузьким шляхом з лісу, ми проїхали ще одну милю (а всього чотири цього дня) і наблизилися до великого міста з укріпленнями та фортецею під назвою Богуслав. Ми перепливли човнами велику ріку, ім'я якій – Рось.

Усі шестеро панотців богуславських уже очікували нас у ризах та з корогвами, а також дитячий хор і миряни. Понад військом маяла корогва христолюбивого хороброго гетьмана Хмеля з чорної та жовтої шовкової тканини смугами.

У середу, рано-вранці, нам сказали, що гетьман їде вітати нашого владику патріарха. Ми вийшли з оселі зустрічати його на узбіччя шляху до фортеці, де для гетьмана улаштували резиденцію. Він під'їхав од міської брами з великим почтом, серед якого ніхто не зміг би його упізнати, бо всі були в пишних шатах і при коштовній зброї, а на гетьманові сидів короткий, зручний для верхової їзди простий козацький жупан з густими ґудзиками, а на поясі висіла звичайна зброя.

Про зустріч Б. Хмельницького з патріархом Макарієм III (1654 р.)

Загледівши звіддалеки нашого патріарха, гетьман спішився, це саме учинив і його супровід, підступив до патріарха, тричі уклонився і, поцілувавши поли його мантії, припав до хреста в його десниці. Наш владика патріарх поцілував його в голову.

Де очі ваші, господарі Молдови й Волощини?.. Де ваша пиха?.. Жоден з вас – не рівня будь-кому з гетьманових полковників!.. А Господь справедливо й слушно осипав гетьмана подарунками й наділив щастям мірою, недосяжною царям.

Гетьман тут-таки узяв попід руку нашого владику патріарха і рушив з ним зі сльозами в очах крок по крокові до фортеці, поки не увів досередини.

О читачу! Ти міг би бути свідком мудрості його промов, його лагідності, покірливості, смирення й сліз, бо він був вельми радий нашому владиці патріархові, надзвичайно його полюбив і сказав: «Удячний Богові за те, що удостоїв мене перед смертю побачити твою святість!»

Вони багато про що розмовляли, і все, про що просив гетьмана наш патріарх, він покірливо сповнив. Серед іншого мовилося про волоського господаря Костянтина та бояр. Вони перебували у великому страхові перед гетьманом, чекаючи, що він зненацька упаде на них зі своїм військом, покарає за все те, що учинив над козаками господар Матвій, розбивши Тимошів загін, багатьох умертвивши та взявши до неволі. Вони дуже прохали нашого патріарха поклопотатися за них перед гетьманом, умовити його написати їм заспокійливого листа. Гетьман уволив його волю й надіслав волохам такого листа. Новий господар Молдови також дуже боявся, що гетьман відомстить молдованам за смерть свого сина Тимоша та за інші мерзенні вчинки щодо козаків. Гетьман простив і їм, надіслав свого листа у відповідь на їхню супліку.

Відтак гетьман став розпитувати нашого владику патріарха про те, що його хвилювало. Після цього ми обдарували Хмеля, принісши на тацях, засланих за їхнім звичаєм рушниками уламок каменю з кров'ю Господа його Ісуса Христа зі святої Голгофи, дзбан свяченим миром, шкатулку з мускусним милом, пахуче мило, халебське мило, шкатулку з цукерками, ладан, фініки, абрикоси, рис, горнятко з кавовими зернятами, тобто з кавою, бо він любить каву, китайську корицю та коштовні – великий і малий – килими.

Навпроти гетьмана сиділи генеральна старшина й десятеро з його полковників.

Усі вони за їхнім звичаєм голять бороди. Козак – це якраз той, хто голить бороду й кохає пишні вуса, а полковник – це те саме, що паша чи емір.

Цей Хміль – муж поважного віку, але щасливий Божим благословенням, а тому він –проводир справдешній: щирий, спокійний, мовчкуватий, не цурається людей, усіма справами займається особисто, помірний у їжі, питві та одягові, наслідуючи спосіб життя найвеличнішого з царів Василя Македонянина, як про це оповідає історія. Кожен, хто побачить його, дивуватиметься йому, мовлячи: «Так ось який він, цей Хміль, чиє ім'я та слава набули світового розголосу!»

Який контраст, Хмелю, між гучним іменем твоїм, діяннями й зовнішнім твоїм виглядом! Воістину Бог з тобою, Він, котрий поставив тебе, щоб визволити свій обраний народ од поневолення ляхами, як у давнину Мойсей вивів ізраїльтян з єгипетської неволі, той потопив військо фараонове в Червоному морі, а ти знищив і вибив ляхів, гірших за єгиптян, своїм гострим мечем. Хвала Господові Богу, Який здійснив через тебе, Хмелю, усі великі чини!

Якщо траплялося, хто-небудь приходив до нього зі скаргою під час учти чи хотів щось повідомити, то гетьман завжди говорив стиха, аби нікому не заважати, – такий повсякчасний їхній звичай. Запросивши до трапези, він посадовив нашого владику патріарха на покутті, а сам сів на нижчий ослін, оддаючи таким чином шану йому, не так, як господарі Волощини й Молдови, які самі вмощувалися на покутті, а патріарха садовили нижче себе.

Довелося бачити, як подавали горілку до столу мисчинами. Козаки зазвичай черпали коряками і пили таку міцну, що вона горить у вогні. А на цю гетьманову учту горілку подали вищого ґатунку в срібному поставцеві. Він спочатку припрошував пригубити нашого владику патріарха, слідом пив сам і частував кожного з нас. Господи, подивись на цю душу з праху земного! Дай, Боже, йому тривалого віку! Він не утримує ні підчашого, ні подавальників, які наливали б і подавали йому питво й страви, як це водиться у царів і правителів. Відтак було подано до столу розмальовані череп'яні вагани з рибою соленою та вареною та іншими стравами. Не було ні срібних тарелей, ні келихів, ні срібних ложок, ні іншого начиння, хоча кожен з його старшин має по декілька скринь, напханих тацями, келихами, ложками та іншим начинням, срібним і золотим, відвойованим у ляхів. Але усім цим нехтують, перебуваючи в таборі чи в поході, коли ж удома живуть тихо-мирно, тоді інша річ. Пополудні гетьман попрощався з нашим владикою патріархом, провівши його за фортечну браму, і сів у свій повіз однокінку. Він не має королівських карет, оздоблених коштовними тканинами й запряжених цугом баскими кіньми, хоча в гетьмана таких тисячі. Він тут-таки поїхав під зливою, подаючись до свого війська. На ньому був білий дощовик. Перед заходом сонця він, попросивши вибачення, прислав нам грошей на дорогу й листа до урядовців підвладних йому міст, аби нам усюди надавали житло, харчі, питво, коней і повози, а також листа до царя московського та воєводи путивльського.

Знай, читачу, що держава ляхів складалася з трьох частин: одна частина – та, яку відібрав у них і опанував гетьман Зиновій

Хмельницький; вона пролягла з півдня на північ і зі сходу на захід на місяць шляху, вся наповнена людом, укріпленими містами-фортецями, як гранат зернами; друга частина – та, що досі залишається в руках поляків; третя частина – між цими двома, яку гетьман дотла спустошив: спалив міста й інші поселення, перебив там чоловіків, причому більшина мешканців стала татарськими бранцями, і перетворив її на безлюдну пустелю, кордон між ним і ляхами на відстань кількох днів шляху.

Знай же, що у Хмеля вісімнадцять полковників, тобто пашів, кожен з них править округою з багатьма містами й фортецями з множеством люду. Четверо-п'ятеро з цих вісімнадцяти полковників мають під своєю владою кожен сорок, п'ятдесят і навіть шістдесят міст. Вони повинні утримувати військо в шістдесят, п'ятдесят, сорок тисяч; найменший серед них має під своєю рукою тридцять-сорок міст, а війська – двадцять-тридцять тисяч. Ті, що нижчі за рангом, мають під владою кожен по двадцять поселень і не менше, а війська – по двадцять тисяч і не менше. Усі загони, що налічують понад півтисячі козаків, стають під гетьманову руку, коли засурмлять у похід. Вони досконало навчені усіляким військовим мистецтвам. Нині в гетьмана близько ста тисяч хоробрих молодиків, вправних у верховій їзді, володінні зброєю. Раніше це військо складали просто селяни. Вони не мали військового досвіду, але поступово його набули. Згадані ж парубки змаленства навчалися верховій їзді, стрільбі з рушниць, луків, метанню списів, гартувалися в хоробрості.

Треба зауважити, що козаки не отримують платні. Посполиті сіють хліба скільки хочуть, потім жнуть його й звозять до своїх засіків. Ніхто не бере з них ані десятини, ані чогось подібного – від усього цього їх звільнено, всі в країні козаків не знають, що таке податки. Але Хміль оддає на відкуп утримувачам митниць увесь митний збір з купців на кордонах своєї держави, а також прибутки від продажу меду, пива, горілки за сто тисяч динарів (червінців). І цього вистачає йому на цілорічні державні витрати. А населення податків не сплачує.

Оці відомості про Хмеля й козаків, описані докладно, старанно й правдиво після багатьох розпитувань та перевірки, я зібрав, пересвідчуючись у їхній достовірності, з чималими труднощами. Скільки ночей, забувши про відпочинок, я просидів над цими нотатками.

Що ж до згаданої фортеці Богуслава, то вона дуже міцна, оточена двома стінами й двома валами. Вежі численні, а з полуденного боку фортецю захищає цілком висока гора. Попід нею тече згадана ріка

Рось, з води виступають величезні скелі. У фортеці побачиш великі й пишні палаци, що належали ляхам, поблизу – їхній костел. Наш владика патріарх дозволив освятити його й правити в ньому, бо козаки раніше руйнували, зрівнювали із землею всі їхні костели, думаючи викоренити у такий спосіб саму пам'ять про ляхів; через те вони покинули напризволяще їхні величні житла та інші будівлі, перетворили їх навіть у нужники – ненависть до релігійних ворогів найдужча.

Про Київ

Та ось загледіли озеро, в якому розводять рибу, а на берегах стоять млини. Нам сказали, що це – угіддя Печерського монастиря. Ще й не доїхавши до цієї місцини, ми звіддалеки завважили осяйні бані монастирських церков і храму Святої Софії.

Патріарха запросили до монастирської карети, яка своїм зовнішнім та внутрішнім оздобленням (позолотою, червоним оксамитом) не поступиться царській, і нас повезли до монастиря. Ми їхали поміж неоглядними садами, в яких сила-силенна горіхів, шовковиці та винограду. Під їхнім затінком видніються житла господарів, всього близько чотирьох-п'яти тисяч осель, стільки само садів, усе це – власність монастиря.

Черниці співали й читали поперемінно «Достойно є» та інші молитви такими приємними мелодійними голосами, аж серце розчулювалося й сльози наверталися; цей піснеспів, зворушливий, задушевний, перевершує чоловічий. Ми були захоплені чистотою голосів і співу, особливо – дів як дорослих, так і малолітніх. Усі вони уміють читати, обізнані з філософією, логікою, захоплюються творчістю.

Будинки в долішньому Києві ошатні, високі, поставлені в зруб, з деревини, обтесаної з усіх боків. Біля кожної хати, наче коло палацу, росте великий сад, тут побачиш плодові дерева, які лише в цій країні прижилися: сила-силенна шовковиці білолистої та червонолистої, але ягодами цими нехтують, багато горіхів, винограду.

А на доглянутих огіркових грядках вони висівають крокус, руту й гвоздику всіляких барв.

Купці привозять сюди оливкову олію, мигдаль, оливки, рис, родзинки, смокви, тютюн, червоний сап'ян, шафран, прянощі, перські килими та бавовняні тканини – у великій кількості з турецьких володінь, що їх відділяє від Києва сорок днів шляху.

Жіноцтво торгує на мальовничих ярмарках та в чудових крамницях виробами з тканини і особливо хутра; молодиці пишно вбрані, заклопотані своїм ремеством, і ніхто не пасе їх ласим поглядом.

Нам оповідали, що в країні козаків існує звичай: коли заскочать на перелюбстві чоловіка або жінку, негайно виступають проти них цілою громадою, розтелешують і ставлять під рушничне дуло. Цього закону ніхто не може уникнути.

Не дивно, що в цьому долішньому місті багато роботи для козацьких малярів. І є серед них і справдешні умільці, які володіють досконалим хистом змальовувати людей такими, якими вони є, а також зображувати у всіх подробицях страждання Господні...

Ми виїхали з долішнього Києва в понеділок 10 липня та опинилися за міською околицею, на березі славнозвісного Дніпра, більшого за Дунай. Ми повантажилися на великі судна вкупі зі своїми повозами й кіньми та пливли за течією близько двох годин, милуючись краєвидами правого берега, монастирями на Київських горах, а саме: Михайла, Миколи, Печерським, тим, що його збудував молдовський господар Василь, церквами, печерами. Потім ми ступили на землю лівого берега.

Далі їхали вузьким шляхом пущею, озерами та піщаними косами й кучугурами, неоглядною пущею, де ростуть самі тільки сосни; схожі на кипариси, вони вражають уяву.

Про порівняння України і Московії

Знай, читачу, що по всій країні козаків, у кожному місті й у кожному селі, відразу коло мосту чи в середмісті, збудовано для їхніх бідняків і сиріт притулки, знадвору на цих будинках висить безліч образів. Хто до них навідується, подає милостиню – не так, як у країні волохів та молдован, де вони жебрають по церквах і заважають людям молитися, через те що їх багато; а скільки в країні козаків нещасних, один Усевишній Бог відає; це здебільшого осиротілі діти, голота; здається, найжорстокіше серце сповниться співчуття, як погляне на них. Нас дивувало, як вони опинилися в такому становищі за часів гетьмана Хмеля, коли запанували правосуддя й справедливість. Яким же було становище їхнє за ляхів, які дерли з кожної душі по десять грошів щомісячно?

Путивльський воєвода пан Микита присилав одного зі своїх челядників розізнати про нашого владику патріарха в цих поселеннях. Тоді наш владика патріарх надіслав через нього листа з благословенням його панові, сповіщаючи, що загостює в нього завтра. З ним же відправили тяжарі при наших служках, бо, як ми вже згадували, ми брали безкоштовно від міста до міста повози й коней, бо наші коні окалічіли, стали непридатними для подальшої подорожі.

Ми... зупинилися на ночівлю посеред чистого поля в повному спокої та безпеці; паші для коней було вдосталь, і так безпечно, що кожен мандрує самотою, хоч би мав із собою вози щирого золота.

Місто Путивль виразно забовваніло звіддалеки. Ми перетнули кордон землі козаків і прибули на берег глибокої ріки, названої Сеймом, яка вже є рубежем землі московитів...

Тепер уже козаки везли нас далі від міста до міста на своїх повозах, поки не привезли до Прилук. З міста пішки вийшов зі своїми козаками назустріч нам полковник (йдеться про Петра Дорошенка. – *Упор.*). Ми зупинилися в знайомому помешканні й незабаром потрапили у вировисько великого ярмарку, який буває тут на празник Івана Хрестителя. Сюди з'їхалося багато купців, зокрема й грецьких, з Румелії, понавозили шовкових та бавовняних виробів, перських килимів, хусток, мусліну, білих вовняних габ та іншої всячини. Ярмарки в країні козаків улаштовуються круглорічно, за будь-якої пори; на кожен празник у тому чи тому місті неодмінно буває ярмарок, як це повелося ще за ляхів. Ми не тільки милувалися мальовничим видовиськом, а й купили на ярмаркові коней.

Цієї ночі ми спали на березі Дніпра цілковито задоволені й спокійні, бо тієї самої миті, як загледіли Печерський монастир, що вилискував банями звіддалеки, і як тільки обвіяли нас пахощі цієї квітучої землі, наші душі затрепетали з радощів і веселощів, серця наші розкрилися, і ми ревно та вдячно молилися Господові Богу.

Упродовж цих двох років перебування нашого в Московії замок висів на наших серцях, а розум було до крайнощів пригнічено й скуто. То в цій країні ніхто не може відчувати себе хоча б трохи вільним і задоволеним, опріч хіба що корінних обивателів, але усяк, як от ми, хоч би він став володарем цієї країни, ніколи не перестане ніяковіти духом і тривожитися серцем. Навпаки, країна козаків була для нас немовби нашою, рідною землею, а її мешканці стали для нас добрими приятелями та людьми, як от ми самі.

Про Чигирин
(1656 р.)

Коли ми наблизились до міста, молодший гетьманів син вийшов з процесією духовенства нам назустріч, і нас провели до дерев'яної довгастої церкви в честь Успіння Пресвятої Богородиці, що поряд з гетьмановим домом. У неділю тут на гетьманове прохання ми відслужили обідню. Після служби Божої гетьман запросив нас до свого дому на обід.

У Чигирині, крім згаданої церкви... стоїть ще чотири церкви. Сама ж фортеця не має собі рівних у країні козаків за своєю височінню, величчю гори, на якій фортецю збудовано, обширом та надміром вод і мочариськ, що оточують Чигирин. Через те фортеця дуже міцна, нині деякі поруйновані мури поновлюють. У фортеці стоять декілька гармат, дивовижно гарних, з написами, гербами й іншими знаками, гетьман привіз ці гармати з країни ляхів, і вони вилискують, наче зі щирого золота відлиті.

Ми запитали, чому гетьман не мешкає в ліпшому місті, ніж це, і нам відповіли, що гетьман обрав Чигирин для своєї резиденції через те, що той лежить на кордоні з татарами, між якими й країною козаків відстань у п'ятдесят днів путі безлюдними й пустельними степами. Чигирин – серединна місцина, Дніпро від нього – лише за дві милі. Нам повідомили тут, у Чигирині, що нині ця країна здатна виставити триста тисяч козаків, кожен з яких має власну зброю.

У суботу, 2 серпня, гетьман Хміль приїхав відвідати нашого владику патріарха, після чого ми вирушили з Чигирина і через дві милі дісталися величезного мосту, перекинутого над озерами, болотами, островами й великими ріками, він іде попід чигиринською фортецею й веде через такі місцини, що змушують подорожнього тремтіти з жаху.

Подолавши цей міст, ми прибули до поселення під назвою Суботів (нині Чигиринського р-ну Черкаської обл. – *Упор.*), де зазвичай жив небіжчик Тиміш, гетьманів старший син.

Суботівці вийшли назустріч нам хресною ходою... Тут, у Свято-Михайлівській церкві, Тимошева гробниця.

Тимошева вдова, донька молдовського господаря Василя, декілька разів відвідувала нашого владику патріарха. Одягнута вона була достоту, як черкаська самітниця, у суконному, обшитому хутром очіпкові на голові, її супроводили черкаські та молдовські дівчата, одягнуті, як і вона, ніби черниці. У неділю вранці ми учинили після надранньої в її присутності поминання Тимоша. Над його гробницею за їхнім звичаєм висить велика корогва, на ній написано вельми правдоподібний портрет гетьманича — верхи на коні, з мечем у правиці та булавою в лівиці, а на передньому плані – мапа Молдови, країни, яку він пішов здобувати.

Нині, далеко від свого батька, матері, братів, свого народу, живе вона серед чужих людей, у двіркові свого чоловіка, який устиг спорудити довкола нього укріплення, а гетьман, його батько, будує нині на пагорбі, навпроти двірка, аби побільшити його пишноту, кам'яну церкву в ім'я Святого пророка Іллі.

Про від'їзд з України
(1656 р.)

Цими днями до козаків дійшла чутка про те, що кримський хан сів на коня й виступає проти них. Вони неабияк утішилися цій новині, готуючись належно зустріти хана. Коли ж наш владика патріарх поблагословив їх, прочитав над ними молитву, знову бабахнули зі всіх рушниць. А як проводжали нас, то тричі ставили своїх коней дибки, вважаючи, що це дає їм здоров'я та безпеку.

У понеділок, 18 серпня, ми подякували Богові за благополучну мандрівку землею козаків, виїхали з Рашкова, козаки провели нас і на прощання відсалютували з рушниць.

Блаженні очі наші за те, що вони бачили, блаженні вуха наші за те, що вони чули, блаженні серця наші за пережиті нами радість і захват у країні козаків!

Із записок семигородського посла Франца Шебеші
Про розмову І. Виговського з московським послом – незалежна українська зовнішня політика (28.06.1656 р.)

Московський посол сперечався про те, як це без відома царя зложено союз зі Шведами і семигородським князем, і чому гетьман ніколи не приїде персонально порозумітися з царем, а посилає послами простих козаків. Виговський на це говорив, що як цар у своїй землі цар, так і гетьман у своїм краю князь або король, він свій край шаблею здобув і з ярма визволив. Коли хочете, заховуйте приязнь і живіть з нами по-доброму, коли ні – будемо боротися і наведемо на вас татар, шведів, угрів.

З «Реляції» Конрада Якова Гільдебрандта

Про кордони Української козацької держави
(1656–1657 рр.)

(Козаки добивалися на переговорах, щоб шведський король визнав. – *Упор.*) права на всю стару Україну, або Роксолянію, де була грецька віра, і мова (українська. – *Упор.*) ще існує – до Вісли.

Про українських жінок

Їх одежею взимку був довгий кожух без жодного покриття. Окрім того, вони мають навколо нижньої частини тіла червону запаску, витканку з вовни й перетикану білими нитками. Нею вони дуже обтягаються, так що сильно виступають форми тіла. Проте спереду підв'язують фартух, носять чоботи, а зверху голови білу хустку з бавовни та

ходять здебільшого у шнурованих (очевидно, вишитих. – *Упор.*) сорочках без блюзи. Вони добре танцюють, підлаштовуючись звичайно до ходи й кроку чоловіка, а, проте, в танці поводяться легковажно і з серцем. Козацькі жінки теж такі відважні, підпивають доброго хмелю, заглядають до чарки, а працювати кажуть чоловікові.

З реляції шведського посла Ґотгарда Веллінґа Про незалежну зовнішню політику Б. Хмельницького і його ставлення до Московії (1656–1657 рр.)

Як королівська величність (шведський король. – *Упор.*) були несправедливо ображені московитами і зазнали великих втрат, і що б вийшло для них (козаків. – *Упор.*), коли б вони, сидячи тихо, пустили це повз себе. Канцлер (Виговський. – *Упор.*) схвилювався сими представленнями, висловив великий жаль з приводу того, що так несправедливо поступалося з королем, заклявсь і писанням своїм хотів доказати, що приложить всі зусилля, аби відвести (царя. – *Упор.*) від його намірів. Цар не тільки не відчув цього, але був невдоволений на козаків за те, що вони йому не помагають проти короля. А тепер побачивши, що йому не йде так у війні зі шведами, як він собі то уявляв, і затривожився, що козаки теж можуть проти нього виступити, – він незадовго перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана з виправданням за те, що він учинив перемир'я з поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готов зробити все, що гетьман схоче. На се гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну зі шведським королем. Казав нагадати цареві, щоб він постарався, аби війна зі шведським королем була якнайшвидше скінчена, і попередив, що він шведського короля приятель, і доки буде живий, нічого не почне проти шведського короля. Він запевнив шведського посла, що буде закликати царя, щоб він стримався від яких-небудь ворожих кроків проти шведського короля, а за всі вчинені шкоди вчинив сатисфакцію і реституцію; в іншому разі, він пошукає інших способів. Своєму полковнику Антонієві (Ждановичу. – *Упор.*) він уже наказав на випадок, коли б в Польщі знайшлися якісь московити, трактувати їх як неприятелів.

З опису подій в Україні шведського посла Ґотгарда Веллінґа (1657 р.)

...Той (цар. – *Упор.*) ...був невдоволений на козаків за те, що вони йому не помагають проти Вашого королівського величества. А тепер побачивши, що йому не йде так (у війні зі шведами. – *Упор.*),

як він собі то уявляв, і затривожившись, що (козаки. – *Упор.*) теж можуть проти нього виступити, він незадовго перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана з виправданнями за те, що він учинив перемир'я з поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готовий зробити все, що гетьман хоче. На це гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну з Вашою королівською величністю. Казав упімнути великого князя, щоб він постарався, аби війна з Вашою королівською величністю була якнайскоріше скінчена, і попередив, що він Вашої величності приятель, і доки буде живий, нічого не почне проти Вашої величності...

...Рада ухвалила не вступати в ніякі трактати, доки Ваша королівська величність не признає за ними права на всю стару Україну, або Роксоланію, де грецька віра була і мова ще існує до Вісли. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б вони не вернули собі при нинішній нагоді того, що було ними втрачено і несправедливо у них забрано...

Також при кінцевих розмовах український уряд запевнив шведського посла, що буде закликати великого князя (московського. – *Упор.*), щоб він стримався від яких-небудь ворожих кроків проти Вашої королівської величності...

З хроніки Веспасіана Коховського
Про Івана Сірка (друга половина XVII ст.)

Страшний був орді, бо був досвідченим у воєнних акціях і відважним кавалером. А в Криму його ім'я наводило такий переляк, що орда щоденно пильнувала та була готова до бою, ніби Сірко вже напав. Татари цілком серйозно вважали його шайтаном і навіть своїх дітей, коли вони плакали і їх не могли заспокоїти, лякали Сірком, кажучи: «Сірко йде». Сірко був чоловіком гожим, бойової вдачі, не боявся ані сльоти, ані морозу, ані спеки. Він був чуйним, обережним, терпляче зносив голод, був рішучим у воєнних небезпеках і завжди тверезим. Влітку він перебував на порогах, а взимку – на українському прикордонні. Він не любив марнувати час або упадати біля жіноцтва, постійно бився з татарами, проти яких мав природну ненависть. На обличчі він мав природний знак, ніби шмат пурпуру.

Зі «Щоденника подорожі...» Ульріха фон Вердума

Про Тернопіль (70-і рр. XVII ст.)

Це місто на Волині (належав до Руського воєводства Польщі. – *Упор.*) – спадкова власність пана Конєцпольського, Долинського старости. Лежить біля схилу... пологого пагорба. З трьох боків його оточує велике озеро і розлогі болота. Четвертий бік захищений від поля досить широким ровом та обведений валом із двома масивними вежами на кутах і однією посередині, яка заодно слугує брамою. Замок височіє з північного заходу від міста, саме посередині ставу, має великі, побудовані в італійському стилі будівлі з каменю: мури і вежі на заході й півдні боронять замок навіть там, де навколо тягнеться озеро. Від міста знаходиться сухий рів із земляним валом і частоколом.

Про поляків (1670–1672 рр.)

У ввічливості і розумі полякам не бракує; одначе вони легковажні і мінливі та віддані зайвій розпусті. Коли мають у чомусь інтерес і є слабшою стороною, вміють поводитися дуже покірно і миролюбно, але ж коли зустрічаються з слабшою стороною і запанують, то стають горді, зарозумілі й жорстокі; так що або понижено служать, або гордо панують, як такий характер описує Лівій. У звичайному житті й товариській розмові вживають так багато компліментів і підлесливості, як, може, ніякий інший народ...

Зрештою, польський народ у цілому недбалий і лінивий, обробляють лише найбільш необхідні ґрунти, а решту залишають пустувати.

Після дуже солоних і перчених страв полякам добре смакують напитки. Пиятика є тут так розповсюджена у вищих і нижчих верствах, мужчин і жінок, як ніде на світі. Спеціально дуже люблять горілку...

При великій кількості випитого приходить у них часто до бійок, при чім мусить завжди блищати шабля. Тою шаблею тнуть і рубаються взаємно по грудях, по обличчю і де тільки можна і це береться у них як оборона і так позначитися тут і там, спеціально на обличчю, добрими ранами і шрамами, як то вже у ґетів і сарматів – найближчих сусідів поляків, ще більше як 1000 років тому – уважалося за щось похвальне...

Також цілий спосіб життя польського народу ще дуже грубий і власне варварський.

Їхні сорочки сягають по пас, а коли є дуже охолоджені, мають з правого боку продовгасту хустку до носа, завішану коло ножа на пасі від шаблі, а зрештою, не уживають жодного полотна. Ще

дуже визначні пани уживають сорочки, спідні убрання і білизну на постіль з турецького шовку, і носять їх не перучи доти, доки тримаються купи...

Нарешті, нема в Польщі багато старих людей, чи то тому, що їдять замало хліба і забагато коріння та забагато п'ють горілки і тим способом спалюють і нищать життєздатність, чи тому, що самітне і так непорядне життя не дозволяє їм дожити до старих років.

Про українців

Найбільше ласкавості в словах і жестах знайдеш на Русі, спеціально у жінок, до чого спричиняється також русинська мова, вимова котрої не така тверда, як польська. Тому кажуть, що у Львові живуть такі гарні, делікатні й спокусливі наречені, як, зрештою, ніде на цілій земній кулі. Зустрів я там сам порядну жінку, котра, коли я щось хотів у неї купити, вміла мені сказати чемний комплімент у латинській мові і вміла висловитися в дуже підлесливих виразах.

На Русі носять чоловіки й жінки селяни гніду опанчу з сукна, яку самі виробляють. Шляхта і купці носять блакитну. Селяни-козаки носять влітку опанчу з білого сукна, взимку з баранячих кожушин, котрі сягають від шиї аж до ніг, вишивані на плечах узорами червоними, жовтими, гнідими та ін. кольоровими шкірками, виглядають дуже добре...

Влітку ходять лише в сорочці; у селянок сорочки з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат з гаптованої китайки, причім всі форми тіла видно так добре, як би ходили голими. Горішня частина таких сорочок є коло шиї і паса стягнена у збори, як плащ і чепурно обрамована різноколірною бавовною. При тім вони підперезані понад стегнами червоним, жовтим, зеленим чи іншого кольору паском і виглядають так цілком не зле. Щодо оздоби голови, то вона визначається великою зграбністю. Оздоблюють її літом свіжими квітками і зеленими вінцями, зимою мусять їх заступати восковими вінцями. Уживають також перснів на пальцях і дуже великих кульчиків у вухах і намиста з кришталю, скла, міді, мосяжу, згідно з фантазією та засобами...

Польські селяни не є так гарно прибрані, мало, одначе, відмінності між міщанською і тою людністю.

На Русі купають дітей аж до року щоденно два рази в теплій воді, кладучи їх цілих у воду, так що тільки виглядає голова. Так вони лежать у воді довше як годину й плюскаються як жаби. Вважають, що це сприяє зростові дітей.

Із записок Івана Лук'янова

Про руїну між Києвом і Чигирином (кін. XVII ст.)

І поїхав у степ глибокий; і була ця подорож нам печальна і сумна, бо не бачили ми ні міста, ні села; а раніше міста цього краю були красні і села з гарними краєвидами – але нині це порожнє місце і ненаселене, бо не видно людини...

А земля дуже родюча і хлібодарна, і овочу всякого багато; сади – що дикий ліс: яблука, горіхи волоські, сливи дулі та все пустеля...

Про специфічний колорит війська С. Палія (поч. XVIII ст.)

А коли ми приїхали (до Паволочі, нині Попільнянського р-ну Житомирської обл. – *Упор.*) і стали на майдані... так нас обступили, як є біля ведмедя; всі козаки, паліївщина... а все голота безштанна, а на деяких і шматка сорочки немає, страшні дуже, чорні, як арапи, і лихі, як собаки: з рук рвуть.

З праці Проспера Меріме «Українські козаки та їхні останні гетьмани» (XVII – поч. XVIII ст.)

Про існування козаків і їхню назву Західна Європа довідалася з польських хронік. У нашу мову ця назва (по-російськи «казак») перейшла з реляцій сімнадцятого століття в її польському звучанні. Тривалий час північні вчені намагалися розтлумачити етимологію цього слова. Одні виводили його із слов'янського «коза», мовляв, козаки бігають, наче кози; інші із слова «коса», що означає «заплетене волосся, лезо, вузька смуга суходолу, що виступає у воду». Для таких різних тлумачень були підстави; справді, колись козаки могли носити кіски; вони користувалися косами, заготовляючи сіно, навіть вживали їх як зброю; і нарешті, їхні перші поселення були на березі річки, де є чимало довгих мисів. Сьогодні, коли етимологічні дослідження зробили значний поступ, майже не викликає заперечення, що слово козак запозичене з турецької мови, де воно означає «стрілець, мародер, солдат, який воює заради власного зиску». Саме такими, дійсно, були перші козаки, що селилися на берегах Дніпра та його приток, оточених польськими, московськими і татарськими землями. Їхні звичаї дуже схожі на звичаї жителів Бордера, тобто прикордонної Шотландії, а назва того краю, де вони вперше з'явилися, – Україна. <...>

Тривалий час польський уряд чи то з обережності, чи вдаючи, що забув про них, не втручався у справи запорожців; вважав їх своїми підданими і водночас частиною козацького війська, що перебувало під орудою гетьмана України. Запорожці, по суті, не визнавали над собою жодного чужоземного володаря. Я вже згадував, що в своїй невеликій республіці вони обирали лише тимчасових отаманів, майже завжди тільки на час їхнього військового походу. Пристрасно віддані ідеї самостійності, вони захищали право кожної людини коритися лише власним бажанням. Таким чином лад запорожців був у явній суперечності із законною та офіційною структурою війська України; однак, тішачись своєю волею, вони не домагалися громадського визнання, а польський уряд, зі свого боку, заплющував очі на те, що відбувалося за порогами, бо знав, з якими людьми має справу.

За прикладом запорожців та козаків України, інші слов'яни, вихідці переважно з Великої Росії, поселилися на берегах Дону і згуртувалися в громаду за таким самим принципом. Ці піддані великих князів Московії проживали майже поза дією їхніх законів, однак визнавали номінальну владу князів і навіть часто слугували їм у війнах з турками і татарами, їхнім спільним ворогом. Донські козаки незабаром розпочали змагатися з дніпровськими козаками у воєнних подвигах і навіть перевершили їх розбоєм на морі. Річка Дон з притоками, численними островами та протоками була досконалим захистом для легких човнів, які впродовж довгого часу спустошували Азовське море та чорноморські береги. Розташування козацьких військових поселень настільки добре відповідало звичаям та настроєві російського народу, що невдовзі це повторили спочатку на берегах Волги, а далі – Яїку.

З Переяславським договором в Україну прийшла довга і руйнівна війна. Майже у всіх містах стали на постій російські війська, країну гнітили податкові збори. Здається, наприкінці життя Хмельницький каявся за свій вчинок.

З гіркого досвіду він довідався, що залежність від царя обтяжливіша, ніж підвладність польським королям. Йому не пощастило здобути омріяної свободи, і символічна, хоч і образлива для козацької гідності залежність, змінилася реальним поневоленням. Поляки були захланними деспотами, але їхня непостійність і легковажність завжди залишали підвладному людові надію на певне полегшення. Не менш захланні, та більш вправні, хитрі і непоступливі – росіяни ставали вимогливішими господарями; захоплену здобич вони вже не випускали зі своїх рук.

Важко історикові, коли славна людина вмирає власною смертю. Мушу з гіркотою сказати, що старий і немічний Богдан мирно помер на своєму ложі після короткої недуги 1657 року. Щоправда, деякі літописці вважають, що він був отруєний за наказом султана, розлюченого за те, що Хмельницький відмовився віддати йому Україну. Інші ж висувають іншу, драматичнішу версію: буцімто він отруївся з розпуки від того, що росіяни стали господарями його краю. На мою думку, він помер, як Марко, герой сербських балад, «од старого смертодавця Бога». Помер у повноті розумових здібностей, оточений любов'ю і пошаною своїх підлеглих, і був перший та єдиний із гетьманів, котрий призначив свого спадкоємця.

Вибір його був, здається, не дуже вдалий. Син Юрій, якого козаки визнали своїм гетьманом, не успадкував від батька ні його таланту, ні авторитету. Наблизивши до себе писаря Виговського, довірену особу, з якою старий Хмельницький, певно, ділився своїми таємними політичними задумами, Юрій даремно намагався повернути козаків під руку польського короля. Більшість полковників залишила його, розпочалася запекла громадянська війна, яка до краю виснажила ті сили, що їх ще мала Україна. Постали водночас два гетьмани: один – васал Росії, другий – Польщі; кожного підтримувало чужинницьке військо, що мало на меті їх пильнувати і запобігти їхню зраду, а не допомагати їм у всіх починаннях. Переляканий перспективою боротьби чи байдужий до визвольних змагань, Юрій Хмельницький зрікся гетьманства і пішов у монастир. Та його святенницький запал тривав недовго; він відмовився від чернечої ряси, взявся гуртувати своїх прихильників, але, зазнавши невдачі, мусив шукати притулок у Туреччині. Там він і загинув 1679 року під час сутички з отаманом Сірком, прихильником російського царя.

Зі смертю Богдана Хмельницького маленька козацька республіка занепала. Вплив Росії невпинно зростав, і після кожного нового бунту козацькі вольності урізалися. А запорожці ще деякий час зберігали фактичну незалежність: ішли то на службу до польських королів, то до російських царів, інколи укладали договір з турками і татарами.

Мазепа був останній з гетьманів України, який спробував відвоювати своєму народові незалежність. На Заході його прославили Вольтер, лорд Байрон та Орас Верне. Мазепа був сином дрібного подільського шляхтича; початки його кар'єри дуже схожі на перші кроки Богдана Хмельницького. <...>

Полтавська битва звела нанівець усі сподівання Мазепи. При звістці про його відступництво російське військо рушило на Вкраїну і безжалісно стало її плюндрувати. Після розгрому Карла XII цар жорстоко помстився тим бідолашним козакам, які не змогли знайти притулок на турецькій землі. Не оминула його помста і запорожців, які тяжко спокутували нерозважливий збройний виступ своїх ватажків. Січ зруйнували, всі козацькі уходи сплюндрували, човни попалили, а всіх, кому не вдалося перейти до Туреччини, закатували. Якщо вірити тогочасним розповідям, то на шибеницях і колесі знайшло смерть декілька тисяч люду. Але Петрові I цього було мало. Тривалий час він непокоїв Порту вимогами видати Мазепу, та не зміг перешкодити старому гетьманові померти власною смертю в Бендерах, під захистом султана, в оточенні решткн своїх загонів і чималого гурту вигнанців. Царський гнів переслідував його і по смерті. Щороку російська церква виголошує йому церковну анафему; таку саму анафему виголошує проти Юрія Хмельницького і Григорія Отреп'єва, якого московська політична думка ототожнює з Лжедмитрієм. Серед усіх християнських громад лише російська православна церква оголошує анафему тому, хто позбувся монаршої ласки. Ось у чому полягає політична перевага тієї релігії, верховним правителем якої є папа римський.

Відхід козаків України од Польщі завдав Речі Посполитій смертельного удару; в свою чергу, занепад Польщі прискорив втрату козаками їхньої незалежності. Нині лише кілька мізерних привілеїв відрізняють козаків од інших підданих Російської імперії.

Із записок Жана Балюза
Про І. Мазепу (кін. XVII – поч. XVIII ст.)

З Московщини поїхав я в Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем принца Мазепи, що виконує найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На границі мене зустріла почесна козацька варта і з великою пошаною допровадила до міста Батурин, де в замку має резиденцію принц Мазепа.

Колись він (хоч козак, але знатного шляхетського роду) мав надвірну рангу при королеві Казимирові. Батько мій і він зналися добре, навіть я замолоду бачив п. Мазепу, гарного і стрункого, на дворі.

Знаючи добре, що найвищі почесті міняють людей та що не завжди безпечно нагадувати високим достойникам їхню молодість, я, прибувши до Батурина, привітав принца якнайчемніше, належно його становищу, нічого не згадуючи про минуле. Проте він сам перший запитав мене, чи я не син Антуана Балюза. Отримавши від

мене позитивну відповідь, принц Мазепа виявив найприхильнішим способом своє задоволення, що його Прехристиянська Величність має на своїй службі сина його старого приятеля. Пан Мазепа сам згадав свою молодість і те, що бачив мене не раз у Кракові.

Загалом, він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а щодо перфектного і досконалого знання цієї мови може змагатися з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна і чепурна; щоправда, коли розмовляє, то більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі – два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я спілкувався з господарем України польською та латинською мовами, бо він запевнив мене, що не добре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був на прийомі в Луврі, коли святкували Піренейський мир (1659 р.). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голландські.

Принц Мазепа вже поважного віку, на якихось десять років старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий. Він дуже поважний у козацькій країні, де народ загалом свободолюбний і гордий, мало шанує тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою та розкішними прийомами у своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком одного прийому, в якому багато дечого на польський зразок. Розмова з цим принцом дуже приємна; має він великий досвід у політиці; на противагу московитам, стежить і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою колекцію зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну кон'юнктуру, але мушу зізнатися, що нічого певного від цього принца не міг витягнути. Належить він до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж таки гадаю, що ледве чи любить московського царя, бо ні слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя. Однак щодо корони польської, п. Мазепа сказав, що вона, мовляв, іде, як у Стародавньому Римі, до занепаду. Про шведського короля говорив із пошаною, хоч уважає його за надто молодого. Що особливо було мені приємне – це почуття

пошани, що принц Мазепа виявив до особи Його Величності (Людовіка XIV), про якого багато розпитував мене та якому просив засвідчити свою пошану і відданість. Це була не тільки звичайна куртуазія, питома п. Мазепі, вона відповідає, видко, дійсності: у залі його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на найвищому місці знаходиться гарний портрет його Величності. Там же, але на менше видному місці, я бачив портрети цісаря, султана, польського короля та інших володарів.

Із «Записок про Московію» Байлета Деляневіля
Про московитів і гетьмана І. Мазепу (1687–1689 рр.)

Вони справжні варвари, недовірливі, брехливі, жорстокі, розпусні, обжерливі, користолюбні...

За весь час, коли гетьмани вважалися підвладними московському цареві, вони ніколи не приїздили до Москви (помилка. – *Упор.*). Але Голіцин під претекстом відзначення гетьмана перед царем, а насправді зовсім з іншими намірами, закликав Мазепу до Москви з 500 особами його вищої старшини. Під час перебування гетьмана в Москві я не міг дістати у московитів дозволу бачити його і тому кілька разів уночі я, переодягнений, відвідував його.

Цей князь з обличчя негарний, але людина дуже освічена і прекрасно говорить латинською мовою. Він родом козак.

Із «Записок про Московію» Байлета Деляневіля
(друга половина XVII ст.)

...З Московщини я поїхав в Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем володаря Мазепи, що держить найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурин, де в замку резидує володар Мазепа...

Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами... Мова його загалом добірна й чепурна... При його дворі два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляє їх мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою...

Він дуже поважаний у козацькій країні, де народ, загалом свободолюбивий і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою й розкішними прийомами в своїй резиденції для козацької старшини...

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, на противагу московитам, слідкує й знає, що діється в чужоземних країнах...

Він належить до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж гадаю, що ледве чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя...

Зі «Щоденника» Йоганна Ґеорґа Корба
Про Московію (1698–1700 рр.)

Серед московитів завжди і скрізь можна знайти фальшивих свідків, бо до тої міри здеморалізовані в них поняття, що штука обманювати рахується майже ознакою високого розуму...

У жовнірів Московії є у звичці жорстоко і зовсім самовільно, без поваги до осіб або обставин, бити затриманих кулаком, рушницею і палицями і, запхавши їх у найгірший кут, всякими способами катувати. Особливо поводяться вони так з багатими, котрим без сорому заявляють, що кінця їх биття не буде раніш, ніж ті виплатять певну суму грошей; б'ють кожного, чи йде він під багнетами добровільно чи насильно. Військо і народ московський все виконує не через свідомість, а лише зі страху перед царськими карами...

Не мають почуття гідності, неосвічені, мають млявий і тупий розум...

У проханні до царя московити підписуються зменшеними іменами, наприклад, замість Яків — «Якушка», конче додаючи при цьому «холоп» і «найпідліший і найпрезренніший раб».

Із записок Барклая
Про Московію (кінець XVII ст.)

Навіть у турків нема такого пониження і такого огидного раболюбства перед скіпетром своїх Османів... У московитів нема ніякого сорому перед брехнею, ніякого збентеження перед відкриттям обману. З цієї країни до такої міри викинене зерно дійсного добродійства, що самий злочин має славу добродійства.

Дня 27 жовтня 1698 р. цар наказав своїм вельможам і полковникам, що кожний з них мусить власноручно відрубати кілька голів стрільцям... Сам цар, сидячи у кріслі, дивився сухими очима на всю цю таку жахливу трагедію і забиття стількох людей, обурюючись лише тим, що багато з бояр приступали до цих незвичних обов'язків з тремтячими руками...

4 лютого 1699 р., оглянувши різні в'язниці з ув'язненими, рушили вони туди, де найбільші зойки свідчили на найбільш жахливі муки. Тремтячи від жаху, обійшли вони три в'язниці, але зловісні зойки і нечувано жахливий стогін змусили їх подивитися на жорстокості, які діялися у четвертій будові. Як лише увійшли туди, миттю хотіли покинути це приміщення, бо зі здивуванням побачили там царя і бояр...Цар і бояри були дуже невдоволені, що чужинці застукали їх при такому занятті...

Про українське військо

Важливим скріпленням для царських сил є козаки. Московити схиляють їх на свій бік щорічними подарунками і стараються втримати їх вірність найщедрішими обіцянками, щоб вони не задумували перейти до поляків, бо разом зі своїм переходом вони можуть забрати з собою цілий нерв московського війська; цей народ сильний і перевищує московитів і військовим умінням, і хоробрістю.

Зі спогадів Вейге
Про Україну, її побут, господарство, вдачу українців (поч. XVIII ст.)

Лагідна природа не забула тут нічого, що належить до вигідного і задоволеного життя мешканців; мають вони копальні солі і заліза... також скляні гути, де виробляють багато скла до вікон і всяку скляну посуду. Збіжжя росте тут усюди в безмежній кількості... Воли і вівці їх мають прекрасну величину і добру породу... Коні дуже витривалі і люблені більше за інших, задля швидкого бігу... Козаки ведуть всі однаковий спосіб життя і однаково вбираються.

У жінок спідниця складається з тонкого волосяного сукна різноманітних кольорів, що прилягає досить тісно до тіла і віддає його форми. І чоловіки, і жінки ходять у чоботах і люблять дуже горілку; навіть визначні жінки не соромляться випити на ярмарку кілька мірок; тому то не дивниця, що вони мають велику охоту до любовних пригод.

Козаки є добрими вершниками, б'ються також пішо... стріляють тягненими рушницями дуже докладно і тому мають славу найліпших вояків поміж усіх.

З книги Івана Кирилова «Квітучий стан Всеросійської держави»
Про київські монастирі (кінець XVII – початок XVIII ст.)

Нижній город Київ на Подолі, дерев'яний, по осипу земляний; в ньому соборна Успенська церква кам'яна, старовинна, інших приходських кам'яних і дерев'яних 13 церков. Монастир, першої Братської, в

ньому церква Богоявленська велика і трапеза з церквою Благовіщенською. Школи, звані Києво-Могилянські, всі кам'яні, келії дерев'яні. В тих школах навчаються малоросіяни і великоросіяни, і з Польщі чоловік до 500 і більше, латинської мови та інших наук, навіть до теології; є замість архімандрита ректор з професорами та іншими монахи; і з тих училищ виходять знатні церковні вчителі... А ті, що перебувають у навчанні, харчуються своїм, а незаможним побудовано поза монастирем дім, який зветься бурсою; над такими впроваджений із школярів сенор або управитель, якому даються від архієрея на тих школярів гроші й хліб; між тими ж учнями є убогі малолітні, харчуються дачею з домів міських; які ж з них у науці вправніші, такі передаються інспекторами до учнів, котрі можуть їх утримувати своїм коштом. Бібліотека того монастиря, зібрана в багатьох старовинних книжках грецьких, латинських, польських, руських, інших, в яку не забороняється бажаючим входити і читати.

Другий монастир, Петропавлівський чоловічий, церква кам'яна, яка була за часів володіння королів польських домініканський костел...

Третій монастир дівочий, зветься Фролівський, церква дерев'яна, а трапезна кам'яна, з церквою Олександра Невського.

З книги Вольтера «Історія Карла XII» Про Україну та особу гетьмана Мазепи (поч. XVIII ст.)

Що б не казали, а над історією Карла XII я багато працював... Треба мати на увазі, що я був перший, хто писав про це. Наприклад, про Україну. У нас знали тільки книжку Боплана, але ж цю книжку написано людиною, прихильною до поляків. За цей час Україна була за гетьмана Хмельницького майже незалежною державою, потім в союзі з московитами... Я в свій час багато збирав матеріалів про Мазепу... (з листа до Шуазеля 16.12.1767 р.)

Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Москвою, Туреччиною і Польщею, вона змушена була шукати собі протектора в одній з тих держав. Україна піддалася спочатку Польщі, яка поводилася з нею зовсім як з поневоленою країною, відтак піддалася московитові, що уярмлював її неначе рабів, як це завжди є звичаєм у московитів. Спочатку користувалися українці привілеєм обирати собі володаря під назвою гетьмана, але скоро позбавили їх того права, й гетьмана стала призначати Москва...

Одного разу, як Мазепа був у Москві, звернувся до нього цар, щоб він допоміг зробити козаків або більш залежними. Мазепа

відповів, що становище України і характер її нації є непереможні для здійснення царських планів. П'яний цар назвав Мазепу зрадником і загрозив, що посадить його на палю. Повернувшись в Україну, вирішив Мазепа повстати. Він хотів стати незалежним володарем і створити могутнє королівство з України та відламків Росії. Це була відважна людина, далекозора, невтомна в праці, хоч поважного віку...

Мазепа одначе приніс Карлу XII надію на підтримку своїм розумом у тій невідомій країні та любов усіх козаків, що, розлючені на московитів, прибували у шведський табір... Один лише козацький володар Мазепа дав змогу втриматися шведам. Без його допомоги шведська армія загинула б від голоду та мізерії. Цар запропонував Мазепі повернутися під його владу, але козак залишився вірний своєму новому союзникові...

З праці Альфреда Єнсена «Мазепа» (поч. XVIII ст.)

Козаки були погано озброєні, ще й терпіли від московитів. Під час виснажливих робіт у гирлі Неви козаки скаржилися: тут не те що ніхто не зважає на їхні законні права, що вони не одержують належної їм каші та цукру, – їм просто видають усього половину хлібного пайка. Багато хто з козаків уже тоді почав ремствувати, і в 1702 році цар Петро видав циркуляр, адресований старшинам та полковникам, що «під загрозою смертної кари та прокляття» козакам забороняється переходити на бік шведів. Однак до альянсу з поляками козаки були ще менш схильні, бо уже добре пізнали на власній шкурі їхню владу та зверхність.

Не більш надійним союзником була Запорізька Республіка на Січі, чия політика могла визначатися просто тим, яка погода того дня стояла надворі. Запорожці усім серцем та душею ненавиділи Москву. Особливо затятим ворогом царя був новообраний у 1701 році кошовий Кость Гордієнко. Щоб переманити кошового на свій бік, Петро після першої перемоги над шведами біля села Ерестфер у Лівонії виділив через посередництво Мазепи запорожцям тисячу дукатів, одяг та соболині хутра. Проте запорожців мало цікавили подарунки, більшість з них повернулася додому – на Січ, інші зосталися в Польщі, приставши до Лещинського. Войовничі настрої козаків умить спалахували, але й так само швидко гасли. Наскільки неперевершеними були запорожці у своїх нищівних походах проти азійських полчищ, настільки невмілими й непутящими показали вони себе у веденні війни поруч з найвишколенішим військом Європи – звичними до перемог, бездоганно

дисциплінованими вояками Карла XII,– проти стратегічно грамотних військ Петра I, котрі уже пройшли «шведську школу». Коли великороси усе нахабніше й нахабніше почали вторгатися в Україну, полковник Горленко сказав Мазепі: «Ми постійно молимося Богу за душу Хмельницького і благословляємо його ім'я за те, що він звільнив Україну від польського гніту, але тебе прокленуть нащадки, якщо ти покинеш нас у такій неволі». Мазепа ніколи не повідомляв наближених до себе людей про свої наміри, не посвячував у свою політику, зате в критичний момент завжди влаштовував так, щоб здавалося, наче це старшини, генералітет виявляли ініціативу і змушували його до вирішального кроку, а сам він мав тоді змогу зняти з себе відповідальність за наслідки. Уманець у своїй біографічній розвідці про Мазепу зробив спробу, щоправда, досить слабку, довести, що Мазепа був тільки знаряддям ведення політики у руках старшин, а не навпаки. Після битви під Лісною, коли Меншиков у Стародубі одержав наказ вирушити на південь для зустрічі з Мазепою, гетьман скликав полковників з Миргорода, Прилук, Лубен на нараду до генерального квартирмайстра Ломиковського. Усі одноголосно висловилися проти виступу Мазепи з полками на з'єднання з Меншиковим. Натомість було висунуто пропозицію просити покровительства у шведського короля, щоб зупинити вторгнення великоросів в Україну. Коли Ломиковський та інші схотіли з'ясувати для себе плани Мазепи та його позицію щодо альянсу зі шведами та поляками, він роздратовано відповів: «Навіщо вам це? Покладіться на мою совість та тонкий розум, який не поведе вас хибним шляхом! З ласки Божої у мене одного розуму більше, аніж у вас усіх разом узятих! У тебе, Ломиковський, уже старечий розум! А у тебе, Орлику, ще надто дитинячий і недосвідчений. Я сам знаю, *коли* мені слати послів до шведського короля». Потім Мазепа витягнув скриньку і звелів Орлику взяти з неї й прочитати привезений Зеленським універсал до українців. Усі залишилися ним задоволені. Мазепа тим часом намагався уникнути виконання наказу рушати до Стародуба, посилаючись на неспокій в Україні. Меншиков послав ще одне письмове прохання виступити в похід. Коли Мазепа прочитав листа, полковники мовили до нього: «Якщо поїдеш туди, то пропадеш і ти, і ми, і уся Україна». Тоді Мазепа відправив до Меншикова свого племінника Войнаровського, вибачаючись, що через «важку, смертельну хворобу» змушений їхати до Борзни і прийняти там останнє помазання від митрополита київського. Полковників сердила повільність та нерішучість гетьмана, і вони ще раз послали до нього Орлика спитати, *коли* буде послано гінця до Карла XII: навіщо й далі зволікати, якщо шведи стоять уже під самим носом? Мазепа тоді знавіснів і звалив усю вину на

«лисого лиса» Ломиковського: «Від вас не дочекаєшся путньої ради, тільки нападаєтеся на мене».

Та згодом він заспокоївся і посвятив у свої «таємні плани» Бистрицького, а Орлик склав по-латині інструкцію для графа Піпера. Її переклав по-німецьки аптекар гетьмана, проте вона не була скріплена ні підписом, ані печаткою. До шведського табору перекладачем разом з Бистрицьким поїхав полонений швед. У своєму посланні Мазепа вітав прибуття короля в Україну, просив його покровительства для себе, запорожців та усього українського народу і висловлював сподівання на «швидке звільнення від московського іга». А тому, що Мазепа знаходився у великій небезпеці, шведські війська мали якнайшвидше прибути на допомогу. Для цієї мети трималися напоготові пороми під Макошином (тепер важливий торговельний пункт на північний схід від Чернігова, бо тут судноплавну Десну перетинає важлива гілка залізниці Кременчук – Лібава).

Той же Мазепа, за словами Орлика, побачивши, що Карл XII справді рушає на Україну, сказав якось у своєму оточенні: «Сам диявол керує ним! Він споганить усі мої плани і приведе за собою цілу російську армію, щоб до останку зруйнувати Україну і погубити нас усіх!» Чи брехав та лицемірив Мазепа й цього разу, чи, може, це мимоволі прорвалися його найпотаємніші думки? Щодо мене, то я схильний повірити останньому, бо Мазепа ніколи не вмів ухвалювати глобальні рішення. Уся його поведінка влітку та восени 1708 року вказує на те, що він у своєму страху та сумнівах втратив дипломатичну розсудливість і сам уже не знав, чого хоче.

Що то були за обставини, за яких Мазепа уклав договір з Карлом XII та Лещинським? Офіційного документа, який підтверджував би факт такого договору, немає. І лише через кілька років стало відомо, що за умовами цього договору Україна мала стати самостійною державою (разом з Києвом, Черніговом) під протекторатом шведського короля. Смоленськ відходив до Польщі, а Мазепа мав одержати титул князя і взяти на себе управління полоцьким та вітебським воєводствами. Проте цих документів, які повинен був передати болгарський священик, козаки так і не побачили, бо Мазепа добре знав, що Запорожжя ніколи не погодиться на будь-яку залежність, хоч трохи схожу на залежність від Польщі. За словами Орлика, Мазепа – у разі остаточної перемоги Карла XII – мав намір написати цареві, що Україна, як вільний народ, хоче жити у спокої під протекторатом шведського короля. Очевидно, Мазепа сподівався, що Карл XII разом з Левенгауптом рушить прямо на Москву, Любекер, водночас займе Пе-

тербург, а Станіслав разом зі шведськими полками під командуванням Реншелда ступить на терени України.

Після військової наради, яку цар скликав у квітні 1707 року у Жовкві (там Мазепа таємно прийняв єзуїта Зеленського), гетьмана з якоїсь невідомої причини не було запрошено до царського столу. Це страшенно розгнівало Мазепу. «Якби я служив Господу Богу, то був би винагороджений сповна. Але тут, на землі, навіть якби я перевтілився в ангела, то мав би саму лише невдячність». Не задовольняла його також і перспектива служити під началом «булочника» Меншикова у Волині, до того ж він затаїв зло на могутнього вискочку, бо якось сватався від імені свого племінника Войнаровського до сестри Меншикова і спершу одержав її згоду, але потім надійшла відмова, бо «цар, можливо, й сам візьме сестру Меншикова за дружину».

Під Різдво 1707 року Мазепа готувався до нової зустрічі з Зеленським у селі Оленівка поблизу Батурина, але сам не поїхав. Щоб не накликати підозри, він послав замість себе Орлика. Проте пізніше Мазепа з Зеленським зустрічалися особисто ще двічі у Гончарівці під Батурином. Зеленський повідомляв про «чисельність шведських військ та їхню добру озброєність», а також натякнув про військові плани шведів: Карл XII начебто мав намір йти з Литви просто на Москву, а Лещинський – на Київ, щоб з'єднатися з татарською ордою.

Тим часом Мазепа всю зиму 1707–1708 років намагався поводитися так хитро, щоб не викликати підозри з боку царя, і доклав усіх зусиль, щоб спрямувати недовіру монарха на Сенявського, на котрого й справді не можна було покластися. Той, у свою чергу, звинуватив Мазепу у таємній змові, бо Мазепа не послухався наказу і не пішов зі своїми полками до Дубна та не залишив Україну військам Сенявського. Мазепа, звичайно ж, знову поскаржився цареві, що пліткарі не дають йому спокою і що гетьманство не приносить йому нічого, окрім болю та страждань. На початку 1708 року з'явився ще один донос. Якийсь Мирон, що повертався через Крим з турецької неволі, почув, начебто полковник Дрозд, посланий бусурманами до Лещинського з посольською місією, довідався про листа, котрого передав польському королю Мазепа. У листі повідомлялося, що козаки разом з польськими й татарськими військами мають намір виступити проти царя. І цей донос було послано цареві. Цар не надав листові великого значення, проте звелів суворо контролювати й карати всіх, хто з'являвся з таємними посланнями та провокаційними прокламаціями, надрукованими російським шрифтом у Данциґу.

Врешті треба згадати й той факт, що прихильник Лещинського Тарло намагався у листі до Мазепи, датованому 9 червня 1708 року, переконати гетьмана перейти на бік Станіслава та Карла XII, запевняючи його від імені обох королів, що запорожці й увесь український народ збережуть свої вольності й права, а також матимуть нові, якщо тільки гетьман «звільниться з-під ярма тирана». Цього листа Мазепа також показав Головкіну і за вказівкою останнього відписав 23 липня Тарлові, що зрада царя – для нього річ неможлива, а українці ніколи не об'єднаються з поляками.

А тим часом сталося те, чого уже давно побоювалися, – «диявол привів на Україну Карла XII», за висловом самого ж Мазепи. Цар Петро, якому ніколи не бракувало рішучості, негайно відправив посланця до Мазепи зі стратегічними вказівками. «Позаяк ворог, – говорилося у листі, писаному у Горках 8 серпня 1708 року, – перейшов Дніпро і рушив до Пропойська, вам слід якнайшвидше вирушити з Києва углиб України і бути надзвичайно пильним, бо ворог стоїть уже біля ваших кордонів». А у новому листі, присланому гінцем від Мстислава (16 серпня), повідомлялося, що шведи покинули Могилів і стали табором за 6 миль від міста. Мазепі належало сторожувати між Києвом та Черніговом, бо «невідомо, як поведеться ворог. Якщо він рушить на Україну, вам доведеться діяти згідно з відданими уже наказами та на власний розсуд».

З поеми Джорджа Ґордона Байрона «Мазепа»
Про особу гетьмана І. Мазепи (від його імені)
(друга половина XVII ст. – 1709 р.)

Вродливий красень з мене був.
Як сімдесятий рік минув,
Тоді признатися не гріх,
Що на світанку днів моїх
З чоловіків ніхто красою
Не міг би зміритись зо мною.
Я мав і молодість, і міць,
Рум'янець повний серед лиць
І шкіру ніжну, молоду,
А нині зморшки на виду.
Бо час, турботи і війна
Своє зробили. Все мина.
Неначе плугом перейшло
Через усе моє чоло.

Я б зрікся роду і сім'ї,
Коли б вернути дні мої,
Але й вони зрівнять не годні
Моє учора і сьогодні.
А втім, як бачите, літа
Не вигнули мого хребта,
Не зменшили і не змінили
Відваги, розуму і сили.

З книги історика Києво-Могилянської академії Віктора Аскоченського Про творення міту (міфу) про трьох сестер (1708 р.)

На першому плані ліворуч зображені три діви в коронах із містечок і веж, які представляють Велику, Малу і Білу Росії. Мала Росія, одягнена в Порфиру, стоїть на колінах і з радісним виглядом підносить руки до Йоасафа; на обличчі діви, яка представляє Білу Росію, видно скорботне моління; Велика ж Росія наче доручає одноплемінниць своїх під опіку ієрарха, виражаючи рухом своїм, що вона все зробила і надалі готова робити для забезпечення їм тиші і щастя.

Із записок Феріоля Пояснення вчинку Мазепи (1708–1709 рр.)

Козаки не є природними підданими царя, вони тільки піддалися ніби під його протекцію й ніхто не може обвинувачувати їх за те, що, бачачи, як нищать їх вільності, вони підняли повстання.

Зі спогадів Вебера

Про звірства московитів (1708 р.)

Московський генерал Меншиков приніс в Україну всі страхіття помсти та війни. Всіх приятелів Мазепи безчесно катовано. Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками і виявляє скрізь страшну картину варварства переможців.

Про сина майбутнього гетьмана Д. Апостола полковника Петра Апостола

Хоч він ніколи не був за кордоном, проте говорить дуже добре по латині, по-французьки, по-італійськи, по-німецьки, по-російськи та по-польськи і розуміється дуже добре на фортечній інженерії.

Із записок Ґустава Адлерфельта
Про знищення Батурина (1708 р.)

Цар, прагнучи помститися Мазепі, проти якого опублікував грізний маніфест, наказав Меншикову негайно заатакувати його столицю, поки шведи не прибули на допомогу. Меншиков напав на неї та здобув її. Потім дав наказ вимордувати всіх без огляду на вік чи стать...

Він забрав звідти важкі гармати, а було їх близько сорока. Рівно ж по-варварському сплюндрував і спалив усе місто та млини.

З «Подорожнього щоденника» Даніела Крмана
Про Полтавську битву (8 липня 1709 р.)

Коли настав день *8 липня,* король Карл, що був прикований на ношах, на чоло свого війська поставив двох своїх найкращих генералів – графа Ренскельда і графа Левенгаупта. Коли прийшли до межі, звідки без перемоги не можна було ступати ані назад, ані вперед, король наказав їм воювати з останніх сил і бути бадьорими. Вислід бою поклав на плечі Найвищому Володареві – Богові. Довіряючи силі зброї, випробуваній мужності своїх генералів і відвазі вояків, наказав зайняти бойове становище і на своїх місцях зробити порядок. Генерал Ренскельд зайняв праве крило, розташоване в напрямі ріки, Левенгаупт мав ліве крило. Король, підтримуючи обох генералів, тримав центральну позицію. Між кіннотою шведи помістили піхотинців, а козаків і волохів поставили на обох крилах. На протилежному боці поставили за своїми спинами вози, які б їх у разі несподіваної небезпеки охороняли.

Також генерали підбадьорювали своїх вояків, бажали ще з більшою відвагою спрямувати їх до бою за добро короля й своє власне, не боячись численної переваги ворога, бо ж уже давно менша кількість вояків навчилася воювати проти більшості. Вони бо завжди були підтримувані оборонцем справедливої справи – Богом, завжди мстили за віроломність. Справа складається вельми добре, і хай станеться будь-що, а їм буде незле. Як переможуть – незабаром буде мир, як програють – умруть за славу батьківщини. Треба, отже, воювати, щоб перемогли. Коли ж Богові буде хотітись інакше, хай чесно помруть. Навіть своїх найслабших вояків може король підбадьорити, бо й сам хворий рушає до бою.

З обох сторін було багато лісів, що їх до міста перетинала рухлива ріка. Московити, одначе, були щасливіші від шведів уже тому, що свої вали укріпили на вищому місці й могли на атакуючих шведів посилати хмари куль. Крім того, вони кількістю переважали шведів у шість разів

і, коли б треба було, могли би втікати до безпечніших місць, посилених їхніми гарнізонами. Шведи вже давно мали випробувану Божу мудрість свого короля, досвід твердого рішення, побожність і її нерозлучного друга – щастя. Довіряючи добрій справі, здобутій за довгі роки під орудою непереможного короля, й будучи озброєні духом і тілом, були підбадьорювані своїми начальниками. Вони завжди були готові виконувати накази скоріше, ніж їх висловили, легковажили життям задля їх ретельного виконання. Цілий світ є свідком, що ніде на землі не можна б побачити вояків, які б краще переносили спеки й морози, втому й голод, жертовніше виконували б накази, охочіше б ішли на умовний знак до бою, самовідданіше приймали би певну смерть, з погордою відкидали б військовий заколот, спокійніше б жили у таборі, були б побожніші й котрі, міняючи бойову позицію, краще б знали шикуватись до клину, кола, трикутника й чотирикутника, або до ножиць і пили.

Король Карл мав так багато визначних мужів, що хоч усе його військо, яке привів в Україну, налічувало 18 тисяч, міг би, одначе, як у грецькому війську перед Троєю, бачити у Ренскельдові – Одіссея, у Левенгаупті – Аянта, у Кройтцові – Нестора, у Маєрфельтові – Агамемнона, у Спаррові – Діомеда, у Гамільтонові – Паламеда, а в самому королеві Карлові – Ахілла.

Король тепер через свою великодушність не показав усе своє військо, але йому достатньо було зі жменькою 12 полків напасти на сто тисяч регулярного війська при 50 тисячах легкої ворожої зброї, залишаючи дві тисячі в полтавських апрошіях. Маєрфельтів полк, що мав дві тисячі мужів, залишився в санжарських квартирах і стільки само в обозах. Два гарматні постріли мають дати готовим до бою воякам сигнал. Бозна з якого нещасного лиха так сталося, що забули про молитви, котрими вельми побожний король завжди розпочинав дні чи бої.

Коли було дано сигнал до бою, відвезли королівські гармати до обозів. Граф Левенгаупт, розвинувши королівські прапори, почав з лівого боку наступ на ворожі траншеї, які без будь-яких значних втрат зайняв і відібрав для свого короля двадцять гармат, укріплених на двох насипах, а Ренскельд з правого боку вельми успішно нападав на ворога. Король Карл, сидячи на ношах, півмилі переслідував московську кавалерію, що втікала. Триста своїх вояків він залишив на оборону двох насипів, здобутих атакою Левенгаупта.

На фатальне нещастя шведів якийсь генерал-майор..., відрізаний від решти шведського війська, перейшов з 15 прапорами до ворога.

Про нього король Карл нічого не знав, але цар у нього знайшов список усіх полків, виведених до бою і розташованих деінде. Будучи ознайомленим з кількістю бойових шведських військ, він поставив двадцять тисяч московитів проти трьохсот шведів, що охороняли насип. Побивши їх до останнього вояка, він здобув назад свої траншеї й гармати. Королеві, який вертався з переслідування московської кавалерії, він так дошкуляв, що той мусив кривавим мечем пробивати дорогу до своїх.

Разом з паном Погорським і з нашим охоронцем, почувши гуркіт гармат і залпи рушниць, поспішав я подивитися на шведську акцію. Сальви (залпи) тривали цілих чверть години. Збуджені новинами, ми залишили обози й, пришпоривши коней, поспішали до піхоти. Бажаючи дійти до неї і до того військового табору, який оточував Карла, дістався я за порадою старих друзів і офіцерів до кінця лівого крила, що його замикали запорізькі козаки та що було найнебезпечніше, бо ж загрожували вороги в легкій зброї. Ледве ми до нього добрались, як тут налетіло кілька тисяч калмиків з таким неймовірним ревом, що ліве крило почало тікати, але кілька прибулих шведів з гострими мечами повернуло його назад, і знову був наведений порядок.

Пан Погорський, котрий під час бігу на місце бою начепив на капелюх солом'яний знак, щоб його можна було відрізнити від московитів, прибіг туди задля користі, бажаючи піймати кілька коней. Побачивши замішання, спричинене запорожцями, і почувши гидкий крик калмиків, що повсякчас вигукували і-і-і, він загубив відвагу, бо ж над нашими головами літали кулі. Не слухаючи моїх порад, він, піддавшись страхові, ані хвилину не хотів залишитись у таборі. Якесь Боже провидіння вивело нас звідти.

Між запорожцями зчинилася паніка, хаотична втеча, бо ж інакше ми натрапили б на ворожі ескадрони, що вирушали з міста на допомогу своїм. Але навіть наші коні, вже досить змучені, не змогли б утекти швидше від козацьких, і не могли б нас занести до досить віддалених обозів.

Доки тривав бій, чули ми настільки грізні вистріли рушниць і гуркіт гармат, що його ледве чи могли собі уявити ті, які їх на власні вуха не почули. Перші залпи було чути за атаки, другі на початку бою, треті – після повторного здобуття траншей, четверті – за повернення короля, п'яті – з усіх найбільші – за післяобіднє продовження боїв, шості – за вигнання шведів з апрошів. Кожні з них тривали цілу чверть години.

Між тим в обозах знайшлись шалено сміливі й безбожні розбійники, польські слуги, які, незважаючи на великий гуркіт зброї і ворожий напад, грали в карти, переховуючись у густих лісах. Напад загрожував обозам, всі охоронці наших речей перелякались.

Король Карл, маючи до полудня в руках повну перемогу, не послухав генералів, щоб нею задовольнитись, а наказав «Марш!»; потім, коли обидві надто виснажені армії якусь годину відпочили, Карл битву відновив. Підігріла його настирність, не так відвага ворожих вояків, як радше несподівані лестощі. Його вороги розтягнули крила до півкола і не лише у траншеях, а й на кінцях цих крил поставили свої великі й малі гармати. Багато з них було переносних, зроблених зі шкіри, натягненої на тонке залізо. Їх виробляв французький інженер Ле Метр, який стверджував, що винайшов їх сам. Ці гармати постійно заряджали вже не кулями, а кусками заліза. І ось цими, і ще й більшими гарматами, що їх було, кажуть, сто, він стріляв у шведів п'ятдесят разів, перебивши дощенту всю гвардію короля Карла, яка була серцем і душею шведського війська. Внаслідок цього старі й найкраще вишколені вояки були буквально засипані залізним градом. Вони припадали до землі скоріше, ніж могли вхопитись за зброю. Останні, одначе, найчисленніші, так героїчно стримували наступ ворога, що воюючи вже не за честь, а за життя, боронилися голими руками, бо ж їм була вибита з рук зброя. Одначе й ці частини попали до рук переможця. Частково їх було перебито, частково вони повтікали.

Король Карл перебував у такій великій небезпеці, що не тільки упав з нош, розбитих великим снарядом, а й, будучи вже на коні, якого тут же було забито, пересів на другого, але й цей був забитий. Тоді два його охоронці, намагаючись пересадити його на третього коня, будучи влучені кулями, попадали на землю, а король, якому текла кров з недавньої рани, був оточений з усіх боків ворогами і вже зі своїми охоронцями майже був у їхніх руках. Допомога прийшла від Бога і кількох капітанів, які ввірвалися поміж ворогів, щоб визволити свого короля.

Герой, що дотепер ніколи не відступав, бачачи, що перед такою необхідністю треба відступити, прихилився до обозів. Вперше він зрозумів, що необхідність – немилосердна стріла – не допускає інколи мати розум доброчинної людини. Коли б він міг, як перед тим, виконувати завдання найвищого командира, шведська доля могла би бути – за свідченням решти вояків та інших мудрих людей – далеко кращою!

Коли Царська Величність змела шведів з поля, то випустила кілька полків на дві тисячі шведів, що були в полтавських апрошах, в яких кожний відважно захищався, але все ж таки всі до одного загинули. Вони були залишені своїми, засипані місцевими з насипів, побиті переважаючими ворогами, що займали пагорби й долини. Вже навіть із самої тріскотняви рушниць було видно, з якою відвагою вони відбивалися від ворога. Коли московська навала кинулась грабувати, то здобула велику кількість золотих, які деякі дурні міняли за кілька копійок, тобто півтораків. Багато з цих грабіжників продало їх за кілька козацьких золотих, вартістю в десять цісарських грошей або за годинники, зроблені майстерними руками англійських і голландських годинникарів.

Зі спогадів Вейге
Про бій під Полтавою (1709 р.)

Наші запорожці знищили своїми тягненими рушницями багато московської піхоти, так що вона скоро потім... відступила через ліс і король також малим об'їздом завернув під Полтаву... Появилися в королівському обозі уранці ворожі драгуни, одначе не мали відваги нападати, як тільки поставлено проти них полишених тут кінних вояків і піших запорожців...

З «Реляцій» принца вюртемберзького Максиміліяна Еммануїла, учасника походу Карла XII
Про події під Бендерами (1709 р.)

Карл дістав відомість, що цар посилав до турецького султана посольство і його просив, щоб козацького провідника або гетьмана Мазепу в охорону не брали, тільки йому його з племінником Войнаровським видали.

Хоч це прохання здавалося не так несправедливим, та все таки воно не знайшло на турецькому дворі жодного схвалення, бо там не вважали цього домагання за важливе, щоб таку особу видавати, яка так ревно дбала про волю, звичаї й права свого народу, та так багато перетерпіла переслідувань і тортур тільки тому, що зі своїми підвладними вона не захотіла понижатися під московським ярмом, а змушена від такого утікати та шукати вперше королівської шведської, а тепер турецької охорони...

(Турки. – *Упор.*) не гадають, і це також не згідне було б з турецькими законами, відмовляти охорони особі, яка її справедливості шукає...

Великодушність султана була тим більше гідна подиву, що він осягнув би тоді дуже блискучу можливість помститися на цьому гетьманові і залишили колишнього справжнього ворога без помсти і кари.

Із записок Адольфа д'Авріля
Про перебування на могилі І. Мазепи (1876)
(похований у другій половині 1709 р.)

Я перебував у Галаці одночасно з п. Катальничано, відомим істориком, що свого часу видав у Яссах збірку молдавських хронік. Ми спільно вирушили на розшуки могили Мазепи, кермуючися таким уривком з хроніки Миколи Костіна... (тут цитується відомий уривок. – *Упор.*)

Монастир Св. Юрія обернули за господаря Кузи на торговельну школу. Церква, здається, стародавня, але тому, що візантійський стиль досі існує в князівствах (Молдово-Валахії), важко точно визначити час поставлення церкви, тим більше, що її часто направляють та малюють білою фарбою. З півдня церква оточена ґанком із гарним виглядом на Дунай й на перші гори Добруджі. Праворуч брами знаходиться надгробний камінь із білого мармуру. Там прочитали ми слов'янськими буквами. Надпис зроблено в честь цього кравчого, але над ним двоголовий орел, з яким пов'язана традиція Мазепи ось яка:

Коли хотіли поховати кравчого, знайшли надгробок із орлом, мабуть, польським. Поруч була зброя й кістяк. Зброю зложили в церкві, де її тепер уже нема. Надпис над надгробником теж зник. Кості, згідно зі звичаєм, зложили в лантух і поховали. Тільки орел з короною нагадує про знахідку.

Зі спогадів данського посла Юля Юста

Про Московію
(1709–1712 рр.)

Таким чином, хоч у цю пору в своїй поведінці росіяни стараються наслідувати, як мавпи, інші нації, хоч вони і вдягаються у французький одяг, хоч по зовнішньому вигляді вони трохи отесані, але всередині їх по старому сидить хлоп...

Коли росіяни розсердяться, то називають один одного злодіями і шахраями і за дуже розповсюдженим тут звичаєм плюють один другому в обличчя.

Оточення царя поводилося без совісті і сорому: кричали, свистали, ригали, плювали, лаялися і навіть нахабно плювали в обличчя порядних людей.

У Росії від усіх недуг лікують три лікарі, уживаючи для того хворих і здорових: перший лікар – це російські лазні, другий – горілка, котру п'ють як воду або пиво всі ті, котрим дозволяють засоби, і третій – часник, котрий росіяни вживають не тільки як приправу до кожної страви, але також їдять сирий серед дня.

Що можна було доброго сподіватися від людей, котрі проголошують, що все роблять тільки для власної користі і вигоди та не звертають уваги на те, чи добре чи зле висловлюються про них чужинці.

Іноді при зносинах з росіянами допомагає лайка... Загалом, коли маєш справу з росіянами, треба говорити з ними гостро й грубо, тоді вони поступаються; коли ж поводитися з ними ласкаво, то від них не можна нічого добитися.

«Князь» Меншиков – друга особа після царя – не вмів ні читати, ні писати. Не знали ніякої іншої мови, крім російської, – канцлер Головкін, новгородський митрополит, духовник Петра I. Ні один з достойників не знав латинської мови, що панувала тоді в освічених колах і на королівських дворах. При царському дворі була одинока особа, що знала латинську мову, – Мусін-Пушкін. З царем я порозумівався голландською мовою, якою цар з трудом володів.

Цікаво, що нема ні одної ділянки народних прибутків, котрі б цар не монополізував і з котрої не брав би своєї частини. Навіть шинки по цілій Московщині тримає цар і одержує від них прибутки. Кожна рибальська сітка, котра біднякові дає харч, і та обложена тут річними податками. У Московщині закон обминають на кожному кроці і вирішують справу без суду. У всьому можна було, зрештою відкупитися, даючи Меншикову хабар 10, 20 чи 30 тисяч рублів. При чім з того цар дістає свою частину.

Зрештою, що можна очікувати кращого в країні, де вищі достойники постійно повторяють: нехай цілий світ говорить, що хоче, а ми все-таки будемо робити по-своєму.

Про подорож в Україну (1711 р.)

Козаки, будучи народом вільнолюбним, невдоволені царем за призначення до їх фортець московських комендантів...

Вважаючи себе вільним народом, вони ображені, що постійно мусять прислужуватись царю і виконувати його накази.

Мешканці Козацької України живуть в добробуті і приспівуючи. Вони без мита продають і купують різні вироби, займаються яким забажають ремеслом і чим хочуть промишляють. Платять вони тільки невеликий податок гетьманові

Місцеві мешканці (про Чернігівщину. – *Упор.*) як загалом усе населення Козацької України, відзначаються великою ввічливістю й охайністю, вдягаються чисто і чисто утримують доми. Козаки у всіх відношеннях чистіші й чепурніші від росіян.

Кролевець – велике місто... Вулиці в ньому прекрасні, котрих я в Росії ніде не бачив; будинки гарні, міцні, чисті, виступають на вулицю, як у Данії, а не стоять у глибині подвір'я як у Росії. Перед Службою Божою дзвонять тут у дзвони в три голоси, як у нас, а пізніше під час самої відправи рідко подзвонюють, між тим як росіяни виключно «трезвонять» (без порядку, галасливо).

Ніжин, велике торговельне місто, укріплене прекрасним валом. У місті стоять дві чудові великі, восьмикутні церкви прекрасної архітектури...

Не лише всі українські достойники прекрасно володіють латинською мовою, а й прості монахи Києво-Печерської лаври. По українських селах селяни ходять до церкви з молитовниками, тобто усі грамотні!

Немирів дуже зруйнований останніми війнами, одначе й останній його будинок чистіший від найпишніших московських палат.

Мужчини у Львові носять польський одяг, жінки – французький. Загалом у місцевих жінок непомітно нічого польського!..

Росіяни з'явилися як союзники, одначе вимагали від поляків податків, а тепер, їх діставши, забирають все з домів, у яких мешкають, крадуть, відкрито роблять усяке насилля; безсовісно, навіть у час посту, коли не сміють їсти м'яса, забивають худобу, тільки для того, щоби продати шкіру, а туші кидають псам, та роблять інші численні надужиття, опис котрих зайняв би надто багато місця.

З «Літопису Малоросії...» Жана-Бенуа Шерера
Про свавілля А. Меншикова на українських землях
(перша чверть XVIII ст.)

Року 1719 князь Александр Меншиков прибув в Україну. Гетьман Скоропадський зі своїм почтом, йдучи йому назустріч, дійшов аж до Шептаків (тепер Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. – *Упор.*) на Десні. Князь влаштував для нього і всього почту розкішний обід у Гадячі, де він пробув певний час. Гетьман, зі свого боку, пригощав князя у Глухові. Меншиков оглянув землі від Межеї до Почепа, які гетьман йому відступив. Незадоволений розмірами володіння, він вимагав додати частину земель, які належали сотникам від Маглинська до Бакланська, і ще частину земель Стародуба, наказавши обкопати їх ровами. Ці вчинки Меншикова викликали найгостріші суперечки між ним і гетьманом. Останній звинувачував його найміцнішими словами в несправедливості й трактуванні завжди вільних козаків (надто з Почепа) як кріпаків.

З «Літопису Малоросії...» Жана-Бенуа Шерера
Промова Павла Полуботка, виголошена цареві (1724 р.)

Ваша величносте, мушу сказати Вам, що я добре бачу, як Ви без будь-яких підстав, а лише через лихі намови добродія Меншикова хочете погубити мою Батьківщину. Посилаючись на фальшиві принципи, Ви поставили себе над законами, бажаючи знищити привілеї, які Ваші попередники й Ви самі, Ваша величносте, урочисто підтвердили. Ви намагаєтеся накласти свавільні податки на народ, чию свободу Ви самі визнали. Ви не вагаєтеся використовувати на найтяжчих і найбільш принизливих роботах козаків, силуючи їх, ніби вони є Ваші раби, копати канал, який Ви наказали зробити у Вашій країні. А найприкріше для нас те, що Ви хочете позбавити нас найдорогоціннішого нашого права, а саме – вільно самим обирати наших гетьманів та проводирів. І замість того щоб залишити суддям нашого народу можливість чинити правосуддя над їхніми співвітчизниками, Ви ставите над нами суддями підданих Великороси, які не знають або не бажають знати наші права та привілеї, безперестанку порушують їх за будь-якої можливості, пригнічуючи нас. Невже, відмовляючи нам у правосудді, Ваша величність зможе засвідчити Богові вдячність за всі успіхи, які він дарував? Вас засліплює лише блиск величі та могутності, якими Ви тішитеся з Його ласки, а про Його Суд і гадки не маєте. Хай же мені буде дозволено, Ваша величносте, заявити востаннє, що Ви не матимете ніякого зиску від загибелі всього нашого народу і що незмірно менша слава для Вас буде керувати за допомогою сили та покарань підлими рабами, аніж бути проводирем і батьком усього народу, що, вдячний за Вашу доброту, буде завжди готовий до самопожертви й до того, щоб пролити свою кров за Ваші інтереси і для Вашої слави. Я знаю, що на мене чекають кайдани і що мене, за російським звичаєм, кинуть у жахливу темницю, щоб я там помер з голоду. Але мене це не турбує, бо я говорю від імені моєї Батьківщини. І хай краще я помру найлютішою смертю, аніж побачу страшне видовище повної загибелі мого народу. Подумайте над цим, самодержцю, і будьте певні, що колинебудь Ви дасте звіт Панові над усіма царями про всі несправедливості, що їх чинили над народом, який Ви взяли під свій захист.

Із «Записок» Христофора Германа Манштайна Про Україну (1728 р.)

Я розмовляв з українськими козаками. Вони заселюють Україну, що є, без сумніву, одною з найкращих країн Європи. Одна її половина належить до московської імперії, а друга до Польщі. Обидві частини розділяє Дніпро, або Бористен, і служить за кордон.

З листа французького посла у Польщі Де Монті до французького прем'єр-міністра Флері Про гетьмана П. Орлика (9.11.1729 р.)

Козацький гетьман Орлик, що служив під прапором славетного гетьмани Мазепи, гетьмана України, як генеральний комісар і секретар, що вважається першим, після гетьманського, урядом у козаків, був обраний козацьким гетьманом на місце вищезгаданого Мазепи, після смерті останнього в Бендерах. Пилип Орлик залишився з кошем 7-8 тис. чоловік на службі блаженної пам'яті його Величності короля Карла XII. Після насилля, яке турки виконали над особою шведського короля, козаки перейшли під опіку Порти, але гетьман Орлик пішов за королем у Швецію, де користувався привілеями і прерогативами «шефа союзної армії» і де знайшов разом зі своєю родиною підтримку навіть після смерті короля...

Ми знаємо гетьмана як людину великої ворожості до московитів, розумну й відважну, дуже поважану й люблену в Україні між козаками, яким цар відібрав майже всі давніші вільності. Але козаки, хоч 18 тис. московських драгунів тримає Україну в тяжкому гніті та неволі, тільки шукають нагоди, щоби повстати проти гнобителів і повернути свою давнішу вільність.

З реляції англійського резидента в Петербурзі Клавдія Рондо Про запорожців (1736 р.)

Дуже сильний і витривалий народ...

Запорожці – це є рід лицарів, котрі не допускають до свого товариства жінок... Якщо в них трапиться крадіжка і злодія застукають на місці вчинку, то його негайно вішають за ребро. Спіймавши душогубця, викопують яму, кладуть забитого на душогубця і закопують їх разом...

Цими судовими справами запорожців займаються вибрані особи, в кількості 6-7 суддів та їх рішення має законну силу після затвердження Братством.

Звання лицаря можуть здобути в їх товаристві лише люди дуже сильні і добре збудовані, але кожний може бути прийнятий як помічник, а деякі тримають таких по два або по три. Якщо який з Братства відходить, таких не переслідують, але вважають їх негідним свого товариства. Запорожці поділені на тридцять великих частин чи куренів, кожний курінь має свого коменданта чи отамана, котрі притім зобов'язані підпорядкуватися кошовому чи генералу. Всі лицарі мають право голосу при виборі генерала чи кошового.

Зі щоденника Мощенського
Звинувачення на адресу окраїнних панів (друга половина XVIII ст.)

З-поміж магнатів жоден не мешкав в Україні, а який – то за все життя ні разу не побував...

Не дбаючи про публічне добро, вони воліли, щоб у їхніх маєтностях будувалися церкви, а не латинські костели, бо церкви їм нічого не коштували, окрім наданого громаді дерева на будівлю, тоді як облаштування латинського костелу дороге...

Із «Записок» Карла Хоєцького
Про гайдамаків (1768 р.)

Ми кожний день бачили, як виводили їх по кілька осіб, карали їх батогами, видирали їм ніздрі – за звичаєм московитів, і потім відправляли на довічне заслання.

Про Ніжин

Ніжин – місто упорядковане і багатолюдне, добре розбудоване; будинки переважно дерев'яні, але є і кілька мурованих; мешканці займаються головним чином торгівлею, а серед них є багато купців почасти греків, почасти українців. Мешканці, виявилося, були дуже людяні; не тільки господарі приділених нам мешкань поводилися з нами ласкаво і чемно, а й інші мешканці, коли ми виїздили, переганяли нас на санках, кидали нам хліб житній і пшеничний та гроші. Ми були глибоко зворушені людяністю цього народу.

Про населення Росії

Ми зустріли зовсім нове для нас населення, що різко відрізнялося від українців своїми звичаями... Коли ми в'їздили до села, майже усі мешканці збігались дивитися на нас, як на видовище; вони насміхалися над нами, кидали в нас снігом і грудками нечистот – поводилися з нами по-ворожому; не хотіли нам нічого продати, а якщо і погоджувалися, то вимагали неймовірні ціни.

З книги Йоганна Ґотфріда Гердера «Щоденник моїх подорожей»
Про Україну (1769 р.)

Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння (клімат. – *Упор.*) цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинуться: тільки з малих племен, якими також були колись греки, постане велика, культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген у далекий світ.

Із записок Джозефа Маршала
Про Україну (1769–1770 рр.)

Україну застав я як країну неймовірно родючу й дуже добре оброблену, неподібну до уяви, яку я створив собі про Україну на основі прочитаних книжок...

Я (проїжджаючи через Київщину і Чернігівщину. – *Упор.*) відчував себе вільним і безпечним, як у першому-ліпшому англійському графстві, хоч тоді була війна з Туреччиною.

Сучасне українське покоління – це моральний і добре вихований народ; українські селяни – найкращі хлібороби в цілій Росії, а Україна, з огляду на скарби своєї природи, є найважливіша провінція Росії...

Я ще не бачив такої країни, яка б так дуже була схожа на найкращі графства Англії, як це я зауважив в Україні.

Із записок Йоганна Антона Ґюльденштедта (Ґільденштедта)
Про міста, торгівлю, промисли Приазовського краю (1771–1774 рр.)

Донські козаки здебільшого живуть у курних хатах, але українці у своїх мазанках улаштовують з вербових прутів комини, до яких дим проводиться у сіни через рукав. Українці вживають великих плугів, тоді як донські козаки – московську соху.

Наказом московського уряду ріка Кальміус була проголошена кордоном між донськими і запорізькими козаками. Але перед війною з турками, в якій вирішальну роль відіграли українські козаки, запорожці мали хутори аж по Міус.

А коли околиці Таганрогу були ще пустелею, запорожці за певний податок, який брали вівцями, дозволяли кримським татарам переходити через Кальміус з худобою, котру вони пасли літом на цілому просторі до Самбека, звідки вони восени верталися на Крим.

(На березі Кальміуса. – *Упор.*) Ми приїхали до форпосту, що був зайнятий запорізьким полковником із залогою 200 козаків.

Про Київ

Фруктові дерева можна знайти майже біля кожного будинку в Києві. На Подолі є державна шовковична плантація з 500 великими морвами (шовковицями. – *Упор.*). Є також виноградники.

Про Ніжин

У Ніжині траплялися товари найрізноманітнішого походження: європейські, турецькі, кримські, московські, сибірські. До Данциґу, Ляйпциґу і Шлеська (Сілезії. – *Упор.*) вивозять хутра, віск, юхту, клей, щетину; звідти привозять тонке середньої якості голландське й англійське сукно, шлеське полотно, французькі і німецькі шовки і бавовняні вироби, галуни, штирські (з Штирії, провінції в Австрії. – *Упор.*) коси і різний блаватний крам. До Польщі вивозять хутра, тютюн в необробленому вигляді, юхту, кримський сап'ян; звідти привозять сіль і вже оброблений тютюн. До Молдавії і Туреччини вивозять грубе полотно, хутра і юхту; привозять з Молдавії і Валахії вино і кам'яну сіль, а з Туреччини – шовк і колоніальні вироби – бринзу, рис, каву, мигдаль, грецькі горіхи, фіґи, родзинки, коріння, цитрони, південні фрукти (сирі і конденсовані та наливки з них). До Криму вивозять грубе полотно, хутра; звідти привозять сіль, сап'ян, смушки, горіхи, рис і вино.

На ніжинські ярмарки привозять українські вироби: зі Стародубського полку – головно грубе полотно (2 копійки за 1 аршин!), з Добрянська на Дніпрі – добру юхту, з Ромна, Івангорода на Острові та з Умані – прекрасний тютюн, з Коропа – добру горілку. (Автор подає також різні ціни, які згодом після ліквідації Запорізької Січі раптово і значно зросли. – *Упор.*)

Усе це свідчить про великий розвиток української промисловості в другій половині XVIII ст., коли Україна жила ще старими господарськими здобутками козацької державності.

З книги Рубакова «Короткі політичні та історичні відомості про Малу Росію» Про український народ (1773 р.)

Український народ відзначився в минулому своїми воєнними подвигами й замилуванням до знання і лицарства, а своєю талановитістю і свободолюбством та своєрідним устроєм вславився перед цілим світом.

З книги Самуеля Ґотліба Ґмеліна «Подорожі по Росії»
Про українців (1770–1784 рр.)

Дуже пильні, вдачею веселі, привітливі, замилувані до музики, а ще більше до пиття... Люблять і пильнують чистоти, для того і в найпростіших хатах у них значно краще, ніж у найбагатших дворах у росіян. Страва їх також делікатніша...

Волосся на голові в них навколо оголене. Нижній одяг носять бавовняний, шовковий і суконний, котрий міцно підперезують шовковими пасами. Верхній одяг довгий до п'ят і буває завжди суконний. Вони не носять нічого на шиї. Капелюхи в них округлі... Жінки також у добрих суконних кунтушах.

З листа англійського дипломата Гарріса Мальмсбюрі
Про Петербург (2.02.1778 р.)

Велика пишнота і невелика моральність, здається, розповсюджені у всіх верствах; підлесливість і плазування характеризує нижчі верстви громадянства, самовпевненість і гордість – вищі. Легкий, але барвистий полиск покривають найбільш нерозвинені і неосвічені мізки. Їх забави, прибранство покоїв і кількість слуг носить зовсім азійський характер і, що дуже дивно, хоч може і цілком природно, незважаючи на те, що вони все переймають від чужинців і не мають ні в звичаях, ні в характері нічого власного, що, загалом кажучи, чужинець, який з'являється поміж ними, буває зле прийнятий.

З книги Жана-Бенуа Шерера «Аннали Малої Росії»
Про українських козаків і Україну в цілому (1778 р.)

Хроніка, яку оце ми видаємо, це історія більш славного, аніж відомого народу, народу, якого початки сягають більш аніж 800 літ в глибину минувшини, але ім'я якого знаємо ледве 200 років. Образ зусиль цього народу для збереження своїх вільностей, віри, устрою і звичаїв, словом усього, що є дороге людині, цікавить наше жадібне наук століття, то ми не в силі достатньо оцінити запалу і спонук, які оживлюють цей народ.

Воліли невигоди важких походів, аніж спокійне життя рабів. З їхньої історії довідуємось, як то батьки переказували синам горде почуття незалежності як найдорожчу спадщину, причім клич «Смерть або Воля» – був їх одиноким заповітом, що переходив з батька на сина, разом з прадідівською зброєю.

Українські козаки були спокійним народом; вони відповіли на узурпації польських магнатів і кліру спочатку уступками; згодом, коли

вони помітили, що існує тільки одна думка – їх роздавити, нема нічого дивного, що вони взялися за шаблі, щоб скинути важке ярмо та затвердити свій нахил до незалежності... Народ цей, багатий на перекази про своїх прадідів, скинув ярмо неволі, й цього йому не можуть простити. На те, що козаки зробили, щоб забезпечити себе, дивились, як на революцію, а кожне повстання вважають за злочин, коли сили не відповідають розпочатій справі.

Україна – це незвичайно багата країна, з усіма скарбами природи.

Українці – це рослі, сильні люди, привітливі й гостинні, ніколи нікому не напрошуються, але й не зносять обмежування своєї особистої свободи. Невсипущі, сміливі і чесні, але – трохи мають нахил до пияцтва.

З книги Василія Зуєва «Подорожні записки Василія Зуєва з Петербурга до Херсона в 1781 і 1782 рр.» Про відмінність українців від росіян

На Харківщині народ своєю мовою, одягом і звичаями зовсім відмінний від росіян. Оселі українців дуже розлогі, всі будови дерев'яні, вимазані зовні глиною і вибілені; всередині хат дуже чисто. Земля на Харківщині дуже родюча – куди не поїдеш, скрізь поверхня землі вкрита здебільшого збіжжям, а далі баштани або фруктові садки...

Українці, хоч і мали достаток «земних плодів», не знали розкошів, не гналися за грішми і наживою, продаючи лише надлишок своїх сільськогосподарських продуктів, а приїжджим купцям продавали лише те, що вже не могли самі використати. Дуже поширені були ярмарки, а на більші ярмарки, наприклад в Сумах, Харкові тощо, з'їздилися купці не тільки з російської держави, але також з Польщі, Німеччини, Молдавії, Греції.

З доповідної записки канцлера Евальда Герцберґа королю Пруссії Про місію Василя Капніста (квітень 1791 р.)

Вважаю своїм обов'язком якнайсмиренніше доповісти Вашій Величності, що до мене таємно прибув дворянин з Малоросії або Російської України, який називає себе Капністом...

Він твердить, що його послали мешканці цієї країни, що доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснювали над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої Величності – у такому разі вони спробують скинути російське ярмо. Він каже, що це була країна давніх запорізьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіян...

З праці Ґарона де Кулона
«Політичні досліди над старою і новою польською державою»
Про козацьку Україну (1795 р.)

Широка і родюча, гарна та велика, як пів-Франції, де панувала приємна атмосфера свободи, незалежності, братерства й рівності...

Цар Петро дав легко козакам королівські обіцянки, яких володарі ніколи не відмовляють, але ніколи й не дотримують...

Велику частину українських земель роздано тому родові кріпаків, яких називають російською шляхтою. На Україну наслано російські суди, найбільш підкупні в Європі, й офіцерство російського походження. Наостанку, коли Катерина зібрала рабів з усіх своїх провінцій, щоб скласти кодекс, чого так ніколи й не зроблено, і коли під час того козаки вимагали повернення своїх законів та автономії України – їх делегатів сковано, перевезено у Петербург, де майже всі померли у в'язниці від голоду і холоду. Нещасні козаки зробили останню спробу, щоб звільнитися від російської кормиги, і на початку цього століття з'єдналися зі шведами... Коли вже в Україні запанував мир, що йде слідом за поневоленням, одного дня Європа дізналася про абсолютне винищення запорожців. У своєму маніфесті чеснотлива Катерина закидала запорожцям їх розпусне (хто б казав! – *Упор.*) життя, їх відданість своїм законам, на які вона сама – ця релігійна цариця – присягала, що їх не порушить. З того часу Україна все більше і більше западала у дикий стан.

Але природа у своїй творчості та свободі могутніша, ніж тиранство.

Жменя ґотів, що втекла в гори Астурії, зуміла вигнати маврів з усіх провінцій Іспанії; також і геній незалежності ходить-блукає поміж нещасними останками українських козаків. І може бути, що недалекий час, коли враз з кримськими та кубанськими татарами під проводом нового Пугачова українські козаки змінять обличчя Росії, а Україна, поневолена в різні доби своєї історії, не зазнаватиме більше сорому, щоб бути скованою від рук, призначених до роботи голкою та веретеном. (Натяк на Катерину II)

З книги Йоганна Кристіяна Енґеля
«Історія України й українських козаків, як теж Галичини й Володимирії»
Про історію козаків (1796 р.)

Україна під оглядом простору рівна королівству, плодовита й щедро наділена природою країна, межова стіна поміж культурною Європою й некультурною Азією, кочовище й входова брама для

стільки азійських орд, мандруючих в Європу, вже тим самим заслуговує на більшу увагу. Тепер творить Україна помітну частину великої російської держави. Але як прийшла вона під Росію? Як воно прийшло до того, що незалежні козаки опинилися під московським ярмом, як це вдалося московитам окайданити козаків, що колись були пострахом турків, татар і поляків? Як це сталося, що місце конституційного, запорученого козакам гетьмана зайняв губернатор?

Історія козаків мала теж великий вплив на історію Польщі, Швеції, Семигороду. Без неї не можна уявити собі ні величі, ні занепаду Польщі. Наступники Карла Ґустава й Карла XII були б, може, донині володіли в Варшаві, Москві й Петербурзі, як цього захотів був Хмельницький чи козаки Мазепи. І, може, був би Ракочі другим Баторієм, коли б його були не спинили козаки в поході 1657 р.

Історія козаків повчальна сама по собі. Енергія цілого народу, як теж поодиноких осіб, що надихає нас у греків і римлян, виявляється тут на бойовищах Білгороду, Корсуня й Збаража, як теж у геройських подвигах Хмельницького й Мазепи. Треба тільки мати таке перо, як мав цей, що так повчально і по-мистецьки змалював відокремлення Нідерландів.

З книги Діґурова «Цивілізація Татарських полів» Про колонізацію українцями причорноморських степів (кінець XVIII ст.)

Головна причина їх біди була та, що вони прийшли майже без ніяких засобів на нові місця, де їм потрібно було здобути все необхідне, а водночас платити значні податки, а землі в них було мало...

Але чому не дати їм у вигляді авансу хліборобське приладдя, худобу і гроші на будову хат? Вони все це, напевно, виплатили б з не меншою акуратністю, ніж італійці, німці, жиди...

Звільнення їх на 5 років від влади «капітанів-ісправників» і від відомих податків (котрі треба було б довго перераховувати!) було би для них великим добродійством.

З книги Шарля Франсуа Масона «Секретні спогади про Росію» Про українських козаків (1762–1802 рр.)

Войовнича нація козаків зменшується з дня на день. Вона скоро зникне з поверхні землі, так як зникли інші, на яких затяжив російський скіпетр, хіба що якась щаслива революція прийде в швидкому часі, щоб визволити її з-під ярма, яке її нищить і давить...

Козаки не мають нічого спільного з росіянами, хіба що грецьку релігію і зіпсуту мову. Їхні звичаї, навпаки, спосіб життя, їжі, війни – цілком відмінні, коли не брати до уваги загальних схожостей, які завжди існують між сусідніми народами. Козаки є далеко гарніші, вищі, активніші, зручніші, вигадливіші й особливо далеко чесніші за росіян, менше звиклі до рабства. Вони щирі, відважні й говорять сміливіше. Їх зверхність менш одноманітна і тавро, що його накладає рабство, їх ще не цілком споганило та не дало змаліти...

Козаки жорстокі й криваві, але тільки в розпалі військової дії, росіянин є з природи холоднокровно-безпощадний і суворий...

Козацька нація тратить незалежність, яку мала перед своїм об'єднанням з Росією. Її перестають щадити з хвилиною, коли впевняються, що це увійде їм безкарно. Повстання великого гетьмана Мазепи, викликане лихим трактуванням, дало початок до гноблення їх ще за царювання Петра I. Цей імператор відібрав їм право вибирати свого провідника. Він проводив примусові заходи в їх країні і обмежив козацькі контингенти, що відтепер могли бути тільки періодичні і тимчасові. Розгніваний їх відданістю Карлові XII, він згнобив козацькі племена й розкинув їх войовників по різних областях своєї безмежної держави. Одначе його наступники, що поважали останні козацькі військові і громадські інституції, бо боялись, щоб остаточно, утискуючи їх безмежно, не кинути в підданство туркам або Польщі, або кримським татарам. Та з хвилиною, коли ці три вороги перестали бути страшні для Росії, козаки опинились у рабстві царату. Тепер їхня прадавня республіканська конституція не існує, рівність поміж ними зникла...

Унія козаків з Росією була добровільна й умовна – їхні землі, з бідою достатні для їхніх мандрівних черід та людності колись чисельної, були спільною власністю цілої нації. Жоден чужинець, навіть росіянин, не міг там осісти без дозволу загалу і Республіка з великою відвагою боронила свої кордони проти замахів сусідів.

Ось який був колись стан козаків, стан щасливий, коли порівняти їх колишню цілковиту незалежність з теперішнім цілковитим поневоленням росіянами, нинішніми їхніми панами або товаришами рабства. Від часів Мазепи вони не мали більше великого гетьмана, обраного з-поміж себе. Ця гідність була скасована і титул служив лише для декорації кількох фаворитів російських імператриць, як, наприклад, Розумовського та Потьомкіна... (тут помилка. – *Упор.*)

Російський уряд, завжди стривожений і завжди підозрілий через те, що він завжди гнобить, не обмежився одним забезпеченням себе

супроти нації, яка має так багато кігтів. Не вистачає йому того, що він відбирає її військову силу, розчленовує її територію й втілює в давні російські провінції. Оце недавно він розпочав розчленування самої нації.

Козацька нація є нині в стані кризи, вона хвилюється і б'ється під ногою колоса, що її розчавлює...

З книги Владимира Ізмайлова «Подорож у південну Росію, в листах» Про побут українців (1800 р.)

Взаємна любов створює в їх домашньому господарстві кращу гармонію і порядок, ніж влада і послух у нас...

Дівчата мають вільну поведінку, кожна з них є гарна, проворна і приваблива. Вони стрункі і зграбні як на селянок...

Усі села і хутори їх розташовані у чудових місцевостях. Кожна хата чиста і біла, в оточенні квітучих садків.

У родинному житті московитів панує деспотизм, моральна розхитаність, неестетичність росіянок – не дбають за зовнішній вигляд хат, навколо хат нема рослинності, вбрання негарне.

Українці люблять свою батьківщину і її славу, бо... слава ця завжди була тісно пов'язана з обов'язком патріотизму.

З книги Петра Сумарокова «Дозвілля кримського судді» Про особливості України (1803 р.)

Інші обличчя, інші звичаї, інший одяг, інший устрій і чую іншу мову. Невже тут межа імперії? Чи не до іншої в'їздимо держави?

З книги Петра Шаликова «Подорож в Малоросію» Про побут в Україні (1803–1804 рр.)

Побачивши Малоросію, очі мої не могли налюбуватися побіленими хатами, чепурним одягом мешканців, ласкавим, милим поглядом прегарних тутешніх жінок...

Поруч із шляхтою зустрічав на балах і родини священиків, а на балі в Полтаві захоплювався одною красунею попівною, яка прегарно танцювала. Цей факт може свідчити про ступінь просвіти поміж тутешніми попами і про те, як вони виховують своїх дітей. Чи бачили ви коли-небудь у Росії попівну на балі? Загалом не можна рівняти українського священика з московським. Українські священики своїм поводженням є зразком для всіх і тому вони користуються особливою повагою...

Живуть вони у достатку, бо «просвіта їх відповідає укладові їх життя»...

Загалом жінки тут милі, майже всі з «томними» і разом з тим палкими очима, в котрих так яскраво виявляється чулість душі і серця. Природа наклала на їх обличчях знак любові і ніжності. Тут не Москва: не скоро господиня дому вас уласкавить – не буде зараз же запрошувати вас на вечірку, на обід, на вечерю.

З книги К. Мальтбрюна «Подорож по Польщі» Про українців (1807 р.)

Українці – це нащадки Київської Русі. Селяни в країні ощадніші, ніж московські: вони не пустошать у хижацький спосіб своїх лісів. Будинки українських селян гарні і міцні, ніхто з них не носить личаків, як на Московщині. Вони кремезніше збудовані й освіченіші, ніж селяни, наприклад, Литви...

Українці вельми інтелігентні, вільнолюбний дух почувається в їхньому зверхньому вигляді.

З книги Губерта Вотрена «Огляд Польщі» Згадки про історію України (1807)

Українці – славетна раса, від якої тремтіли мури Константинополя, Білгорода та Трапезонта (сучасні Стамбул, Білгород-Дністровський Одеської обл. і Трабзон у Туреччині. – *Упор.*), а в новіші часи московський уряд накинув кріпацтво цій славетній расі, що мала такого генія, як Хмельницький.

З книги Шарля Луї Лесюра «Історія козаків» Про козаків (1812 р.)

Українці більш великодушні, більш відверті, більш ввічливі, більш гостинні і мають більший торговельний хист, ніж росіяни. Вони – українці – являють живий доказ перемоги свободи над людьми, що народилися в неволі.

Ніколи козаки не мали вождя, якого можна б було порівняти з Хмельницьким. Розумний, освічений, далекозорий, обережний у раді, відважний у битві, він звик витримувати найбільшу втому, невичерпаний у втратах і засобах, активний у перемозі, гордий у поразках, іноді засліплений долею і завжди великий твердістю характеру, варварської поведінки супроти ворогів, але справедливий і великодушний для своїх товаришів.

Мазепа до глибокої старості зберіг очі повні вогню, здорового духу і блискучий талант до розмови...

Розглядаючи добре ситуацію Карла XII, не можна не помітити користі, яку мусив йому дати союз із Мазепою.

Козаччина цікава не лише своїм впливом на тогочасні сусідні держави, а й тим, що мала двох великих мужів: Хмельницького й Мазепу. Для всесвітньої історії Козаччина цікава двома великими подіями, а саме спробою Владислава IV за допомогою козаків зробитися справжнім королем Польщі, й окрім того, занепадом Карла XII. Для політиків історія Козаччини подає приклад незвичайно оригінального урядування на зразок Спарти та Риму. Нарешті, для статистиків історія Козаччини цікава тим, що показує, як збільшилася російська держава через приєднання козаків і України.

Із «Записок» Де ля Фриза
Про українські звичаї (1812 р.)

Українки виконували танець з такою досконалістю і грацією, що навіть і на паризькій сцені вони заслужили б оплески...

Я дивувався великій кількості ананасів, у Франції зовсім невідомих. Ці фрукти вирощують у графських оранжереях... Заходили до великої оранжереї, де були цілі алеї столітніх помаранчевих дерев, повних фруктів; звідси перейшли до теплиці, де вирощували ананаси – ці тропічні фрукти.

З книги Едварда Даніеля Кларка
«Подорож до Росії, Криму й Туреччини»
Про Україну (1812 р.)

Ми зустріли валки українців, що різняться під кожним оглядом від інших мешканців Росії. Це дуже шляхетна раса. Вони виглядають міцніше та краще від москалів і перевищують їх у всьому, де лиш може один клас людей перевищувати інший. Вони є чистіші, запопадливіші, гостинніші, побожніші та менше забобонні.

Хати в Україні чисті й білі як у Велсі – мандрівникові здається, що він перенісся до Голландії або до Норвегії. Народ в Україні нагадує верховинців з Шотландії...

За столом українського селянина більша чистота, аніж за столом у московського князя...

Після повстання Мазепи російський уряд не переставав нищити привілеїв України...

З книги Андрея Левшина «Уривки з листів про Малоросію»
Про різницю між українцями і росіянами (1816 р.)

В українських селян такі характерні риси: побожність, палка любов до батьківщини, войовничість, патріархальний родинний

лад, невинність у молоді і чистота звичаїв. У селян розвинене почуття власності, а тому нема крадіжок. Українські жінки працьовиті, а мужчини... ледачі...

Я мушу сказати про ненависть українців до великоросіян... Ти легко можеш тут в тому переконатися, бо часто почуєш, як вони говорять:

— Добрий чоловік — а москаль.

Матері лякають своїх дітей словом «москаль».

З книги Івана Долґорукого «Щоденник подорожі в Київ у 1817 р.» Про відмінність України і Росії

Інша мова, інші звичаї...

Дороги тут обсаджені деревами, чого нема на Московщині...

Український обряд відрізняється від великоросійського, відмінний спів і архітектура...

Недалеко Ніжина зустрілися нам гуляки, я почув російські пісні, серце моє схвилювалося. Я по пас вихилився з карети і закричав:

— Наші русскіє!..

Я їм зрадів, як приятелям: от що значить батьківщина! І після цього чи можна мене переконати, що я в своїй Вітчизні, коли буваю в Україні, Курляндії чи В'ятці?

Уважайте, що в тутешній країні по селах і містах багато церков побудовано Мазепою. З одних уст і моляться про спасіння його душі і проголошують його анатему (прокляття. — *Упор.*)

За Глуховом кордон Малоросії...

Прощаючись з Україною, я кінчу моє оповідання про неї останнім зауваженням: «Оскільки я помітив, придивляючись і прислуховуючись, Україна не почувається щасливою, не дивлячись на всі благодаті природи. Політичне сонце її не так гріє, як небесне світло. Вона змучена, терпить різні тягарі і почуває цілковито — втрачену свободу колишніх віків. Нарікання глухе, але майже загальне».

Із «Записок» А. Пішчевича Про розправу над бузькими українськими козаками (1817 р.)

Чотири уланські полки були приведені до Вознесенська. Бузькі козаки спочатку вирішили їх навіть не впускати до своїх домів, але вкінці не могли протистояти силі, коли граф Віт покликав на допомогу не тільки два батальйони піхоти, але і дві роти артилерії. В інших станицях прийшло до боротьби, багато козаків було побито і потоплено в Бузі, заслано на Сибір і бито...

У деяких місцевостях жінки, бачачи московських уланів, які йшли на їхніх чоловіків, кидалися кінноті назустріч з дітьми на руках, думаючи заступити собою загибель, що була приготована їхнім чоловікам, але це нічого не допомогло...

Сам Віт вирушив до Михайлівської станиці, де скликав усіх мешканців, вимагав від них послуху царській волі, але вони відмовилися. Тоді він причепився до найстаршого літами козака і вимагав, щоб він показав приклад іншим. Але коли цей сивий старець твердо стояв на тому, що не зрадить і не дасть згоди на те, що принесе біду його співгромадянам, тоді Віт сказав:

— Отже, ти будеш служити прикладом для інших.

І наказав стати батальйонові піхоти у лаву і тоді 70-річного старця пустили через лаву, переганяючи його «шпіцрутеном», наказуючи двом мушкетерам йти перед ним з наставленими багнетами, щоби він йшов рівним кроком і щоби кожна різка потрапляла до його достойної спини; а він і без того не міг через свій вік йти інакше, як вельми повільно. Старець, бачачи їх перед собою, твердим голосом сказав графу, що був тут присутній:

— Непотрібно їх переді мною, я піду таким кроком, яким накажете, і всемогутній Бог прийме мій дух... Барабани вдарили, труби затрубили і старець пішов на смерть. Не довго треба було йому йти: наступного разу він віддав дух...

Треба уявити собі цей жахливий образ: пригнічений віком мучився під биттям, а фронт оточували всі мешканці михайлівські, поміж котрими були цього старця сини синів і правнуки...

До повстанців зачислено було також одного урядовця козаків, молодого і гарного собою чоловіка, що воював проти французів і був нагороджений медалями і «георгіївським» хрестом, його теж перегнали «через стрій», при цьому був присутній сам граф Віт. По закінченні екзекуції прикрили тіло побитого урядовця його мундиром, на котрім висіли знаки царської милості. Він мав ще стільки відваги, що здер їх і кинув їх до очей графа Віта з такими словами:

— Нащо вони мені, коли я ними не міг себе обороняти від безчесної кари?

Це вважалося вже другим проступком цього нещасного. При другій екзекуції урядовець – поки ще міг говорити, виголошував ганьбу новим постановам, лаяв начальників – і цим закінчив своє життя молодий вояк.

З книги Івана Сбітнєва «Подорожі в Харків»
Про ворожість українців до росіян (1830 р.)

Тубільці Охтирки на Слобожанщині вороже ставляться до московитів, так що навіть на заїздах не хотіли розуміти по-московському...

Побачивши проїжджих московитів, українці-селяни залишають працю, починають співати на їхню адресу лайливі і сатиричні пісні, в супроводі голосного сміху і довготривалого гомону.

З праці Франтішека Палацького
Про українців (1830 р.)

Русинський народ щодо мови відмінний як від росіян, так і поляків, вже за давніх віків...

На південь русинський народ простягається аж до Угорщини, ціла Східна Галичина є русинська, звідти простягаються русини по Поділля, Волинь, Україну аж за Дніпро до Полтави, також у південній Русі до річки Кубань...

Козаки всі властиво русини, а не росіяни...

Мушу констатувати... що русини не «винайдений» народ. Є цілком самостійним народом.

З праці Яна Коубека
Про українську мову (1833 р.)

Мова русинів як розмовна, так і церковна, тепер є предметом мого головного заняття, що для чеха є дуже приємно... Для чеха є правдивою розкішшю розмовляти з русином.

З передмови до перекладів українських народних пісень Фрідріха Боденштедта
Про історію України і її пісні (1840–1845 рр.)

Український народ, що хотів оборонити свою свободу перед поляками й москалями, пережив тривалу і важку боротьбу й нарешті знемігся...

Та мало в кого є таке привабливе й поетичне минуле, як в українців. Відокремлення лицарських запорожців і організація українських козаків; їх вожді, від Остапа Дашкевича до Хмельницького; відтак Виговський, Дорошенко, Тетеря, розгнузданий Брюховецький зі своєю черню; Мазепа, славний на весь світ старець, якого життя є так само загадкове, як кохання дочки Кочубея; вченість київського духівництва, що виявило стільки добродійного впливу на Московщину; лицарськість у характері української аристократії;

буйність народу, – оце названі тільки по імені елементи поетичності й принади української історії...

Нехай запашні українські пісні, мов жалібні вітри, віють на німецькі левади і оповідають, як діти України колись любили й боролися...

Ні в якій країні дерево народної поезії не видало таких великих плодів, ніде дух народу не виявився в піснях так живо і правдиво, як серед українців. Який захопливий подих туги, які глибокі, людяні почування в піснях, що їх співає козак на чужині! Яка ніжність у парі з чоловічою силою пронизує його любовні пісні... Справді, народ, що міг співати такі пісні і любуватися ними, не міг стояти на низькому рівні освіти. Цікаво, що українська народна поезія дуже подібна іноді своєю формою до поезії найосвіченіших народів Західної Європи...

Важливу роль грає всюди жінка, з її м'якими, ніжними почуваннями, бо ж і в історії України багато схожого з лицарським середньовічним світом. Дуже тісно живе українець з природою і бере з неї ці чудові малюнки, що є в його піснях.

З книги Йоганна Ґеорґа Коля «Україна, Малоросія» Про побут українців і їхнє ставлення до росіян (1841 р.)

Українці живуть у чисто утриманих хатах, що до тебе всміхаються. Вони не задовольняються тим, що кожного тижня їх миють, як це роблять голландці, але ще що два тижні їх білять. Тому їх хати виглядають білі, неначе свіжовибілене полотно...

Я був дуже мило здивований внутрішнім обладнанням назовні так мало обіцяючої хати. Лише жити в цій чепурненькій світлиці. На дворі було дуже гаряче, а тут мило та холодно. Повітря було гарне, свіже, запашне. Земля була вкрита травою, а на стінах зілля – все було чисте та чепурне. Я не можу щодо цього нахвалити українців, якщо рівняти їх з поляками та москалями...

У неділю йдуть дівчата в ці городи, рвуть величаві квіти і заквітчуються, неначе князівни. Ба навіть ці українські стрункі дівчата так дуже люблять квіти, що в будні при роботі заквітчуються й тоді подобають на жриць флори. А що вони люблять співати, то переживається по цих селах таке, що рідко деінде стрінеться. Жінки, завінчані за найтяжчою працею, безустанку співають, мов солов'ї. І тяжко живо переказати читачеві лише словами то повну життя картину!

Коли ми читаємо описи українців деяких письменників (Кларка чи Гофмана), то треба вірити, що це народ самих Аполлонів. Але мандрівник, що вперше побачить цих опалених сонцем і обліплених чорноземним пилом худорлявих і змучених людей, подумає, що має

перед собою расу огидних варварів. Це так зразу. Бо по докладній обсерваційї й абстрагуванні від випадковості зовнішній вигляд показує про краще. Бо українець, що старанно робить туалет, плекає тіло та бере козацький або гвардійський однострій, виходить своїм обличчям більше ніжно вироблений і ближчий досконалості, ніж москаль, а також шляхетніший і кращий...

Українці – чесніші, пильніші, гостинніші та загалом поводяться ліпше від москалів, що їм приписується усі можливі злочинства та нечесності...

Відраза українців до росіян, їхніх гнобителів, є така велика, що це можна назвати ненавистю. Ця ненависть швидше зростає, ніж слабшає. Зате українці ніколи більше не симпатизували полякам, як від часу, коли визволилися з-під їхнього панування. Найгіршим словом, яким плямує українець поляка, є «безтолковий поляк», тоді як москаль в уяві українця завжди «проклятий»...

Українці мають прислів'я:

— Він людина собі нічого, але москаль.

— З москалями дружи, але камінь за пазухою держи.

Українці дуже погані російські патріоти. Властиві москалям любов і обожнення царя є для українців цілковито чужі і незрозумілі. Українці слухають царя, бо інакше не можуть, але його владу вважають чужою і накиненою...

Коли ви не хочете образити українця, то не смієте говорити йому про завоювання України Московщиною, бо українець свідомий того, що його батьківщина уклала союз з Московщиною, яка зі свого боку обманула Україну...

Нема найменшого сумніву, що колись велетенське тіло Російської імперії розпадеться й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, але неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Тимчасово Україна роздерта поміж сусідами. Але матеріал для побудови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику незалежну Українську Державу!

З праці Михаїла Погодіна
Про окремішність українців (1842 р.)

Я люблю малоросійські села. Яка це принада – білі хати в тіні зелених, пишних дерев, розсипаних по схилах гори. Видно з першого погляду, що мешканець їх приятелює з природою, що він любить

свій дім-стріху і не кидає його без потреби. Зовсім не так у Великоросії; часто рослинку не побачите біля «ізби» і рідко коли сидить вдома клопітливий господар; він поспішає з промислу на промисел. В нього хата лише для переспання.

З книги Йоганна Генріха Блязіуса «Подорожі через Україну» Про побут і господарство України (1844 р.)

Ми дійшли до міста Городна, вступили на Чернігівщину...

Місто справляє миле враження, воно дещо розкинене. Будинки дуже старанно побудовані та чисті, житлові кімнати побілені, а широкі вулиці, хоч без камінного бруку, утримувані доволі старанно та добре проїзні.

Їх гордий хід, відмінний від інших одяг, гострі характеристичні риси обличчя, великі вуса на цілком голеному обличчі – вказують уже на перший погляд цю зовсім відмінну людність, яка у своїй повній своєрідності показується нам дещо далі, а саме в околиці Чернігова і Києва, на Полтавщині та в Харкові. Наочна зміна в характері мешканців, їх звичаїв, їх способу життя, їх мешкань нас вражає, тим більше, що незалюднені простори на півдні Могилівської губернії не творять якогось особливого поступового переходу...

Як і всі українці, вважають росіян своїми гнобителями, утискувачами, ворогами їхньої свободи... Українці мають зовсім інший контакт з життям та природою, як росіяни – нащадки кривичів...

Хати стоять по можливості вільно і не дуже правильно, кожна хата має свій фруктовий садок з численними яблунями, грушками, сливками та черешнями. Наочний доказ, що ці села в більшості належать вільним людям. Великий контраст для порівняння з тульськими (московськими) селами, в яких всі хати села стоять в один ряд па одному боці вулиці під одним дахом і де село ділиться взагалі тільки в два ряди. Хат під двома схилами даху годі знайти. Даремно шукати у всіх сторонах Великоросії і у всіх тих селах, які через кріпацтво були поневолені у своїм вільнім змаганні праці, якусь управлену культуру овочів. Великоросові вистачає буряк та капуста замість овочів і він їсть їх так, як ми фрукти з руки – як ми яблуко чи грушку...

Відколи ми залишили північну Росію, ми ніде не бачили так чистенько утримуваних хат, як в козаків. Стіни з дерев'яних брусів у всіх українських мешканнях обліплені знадвору і всередині глиною і чисто побілені. На тих білих глиняних стінах не терплять жодного найменшого сліду бруду...

У крою та способі шиття своїх одягів українці значно більше зближаються до західних слов'ян, ніж великоросів...

Великорос кладе багато ваги на те, щоб бути пишно та коштовно одягненим – але зовсім не переймається прогріхами проти чистоти; українець у кожному разі тримається чисто, а одяг його зате скромний та невибагливий.

Обличчя українців гладко поголене і тільки чорні вуса мають право залишитися непорушними...

Українці мають продовгасте обличчя з гострими обрисами, чітко виділені губи, гостре підборіддя, струнку, майже худу шию...

В Україні звучать кожної неділі і у відпочинкових годинах з кожного вікна, з кожної світлиці смичкові або духові інструменти і жодне публічне свято не відбувається без спільної музики...

Цю здібність мають українці для кожного уміння та мистецтва, до яких потрібно дещо самостійності, тільки що вони свої таланти нерадо використовують для загального добра. Майже у всіх духовних прикметах і здібностях українець просто протилежність до москаля. В українців живе ніжне поетичне почуття, яке виявляється іноді в сентиментальній романтиці. Великорос не показує найменшого нахилу до романтики у своєму світогляді; його жвава практична, часами навіть грубо реальна вдача не може збагнути тонкощів у собі замкненого українця і його наскрізь вразливу вдачу. Пісні та фантазії українців нагадують сербську поетичність та лицарський романтизм поляків; їх поетичні туги легко переходять поза межі вузького життєвого рівня. Великорос задовольняється тим світом, який він сприймає, і вживає життя повною парою; його поезія тільки збільшує та сприймає цей світ, але не перетворює його. Однобічний та упертий українець в щоденному житті має жваве різнобічне та необмежене велике поетичне відчуття. Гнучкий та податливий у житті великорос, навпаки, односторонній та обмежений у своїй поетичній творчості.

Із записок Карела Франтішека Владислава Запа
Про побут, господарство і характер українців (1844 р.)

Поміж народом чеським і малоросійським є велике спорідненння: положення країни, мова, фізична постава, деякі звичаї, приповідки...

Я пересвідчився, що тутешній русинський говір з уст русинських дівчат – звучить дуже добре, а що лише поляки своїми наклепами завели її в таке пониження...

Наш чоловік у руському краю навчиться говорити по-русинськи значно ліпше, ніж по-польськи тому, що тутешня русинська мова вимагає значно менше ламання язика і шепелявлення і вислів її приємніший...

Думи малоросів промовляють до глибини душі... Деякі різдвяні наспіви незвичайно мене зворушили...

До мого вуха долітали гуки колядників-співаків; наповнювали тихе повітря, як подув лагідного вітру в шумному гаю, як хвиля тихого озера. Ніколи не забуду цього першого враження, яке на мене зробили... найзворушливіші хвилини, котрі де-небудь переживав при проявах чистослов'янської народності...

Архітектурний стиль русинських селянських церков, найчастіше дерев'яних, є оригінальний і дуже мальовничий. Рідко котра не має принаймні одної прегарної бані; часто триповерхові бані, з яких середня вища і гарніша. Коло церкви стоїть дерев'яна дзвіниця, скрізь після одного взірця, звичайно трохи привітніша, ніж більшість дерев'яних дзвіниць старих костелів у Чехії. Всі ці дерев'яні церкви бувають твором простих теслів, котрі також чимало прикладають рук до різьбярського мистецтва прикрас Храму Божого. Внутрішній вигляд такої церкви буває кращий, понад сподіванки, спеціально на іконостасі заховується мистецька різьба, ясного кольору, позолочена і пофарбована...

Хто би в тому моменті, бачачи ціле зібрання (народ, що молиться. – *Упор.*), міг залишитися незворушним глядачем? О, як би я бажав назавжди заховати те живе почуття, котре наповнювало в ту хвилю душу!.. Як близько в тому моменті був мені той народ, котрий, окрім грубої лайки від цілого світу, не чув доброго слова, – той народ, котрому доля завдала такі терпкі, такі довговічні терпіння, – пізнав потомків народу смиренного, котрому рука творця вложила до сердець поклад чистої людяності як найкращу запоруку щасливого життя...

Їдучи до Перемишлян (тепер Львівської обл. – *Упор.*), дав візнику-українцеві 2 гроші на снідання. Той за 1 гріш купив горілку, до того дав собі «з власних засобів» хліб, а другий гріш віддав старому жебракові, що стояв перед корчмою.

В ту хвилю стало мені перед ним соромно... А візник – молодий хлопець – додав:

— Як я про старого діда не забуду, то за мене Біг не забуде!..

З книги Авґуста Гакстхавзена «Студії»
Про різницю між українцями і росіянами (1847 р.)

Українці є протилежність росіян. Українець є вдумливий, запальний, радо згадує минуле свого народу і кохається у спогадах про героїчні вчинки своїх предків. Коли його спитати: хто він, то відповість з радістю і гордістю:

— Я козак!

Українці – це поетичний, багатий уявою народ, тому легко собі уявити, яка сила народних пісень і переказів у них збереглась. Вони мають великий хист до мистецтва, а до співу створений у них дзвінкий голос, чутке вухо й пам'ять...

Незрівнянно більше, ніж у росіян, розвинене в українців і естетичне почуття. Вони мають теж талант до рисунків і малярства. В цілій низці менших рис характеру помічається, що українці мають куди більше розуміння краси, ніж росіяни.

З листів Оноре де Бальзака
Про загальні риси українського життя, Київ, побут українців (1847–1850 рр.)

У царстві квітів і зелені є багато контрастів і див: не можна уявити собі просторів та врожаю на них землях, котрих ніколи не гноять і на котрих щороку сіють жито...

Я бачив північний Рим, місто православ'я з 300 церквами, багатствами Лаври, Св. Софії, степів. Цікаво раз побачити. Маємо тут цікавий союз розкоші й мізерії. Такий спектакль дає Київ... Протягом 15 або 20 днів контрактів (ярмарку. – *Упор.*) до Києва приїздять зі всіх кутів Росії, буває такий рух у справах, забавах, що неможливо, щоб я описав тобі або ж кому іншому...

Я бачив на контрактах у Києві чудесні килими в такому роді, як мені подарувала в останньому році пані Ганська і між іншими речами 12 крісел чудового виробу...

Можливо, що мені вдасться Вам подякувати за цю приятельську послугу, як Ви приїдете в Україну, в цей рай земний, де я запримітив уже 77 способів приготування хліба, що дає високу ідею про винаходи населення комбінувати найпростіші речі. Чи так воно само й в Литві? Готуєте Ви там каші на 77 відмін?

Відчай бере! Уяви собі, що за кордон не можна переслати грошей. Всупереч царській забороні жиди беруть 15 % і 20 % за свою комісію, таким чином, хоч і бажав би й міг би послати – це дійсна руїна! Не можна уявити собі ненажерливості тутешніх жидів. ...Що ж до позичок, то іноді беруть 50 % і навіть жид у жида.

Зі статті «Слов'янин і чех» Карела Гавлічека-Боровського у часописі «Народні новіни» Про українське питання (1848 р.)

Русинська мова дуже подібна до чеської, а тому і доступна...

Малоросія-Україна – це постійне прокляття, котре самі над собою проголосили її гнобителі. Так над ними мститься пригноблена воля України... Доки не буде виправлена кривда, зроблена українцям, доти неможливий справді міжнародній спокій.

З листа Івана Аксакова Про побут українців (1848 р.)

Переїхавши поза Харків, я відчув себе в Малоросії – у країні, де, здається, мало приязні до Росії; незважаючи на православ'я, на найближчий зв'язок, ви одначе не почуваєте себе вдома; хоча це відноситься до нас (інтелігенції), але московський чоловік скрізь проходжується без соромливості, хазяїном, і з незвичайним почуттям поблажливості...

Це властиве і моєму слузі Никиті. Він... вельми дурний, неписьменний, недогадливий, сонний і дивиться як колода. Посміх, постійно утримуваний на його обличчі на вигляд «хахлів», – розломив йому щелепи. Якось, побачивши одного старшину, якого везли на возі парою волів, він реготався протягом цілого перегону на 25 верстов; найкращим його заняттям було дратувати хахла-візника.

З листа (1865 р.)

В Україні нас зустрічають без порівняння краще, ніж в Росії: майже скрізь священики з хрестом, образами і хоругвами виходять на зустріч з натовпом цікавого народу; хоча, і по хатах мешканці, особливо господині, з жіночою дбайливістю заздалегідь нагрівають світлиці, лаштують постіль і наварюють всякої всячини; в їх очах ми спочатку є досить цікавими людьми, змученими, бідними мандрівниками, що рушають на таке страшне діло – як на війну. Але швидко це почуття охолоджується і вони не дочекаються, коли їх залишить військо бородатих москалів. Давно вже Малоросія не бачила бородатого російського війська і при новій зустрічі з ним мусить зазнати те саме почуття образи і обурення, яке зазнала колись. Наші вояки залишаються зовсім байдужі до згаданої уваги, навпаки, грубіянством і цинізмом жартів ображають українок, вимагають ще раз (їжі. – *Упор.*) від господині, що стільки клопоталася над гостиною, насміхаються над «хахлами», як ненажерливі вовки на овець, кидаються на горілку, перепиваються і п'яні до огиди; а на ранок господиня

побачить, що в нагороду за її гостинність у неї багато гусей і курей покрадено і порізано. Так що на другий день, коли трапиться «дньовка» – господиня або нічого не готує, або замикає усі речі на колодку...

Із записок Александра Петцольда
Про українців і їхній нахил до науки (середина XIX ст.)

Ми потрапили до якогось іншого світу; ми опинилися вже в Україні; усе тут стало відмінне: ґрунт, люди, їхні звичаї, їхні житла, знаряддя і таке інше. В Україні, починаючи з Чернігівщини, бачимо зовсім інших людей – українців, або малоросів, це є галузь слов'янського племені, що зовсім відрізняється від усіх інших віток цього племені; різниця велика і щодо духовного характеру та нахилів, щодо мови, до способу життя, звичаїв та хатнього урядження...

Українець поводиться на полі науки рішуче, з більшим нахилом, хистом і самостійністю, ніж великорос. В той час, коли українець вважає науку за завдання свого життя й віддається їй без сторонніх міркувань, – здається, що великороси взагалі вбачають у ній частенько тільки засіб на те, щоб досягнути зовнішнього відзначення... Між українця ми знайшли приклади людей, що були багаті на результати власних дослідів і власних міркувань, але не намагалися робити з того галасу.

З праці Франтішека Ріґера
Про право українців на самостійне життя
(середина XIX ст.)

Я визнаю українців за самостійний народ, знаю Галичину особисто і знаю рівно ж їх літературну мову...

Поважайте національні прагнення цього переслідуваного, але до самостійності покликаного народу!..

З передмови до перекладів
українських історичних пісень фон Тальві
Про українські історичні пісні (1866 р.)

Визвольна боротьба проти ворогів України зродила дуже багато гарних і могутніх пісень. Формою і характером та сміливістю поетичних почувань вони дуже й дуже відмінні від великоросійських. Сміливий розмах історичних українських пісень нагадує шотландські балади. Козак не піддається долі, а з нею бореться, бо українська пісня зродилася під свист куль, під брязкіт шабель у часі довгих воєн, що століттями кипіли від Карпат аж поза Дніпро.

З петиції у французькому сенаті Каміля Делямара, виданій окремо під назвою «15-мільйонний європейський народ, забутий в історії» Про історичну справедливість щодо України (1869 р.)

В Європі існує народ, забутий істориками, – народ русинів, 12,5 мільйонів під російським царем і 2,5 мільйонів під Австро-Угорською монархією. Народ цей такий же численний, як народ Іспанії, втричі більший за чехів і рівний за кількістю всім підданим корони святого Стефана. Цей народ існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більше відмінну від історії Московщини. Він має свої традиції, свою мову, окрему від московської й польської, має виразну індивідуальність, за яку бореться. Історія не повинна забувати, що до Петра I той народ, який ми нині називаємо рутинами, звався руським, або русинами, і його земля звалася Руссю і Рутенією, а той народ, який ми нині звемо, руським, звався московитами, а їх земля – Московією. В кінці минулого століття всі у Франції і в Європі добре вміли відрізняти Русь від Московії.

З публіцистики Пауля Рорбаха Про важливість України для Німеччини (1897 р.)

Хто володіє Києвом, той має ключ від Росії...

Через 40 років населення єдиної Росії досягло б 300 мільйонів, а Німеччини – тільки 80, то Росія роздушила б Німеччину, яка з своєї території не змогла б вже прогодувати свого населення. Німеччині необхідно роздробити Росію і увійти в тісні стосунки з Україною, тоді Німеччині не страшна коаліція Англії з Францією та Великоросією, бо вони не зможуть так блокувати Німеччину, щоб вона не діставала собі хліба з України, найродючішої країни колишньої Росії.

З промови Павла Мілюкова на засіданні Державної Думи з приводу заборони Шевченківських свят Про український національний рух (19 лютого 1914 р.)

Українського руху ніхто не вигадував, український рух існує, він буде існувати і спроба не визнавати українського руху нічого не допоможе. Краще ми зробимо, коли з більшою увагою придивимося до нього...

Коли вірити обвинуваченням, існують якісь мазепинці з Грушевським на чолі, які бажають відділити Україну від Росії й прилучити її до Австро-Угорщини. Коли це так, то чого ж поміж самими цими «сепаратистами» є люди, які взивають їх не мазепинцями, а «богданівцями» і замість того, щоб уважати їх австрофілами, обвинувачують їх у москвофільстві...

Ці люди, щоправда, називають себе автономістами-федералістами... Як ви хочете, щоб було інакше, коли вся минувшина України говорить про автономію; коли самий термін «федерація» традиційний у самому русі з 40-х років, від Кирило-Методіївської громади і через Драгоманова доходить до цього часу. Але я вірю і в еволюцію, еволюцію політичних відносин і еволюцію політичних програм.

Ви чули, як граф Капніст (російський шовініст українського походження. – *Упор.*) увесь український рух зводив до любові до природи і до побутової старовини. Але предок графа Капніста року 1791 їздив у Берлін і скаржився прусському міністрові Герцберґові на «тиранію російського уряду» і питав, чи можуть українці розраховувати на протекцію Пруссії на випадок їх повстання, коли вони спробують скинути з себе «російське ярмо». Бачте, як час гоїть всякі речі. Від державної зради до цілковитого аполітизму – який широкий розмах, яка довга еволюція. Але між цими двома полюсами вміщається ціла гама відтінків і серединних політичних настроїв, і один із таких настроїв і є той федеративний автономізм. Я цілком не поділяю змагань автономістів-федералістів і вважав би здійснення їх політичної програми для Росії справою шкідливою і небезпечною. Проте я мушу сказати, що й тут є відтінки. Традиційний термін – «федерація», який жив протягом 70 років, не міг лишитися незмінним, не міг зберегти того ширшого розуміння, яке він мав у бакунінському анархізмі. Це не та «федерація», про яку каже тепер наука державного права. Федералісти-українці мало слідкували за розвитком цього терміна, і я думаю, що дальший розвиток їх політичних формул доведе їх до того, що й термін і розуміння вони повинні будуть викреслити. В цьому – моя надія і моє бажання. Але висловивши все це, я не можу у всякому разі не констатувати, що в самому виборі терміна, в самому його поясненні уже відбулася велика частина тієї еволюції, останні наслідки якої нам усім бажані. Уже є тепер наслідки цієї еволюції...

Ми ж говоримо про федерацію в межах російської держави, а нам кажуть, що ми бажаємо її зруйнувати і йти в межі Австрії. Коли б ви подумали, що ці люди хитрують, у нас є спосіб перевірки: з того боку, з-за кордону, проти них будується теж обвинувачення, і той самий професор Грушевський, на якого тут сиплються прокльони й погрози за його політичне австрофільство, там, у Австрії, чує обвинувачення у тому, що вся його діяльність у Галичині фактично веде до культурного й політичного русофільства. Далі, теперішні українці підкреслюють, що мова йде тільки про ідеал майбутнього державного ладу, ідеал,

який має здійснитися в дальшій чи ближчій будуччині. Ніде в цивілізованій країні за ідеали не переслідують, не гонять за те, що у соціалістів носить типову назву «музики будучини».

А що торкається сучасного – ось маємо заяву автономістів-федералістів у «Раді»: «Від імення українського громадянства виступали не раз члени Думи і українська преса з категоричними заявами, що безпосереднє наше домагання, наша програма-мінімум торкається власне не основних державних реформ, а переважно теперішньої законодавчої практики і навіть менше того: торкається іншого розуміння закону і інших адміністративних принципів у країні, населеній українською людністю.

Українізація шкільної освіти в Україні, право української мови в судових і урядових інституціях, скасування обмежень друкованого слова, поліпшення умов для легального існування українських національних інституцій – такі вимоги ставлять українці для того, щоб задовольнити найперші і найпекучіші культурно-національні потреби українського народу». Чи можна визнати ці вимоги за радикальні? За радикальні й за такі, що їх не можна здійснити, вважають їх тільки ті, хто самий факт існування українського народу має за сепаратизм. Може, сюди треба прилучити і тих, хто, визнаючи існування українського народу, обмежує це існування до збереження звичаїв старовини та милування українською природою. За таким розумінням українського сепаратизму ми не підемо і в цих межах ми вважаємо українські домагання справедливими й законними, – а боротьбу проти них – за політично небезпечну боротьбу.

З цього погляду ми дивимося і на Шевченкові свята. Граф Капніст порадив вам шанувати Шевченка, як «поета України», а добродій Савенко та «Кієвлянін» (українофобське видання і його редактор. – *Упор.*) вхопилися за цю думку і вже радять зробити два питання: дозволити шанувати «поета-лірика» і заборонити шанувати «політичного агітатора». Лишимо збоку «політичного агітатора». Але хіба поет-лірик Шевченко вміщається в рямцях археологічного народолюбства, яке окреслив нам граф Капніст? Так, Шевченко поет народний, але він не поет простонародний, і велика помилка вважати Шевченка за звичайного наслідувача народних пісень. Ні, Шевченко більший за це. Прочитайте працю Бориса Грінченка про те, як читають на селі Шевченка, і ви побачите, що, як і Лермонтов, Пушкін і хто завгодно з наших поетів, Шевченко ширший і вищий від простонародних ідеалів, його світогляд – це інтелігентський світогляд, його

термінологія – інтелігентська термінологія. Звичайно, що коли дають Шевченка простому народові, треба його підняти до розуміння його національного народного поета. Д. Савенко вхопився за слова в одній статті «Рєчі», де писалося, що Шевченко – це символ: ага, – каже він, – значить, призналися. Так, ми визнали, що Шевченко – це символ не простого народу, а народної національної культури.

Коли з цієї катедри залунали слова депутата-українця – голови Думи, що українському народові не треба української мови, я з цікавістю ждав, як відгукнеться на його слова народ. Це був екзамен. Український народ екзамен цей склав. За три дні селяни й робітники в чотирьох повітах зібрали 1600 підписів під протестом проти заяви голови Думи. Яке значення перед цим документом мають заяви окремих селян, що раз по раз повторяють з цієї трибуни вивчені промови? Пригадаймо до цього, як трудно в українському селі об'єднатися на ґрунті національних інтересів.

Уже звичайне передплачування української газети – все одно, що патент на неблагонадійність. Поштові відділи складають списки передплатників на українські газети, і той, хто потрапив у ці списки, ніколи не буде вибраний на громадську посаду. Досить було надрукувати в українській газеті, що в одній культурній інституції одержують українські газети, як через два дні в цю інституцію налетіла поліція. Перед газетою утворюється якийсь панічний страх. І при таких обставинах все ж таки українська газета знаходить поширення. Українська книжка йде легше. Може, скажуть, що й книжок «не просять».

Так. Є книги, яких не просять в Україні. За 10 років діяльності харківський Комітет грамотності видав 4 мільйони примірників книжок. Він поширював ці книжки всіма заходами, роздавав навіть безплатно, розсилав по інституціях, відкривав кіоски по базарах – і які наслідки: тільки 18 відсотків книжок ширилося на Україні, а 82 відсотки йшли на Сибір, Закавказзя тощо.

Із 18 відсотків більша частина обслуговувала інституції або ішла до рук сільської аристократії. Це була мертва справа.

А ось тепер, коли хоч на час були зняті пута з української мови, такі книжки, що з політикою нічого не мають спільного, як, скажемо, брошури Чикаленка (видатний український громадський діяч і меценат. – *Упор.*), поширюються в півмільйоні примірників. Народні календарі – в 100 000 примірників.

Книжки українською мовою розходяться сотнями тисяч. «Кобзар» Шевченків розійшовся в 200 000 примірниках. Нелегка для

читання народові книжка «Історія українського народу» Грушевського за три роки розійшлася в 10 000 примірниках.

Тут робиться живе діло і тут справді піднімається народна культура. Чи говорити про інші явища, про надзвичайно чуйне ставлення народу до українського театру, про те, як у лютому, в негоду, селяни їдуть за 45 верст для того, щоб взяти участь у народному спектаклі? Чи казати, як швидко поширюються майже без допомоги інтелігенції філіальні відділи «Просвіти», які тепер гонять в Україні. Чи казати про підвищений інтерес до лекцій для народу, до концертів, до всього того, що має характер єднання на національному ґрунті? Чи говорити мені, що нема такої форми єднання, в якій би не виявлявся національний елемент. Армія, школа, кооперативи, звичайні сходини для якої-небудь мети – все це негайно, зразу викликає національний обмін, національний рефлекс і виховує, утворює національне почуття. Ви бачите, що український рух глибоко демократичний, що його веде сам народ.

Саме через це цього руху спинити не можна, але роздражнити його і повернути проти вас можна дуже легко, і наша адміністрація успішно цього досягає. Я розкажу вам, замість сили окремих випадків, один анекдот. На різдвяній ялинці між прикрасами були короговки на ялинці двох кольорів: блакитного і жовтого. Виявилось, що це ознака «сепаратизму», і на маленьких сепаратистів, не старших 12 років, напала поліція, позривали короговки з ялинок, а маленькі діти ховали «революційні» короговки по пазухах і приносили додому, вважаючи, що роблять великий патріотичний вчинок. Бачите, як відбувається виховання українського патріотизму при допомозі російської поліції. (Оплески).

Український рух, без сумніву, існує, і спинити його не можна. Все питання в тому – кого ви хочете бачити в цьому русі – друга чи ворога?

Сепаратистського руху ще нема в Україні. Коли й є зародки його, то дуже слабі. Але сепаратизм можна виховати. І дійсні сепаратисти – це ті, хто справді робить на користь Австрії, це – Савенко та його політичні друзі. (Вигуки ліворуч: «Браво!»)

У мене в руках книга Стеда, колишнього кореспондента «Таймсу» у Відні, про Габсбурзьку монархію. В цій праці, далекій від теперішньої теми нашої суперечки, Стед каже з приводу питання про український університет: «Австрійський уряд не звертав ніякої уваги на вимоги українців, поки йому не прийшло в голову, що університет

міг би служити могутнім центром притягання для 25 мільйонів малоросів Росії і міг би поширювати між російськими малоросами австрійський вплив. Коли австрійський уряд зрозумів велике значення українського культурного центру в межах Австрії, то сам імператор вплинув у відомому напрямі на господарів цієї країни – поляків. Відбулися довгі переговори між поляками й українцями і врешті сталася польсько-українська згода, наслідками якої може бути згодом те, що українці будуть мати львівський український університет». Але коли? Стед каже: «Коли відносини між Росією та Австрією поліпшають, українцям довго доведеться чекати свого університету. Хіба що, – додає він, – Росія поверне цю зброю проти Австрії, відкривши український університет у Києві». Чужинець стоїть на певному, справедливому шляху. Нам не треба гадати і про майбутнє, бо в минувшині ми маємо увесь необхідний матеріал для перевірки його висновків. Коли почався український рух у Галичині, ворожий Росії? Це були – 60-і роки, коли Валуєв заявив категорично, що малоросійської мови не було, нема і не буде, зразу почала утворюватися українська літературна та наукова мова за кордоном.

Англієць Стед справедливо зазначає, ніби австрійці зрозуміли, що український університет у Львові – це могутній захід до поширення австрійського впливу в російській Україні. Але ви не тільки про український університет – ви й слухати не хочете про українську школу. Пригадайте, що як тільки року 1906 дозволили українські журнали, газети й книжки, так інтерес до львівських видань зник.

Тепер, коли українці починають голосно казати, що всяка надія на Росію – це утопія, їм доводиться шукати порятунку в сепаратизмі. Ми вертаємося до звичок дореформених часів. Ми віднімаємо в українців останню надію на те, що їх становище в межах Росії згодом буде краще. Коли ви будете й далі провадити теперішню політику, то справжніх сепаратистів доведеться рахувати тисячами й мільйонами.

Шевченкове свято відбудеться, але я питаю, де? Чи хочете ви, щоб осередок свята був там, де українців 30 мільйонів, чи там, де їх 5 мільйонів? У Києві, Полтаві, Харкові, Катеринославі – чи Львові? Ваше голосування буде відповіддю.

З книги Петра Струве «Велика Росія»
Про плани Росії в басейні Чорного моря (1914 р.)

Для створення великої Росії є лише один шлях – направити всі сили на той регіон, який справді до снаги її реальному впливу. Це – весь басейн Чорного моря, тобто всі європейські й азійські країни,

що виходять до Чорного моря. Там для нашого незаперечного господарського та економічного панування є справжня база: люди, кам'яне вугілля, залізо...

Основою російської зовнішньої політики мусить бути, таким чином, економічне панування в басейні Чорного моря...

Зі «Спогадів» Павла Мілюкова
Про антиукраїнську політику російських властей в окупованій Галичині (кінець 1914 р.)

Наші праві націоналісти в особі графа Г. Бобринського, зайнявши адміністративні посади в «П'ємонті українства», почали переслідувати український національний рух і силоміць навертати уніатів до православ'я. Тяжке враження справив арешт митрополита А. Шептицького, який мав неабиякий вплив та авторитет у краї. Все сприяло наростанню ворожості місцевого населення до переможців...

З книги Ярослава Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка»
Про знущання австро-угорських вояків над українцями (1915 р.)

На пероні стояла група арештованих русинів, оточена угорськими жандармами. Тут були кілька попів, учителів, селян... Руки їм скрутили мотузком і пов'язали парами... Трохи далі бавився мадярський жандарм. Він прив'язав священикові до лівої руки шнур і примушував нещасного танцювати чардаш, загрожуючи прикладом, причому так шарпав, що піп заривався носом у землю. Він не міг звестися, бо мав зв'язані за спиною руки, і робив розпачливі спроби якось підвестися з землі... Жандарм реготав... Коли священик нарешті підводився, він шарпав за мотузку, і бідолаха знову орав носом землю...

З книги Абдурахмана Авторханова «Імперія Кремля»
Про склад Центральної Ради і ставлення до неї більшовиків (1917 р.)

У Раді, створеній за типом Петроградської Ради, не було жодного поміщика чи буржуя (кілька все ж було, наприклад, Є. Чикаленко. – *Упор.*), а її лідери – Винниченко, Петлюра, Макаренко (можна додати і М. Грушевського. – *Упор.*) були соціалістами західноєвропейського типу. Якраз західних соціалістів Ленін більше ненавидів, ніж західну буржуазію. Тому своє будівництво соціалізму в Україні Ленін і його Чека почали із знищення українських соціалістів. Ленін і його учень Сталін вважали це найкращою гарантією для викорчовування коріння українського сепаратизму.

З книги Павла Мілюкова «Історія другої російської революції»
Про повстання самостійників (від їх імені) (липень 1917 р.)

«Ми, українці-козаки, не хочемо мати свободи лише на папері..., ми приступаємо до заведення порядку на Україні...

Визнаючи Центральну Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома... Коли опануємо все силою, тоді цілком підпорядкуємось Центральній Раді...»

Зі спогадів Антона Денікіна «Нариси російської смути»
Про становище на фронті (липень 1917 р.)

Згадаймо, що в ці дні, між 14 і 15 липня, йшов повний відступ 11-ї армії від Серета до Збруча і всіх хвилювало питання, чи встигне 7-а армія перейти нижній Серет, а 8-а – меридіан Заліщиків, щоб вийти з-під удару німецьких армій, які відрізали їм шляхи.

З книги Абдурахмана Авторханова «Імперія Кремля»
Про вплив більшовиків в Україні (точніше – його відсутність)
і про їхню партію (кінець 1917 – середина 1918 р.)

Через два тижні після більшовицького перевороту вийшов третій універсал від 7-го листопада 1917 року. Центральна Рада оголосила в ньому про утворення української держави, але в складі Росії. Центральна Рада стала верховним органом Української Народної Республіки. Четвертим універсалом від 22-го січня (за новим стилем. – *Упор.*) 1918 року була проголошена незалежність України. Спитають, де ж була під час цих доленосних для України подій Українська більшовицька партія чи Українська комуністична партія? Та ніде. Такої партії взагалі не було. Були окремі більшовицькі групи, які складалися переважно з росіян, у промислових районах. Парадоксально, але факт – Української комуністичної партії нема до цих пір, є комуністична партія України...

Її створили тільки в липні 1918 року на першому з'їзді КП(б)У, який відбувався не в Україні, а в Москві. В останньому факті – вся зловісна символіка нової епохи, яка поклала початок утворення нової імперії – радянської імперії.

На цьому з'їзді лжеукраїнців були присутні 212 делегатів, з яких більше половини були росіянами, євреями, поляками, латишами. Інші були обрусілі українці з імперським мисленням. Смішно зараз читати писання радянських істориків, коли вони «обоймами» перелічують активних українських комуністичних діячів того часу, серед яких такі «українці», як Ворошилов, Гамарник, Фелікс Кон,

Дзержинський, Орджонікідзе та ін., а ті, хто були дійсно українцями (Чубар, Затонський, Скрипник, Любченко, Гринько та ін.), були ліквідовані пізніше як шпигуни і «буржуазні націоналісти». Звичайно, інквізиція Сталіна була цілком інтернаціональною і він у ті роки нікого не знищував, керуючись тільки расовою ознакою. Одначе аналіз жертв «Великого терору» 30-х років показує, що саме серед української партійної і безпартійної інтелігенції жертв терору було в кілька разів більше, ніж в центральних областях Росії.

Зі спогадів Антона Денікіна «Нариси російської смути» Про підготовку повстання (осінь 1918 р.)

В Україні йшла відкрито, на очах у всіх, більшовицька пропаганда і організація повстання. Зовні ними керувала «дев'ятка» на чолі з П'ятаковим і Бубновим, яка розмістилась у Курську, формувала кадри «повстанської армії», організовувала нові повстанські загони на території України і допомагала грошима і зброєю уже існуючим. У самому Києві таку ж роботу вели «мирна делегація» Раковського, радянське консульство і військовий експерт делегації, колишній полковник Єгоров, а в Одесі організаційний центр створив Дибенко. Більшовицькі центри підготовляли повсюдно «революційні комітети», вели облік сил і вербування червоноармійців ніби для Східного фронту...

Зі спогадів Антона Денікіна «Нариси російської смути» Про становище в Одесі (поч. 1919 р.)

По концентрації спекулятивних елементів і плутократії, по темпераменту і розмаху Одеса перевершила, очевидно, тилові центри всіх фронтів.

Її (буржуазії. – *Упор.*) бенкет під час чуми продовжується з безперервним блиском і тріском. А фатальне кільце навколо неї тим часом все звужується і звужується.

З книги Сєргєя Мельґунова «Червоний терор у Росії» Про розстріли в Україні (перша половина 1919 р.)

В Україні, де лютував сам Лаціс (голова ВУЧК. – *Упор.*), розстріляні були тисячі. Опублікований в Англії звіт сестер милосердя російського Червоного Хреста для доповіді міжнародному Червоному Хрестові в Женеві, нараховує тільки в Києві 3000 розстрілів.

Зі щоденника Івана Буніна «Окаянні дні»
Про становище України під владою більшовиків (запис 9-го (22-го) червня 1919 р. – автор дотримувався старого стилю)

У Харкові «прийняті надзвичайні заходи» – проти чого? – і всі ці заходи зводяться до одного – до розстрілу «на місці». В Одесі розстріляно ще 15 осіб (опублікований список). З Одеси відправлено «два поїзди з подарунками оборонцям Петербурга», тобто з продовольством (а Одеса сама дохне з голоду). Сьогодні вночі арештовано багато поляків – як заручників, через боязнь, що «після укладення миру в Версалі на Одесу рушать поляки і німці»...

Тепер на селі матері так лякають дітей:

— Цить! А то віддам в Одесу в комунію!

З книги Сєргєя Мельґунова «Червоний терор у Росії»
Про знущання в катівнях ЧК (перша половина 1919 р.)

У Полтаві і Кременчуці всіх священиків садили на кіл. У Полтаві, де царював «Грицько-повія», за один день посадили на кіл 18 ченців. Жителі стверджували, що тут (на обгорілих стовпах) Грицько-повія спалював особливо бунтівливих селян, а сам..., сидячи на кріслі, тішився видовищем.

У Катеринославі віддавали перевагу і розп'яттю, і побиванню камінням. В Одесі офіцерів мучили, прив'язуючи ланцюгами до дощок, повільно вставляючи в топку і смажачи, інших розривали пополам колесами лебідок, третіх опускали по черзі в казан з окропом і в море, а потім кидали в топку.

Форми знущань і тортур незліченні. У Києві жертву клали в ящик з трупами, що розкладалися, над нею стріляли, потім оголошували, що похоронять в ящику заживо. Ящик закопували, через півгодини знову викопували і... тоді проводили допит. І так робили декілька разів підряд. Чи дивно, що люди справді божеволіли...

Серед одеських катів був негр Джонстон, спеціально виписаний з Москви. Джонстон був синонімом зла і знущань... Здирати шкіру з живої людини перед стратою, відрізати кінцівки при тортурах і т. п. – на це здатен був тільки один кат негр Джонстон. Чи він один?..

З Джонстоном могла конкурувати в Одесі лише жінка-кат, молода дівчина Вєра Гребеннюкова («Дора»). Про її тиранства теж ходили легенди. Вона «буквально терзала» свої жертви: виривала волосся, відрубувала кінцівки, відрізала вуха, вивертала щелепи і т. д. Щоб зробити висновки про її діяльність, достатньо навести той факт, що протягом двох з половиною місяців її служби в «Чрезвичайці» нею

самою було розстріляно понад 700 осіб, тобто майже третину розстріляних в ЧК всіма іншими катами.

З книги Романа Гуля «Червоні маршали»
Про український рух проти більшовиків (середина 1919 р.)

При підтримці австрійських українців-галичан грізною небезпекою для червоних в Україні постав головний отаман Симон Петлюра. У лазурно-блакитних мундирах він привів (звідки? Вони ж українці. – *Упор.*) в Україну гайдамаків. Разом з Петлюрою пішли менші отамани – Тютюнник, Чорний, Ангел, Ткаченко, Струк, Бень.

Зі спогадів Антона Денікіна «Нариси російської смути»
Про ставлення до українського війська С. Петлюри
(друга половина 1919 р.)

Самостійної України не визнаю... Петлюрівці можуть бути або нейтральними – тоді вони повинні негайно скласти зброю й розійтись по домівках, або – приєднатися до нас, визнавши наші гасла. Якщо петлюрівці не визнають цих умов, то їх належить вважати за таких же супротивників, як і більшовиків...

З відозви Антона Денікіна «До населення Малоросії»
Про внутрішню політику на території України
(12.08.1919 р., Таганрог)

Прагнення відділити від Росії малоросійську гілку російського народу не покинуто і донині. Колишні ставленики німців Петлюра і його соратники продовжують і тепер здійснювати свою злу справу створення самостійної «Української держави» і проти відродження єдиної Росії.

...У зв'язку з цим, в основу облаштування областей Півдня Росії і буде покладено принцип самоуправління і децентралізації при безперечній повазі до життєвих особливостей місцевого побуту.

Оголошуючи державною мовою на всьому просторі Росії мову російську, вважаю цілком недопустимим і забороняю переслідування малоросійської мови. Кожний може говорити в суді по-малоросійськи.

Приватні школи, які утримуються на місцеві кошти, можуть вести викладання будь-якою мовою...

З наказів Антона Денікіна
в Катеринославі (1919 р.)

Відновлюється право на власність: всі захоплені у фабрикантів і заводчиків фабрики і заводи повинні бути повернені власникам.

Захоплена селянами земля повертається поміщикам. Враховані збитки сплачуються власниками – фабрикантами і поміщиками.

Зі спогадів Антона Денікіна «Нариси російської смути» Про повстанський рух (друга половина 1919 р.)

Система більшовицького управління частково пожвавила повстанський рух на Півдні, який починався у часи гетьманщини й австро-німецької окупації, частково створювала нові вогнища повстань, які охоплювали величезні райони переважно Правобережної України, Новоросії, Катеринославщини і Таврії. Тільки в смузі між Дніпром і Горинню, західніше Києва, нараховувалося 22 «отамани» на чолі сильних повстанських банд. Вони то працювали самостійно, то об'єднувалися у великі загони під командуванням найпопулярніших «отаманів» і «батьків». Особливою знаменитістю користувалися Зелений, який діяв у Західній частині Полтавської губернії і на околицях Києва, Григор'єв – у пониззі Дніпра і Махно – в Таврії і Катеринославській губернії...

Поштовхом до повстанського руху стало, безперечно, аграрне питання. Село піднялося «за землю», проти «пана», який володів нею, проти гетьмана як влади, що покриває «пана», проти німця як захисника «пана»...

Легенда одягає особу Махна – відважного і дуже популярного розбійника і талановитого партизана – у шати «ідейного анархіста»... Але російський анархізм являє собою один суцільний трагічний фарс. І було б, звичайно, непередбачливо не присвоїти собі єдиного серйозного руху і не канонізувати в свої вожді Махна – таку яскраву фігуру безчасся, хоч і з розбійницьким обличчям...

З повстанством вели боротьбу всі три режими – петлюрівський, радянський і добровольчий. Навіть факти добровільного переходу до нас деяких повстанських банд були тільки важким тягарем, дискредитуючи владу і армію...

З листа Арнольда Марголіна Про становище євреїв в Україні (1919 р.)

Тяжке відповідальне завдання, що лежить на всіх членах уряду, значно ускладнюється завдяки тому трагічному фактові, що єврейські погроми не вщухають, і адміністрація виявила свою неспроможність припинити жахливе насильство і вбивства, що відбуваються у Проскурові, Ананьєві та інших містах. Я добре знаю, що уряд (УНР. – *Упор.*) робить все можливе для боротьби з погромами. Я також добре

знаю, наскільки безпорадними є всі його члени... Але я, як єврей, ще більше страждаю від того, що усвідомлюю: якщо всі інші елементи населення страждають від анархії головним чином економічно, то такий стан речей є вкрай небезпечним і навіть фатальним для самого існування єврейського народу.

Зі спогадів Антона Денікіна «Нариси російської смути»
Про національне питання (1919 р.)

Перше національне питання, яке стало на чергу, було українське. В уряду, підтриманого тодішньою громадською думкою і науковими (краще сказати шовіністичними антинауковими. – *Упор.*) силами, склався твердий і незмінний погляд на національну, релігійну і культурну єдність російського народу в особі трьох гілок його – великоросійської, малоросійської і білоруської...

З листівки Петра Вранґеля, зверненої до українців «Слухайте, російські люди!»
Про плани боротьби з більшовиками (1920 р.)

За що ми боремося?

За ображену честь і зневажені святині.

За звільнення російського народу від ярма комуністів, волоцюг і каторжників, які зовсім зруйнували святу Русь.

За припинення міжусобної боротьби.

За те, щоб селянин, здобуваючи у власність оброблювану землю, зайнявся б мирною працею.

За те, щоб чесний робітник був забезпечений хлібом на старості років.

За те, щоб істинна свобода і право царювали на Русі.

За те, щоб російський народ сам обирав собі господаря.

Допоможіть мені, російські люди, врятувати Вітчизну!

З книги Романа Гуля «Червоні маршали»
Про бій бригади Г. Котовського з поляками на Крем'янеччині (липень 1920 р.)

Найкращий польський кінний корпус генерала Краєвського отримав наказ: знищити розбійну кавбригаду... І ось поблизу Крем'янця повним кільцем поляки оточили Котовського на лісистому пагорбі – Божа Гора (насправді це було біля с. Горинка, нині Крем'янецького р-ну. – *Упор.*).

Це повна загибель. Командування Південно-Західного фронту поховало відрізану кавбригаду...

По горах трупів власних товаришів з пагорба кинувся на поляків Котовський. Відбувся рукопашний бій... Поблизу Котовського, який скакав, розірвався снаряд, вибив комбрига з сідла. Котовський упав зімлівши. І ледве-ледве винесли свого, важко контуженого, комбрига котовці...

Вороги вважали, що свідомість не повернеться до шаленого комбрига. Але здоров'я Котовського витримало навіть цю польську контузію під Божою Горою (як уже зауважувалося вище, це сталося під Горинкою. – *Упор.*).

З книги Сєргєя Мельґунова «Червоний терор у Росії»

Про репресії в Криму (1920 р.)

Троцький заявляв, що «не увійде до Криму, доки там буде живим хоча б один контрреволюціонер чи білий офіцер...» Місяцями тривала Кримська різанина...

Перша ж ніч розстрілів у Криму дала тисячі жертв: у Сімферополі – 1800 осіб, Феодосії – 420, у Керчі – 1300 осіб... У Феодосії розстріляних скидали до старих Генуезьких криниць. Коли ж вони були заповнені, виводили удень партію приречених, завидна змушували копати загальні могили, замикали години на дві у сарай, роздягали до хрестика і з приходом темряви розстрілювали.

Складали рядами. На розстріляних через хвилину клався новий ряд живих «під лінійку» і так продовжувалося, доки яма не наповнювалась до самого краю...

Скільки похоронили напівживих!

У Севастополі та Ялті – розстрілювали поранених, що залишилися в лікарнях. У Севастополі ще й вішали не десятками, а сотнями. Нахімовський проспект обвішаний страченими офіцерами, солдатами, цивільними особами... На вулицях вішали як повчальний приклад... Були використані всі стовпи, дерева і навіть пам'ятники...

Було страчено до 29 тисяч чоловік тільки у Севастополі.

Про репресії каральних органів радянської влади в 1920 і 1921 рр. проти учасників повстанського руху на землях України

Приборкується повстанський рух на Україні. Тут немає перепочинку: між 1920 і 1921 різниці не буде. ...І важко іноді розпізнати, де цей рух носить характер махновщини чи самостійноукраїнський, де він має зв'язок з так званими «білими», де він переплітається із... «зеленими», де він чисто селянський на ґрунті вилучення продподатків та інше.

...Проте він не має уже відтінків. Наказ № 69 по київському округу, очевидно ще 1920 р., передбачав застосування масового терору проти заможних селян, включно до знищення їх «поголовно». ...За активної протидії терор, як завжди, перетворюється на криваву бійню. У Проскурові жертв нараховується 2000. Біля Києва виступає отаман Тютюнник – в Києві щоденно розстріли кількох десятків чоловік. Ось офіційний документ, який відтворює протокол засідання від 21 листопада. 1921 р. спеціальної надзвичайної комісії – п'ятірки з розгляду справ розбитої і захопленої банди Тютюнника. Він констатує, що зарубано в бою понад 400 чоловік і захоплено 537. ...Судив Ч.К. 443 – інші померли до суду. З них, 359 як «злісні і активні бандити», засуджені до розстрілу негайно; «решту направлено для додаткового допиту слідчій владі». ...Коли ми читаємо у петербурзькій «Правді», що в Києві розкрито змову, керовану «Всеукраїнським повстанським комітетом» і що заарештовано 180 офіцерів армії Петлюри і Тютюнника, ми з впевненістю можемо сказати, що це повідомлення рівносильне повідомленню про розстріли.

Прибулий до Польщі проф. Київського політехнікуму Коваль повідомляє про посилення терору у зв'язку з розкриттям в Києві «чергової змови». Кожної ночі розстрілюють 10–15 чоловік. У педагогічному музеї... було влаштовано виставку місцевого виконкому, на якій, між іншим, фігурували і діаграми розстрілів Чеки. Мінімальна кількість розстрілів за місяць – 432.

Про значення ЧК для більшовиків (узагальнення)

«Чрезвичайна (надзвичайна. – *Упор.*) комісія – краса і гордість комуністичної партії» – сказав одного разу Зинов'єв. Всякі оцінки суб'єктивні, і нам здається, що більше має рації Лаціс, який констатував, що «чрезвичайка – це найкраще, що наші радянські органи можуть дати». З нашої точки зору – це вирок всьому більшовицькому режимові.

З книги Абдурахмана Авторханова «Імперія Кремля»

Про загрозу українського національного руху для радянської імперії (20-і роки)

Грізна небезпека з'явилася на окраїні, де мешкала велика і волелюбна нація, де знаходився один з найважливіших індустріальних, сільськогосподарських і людських резервуарів радянської імперії, на окраїні, яка до того ж була найважливішим військово-стратегічним

форпостом в Україні. Якби національний ухил в Україні переріс у всенародний рух, то існування самої радянської імперії було б поставлено під питання. Тим більше, що такий український національний рух негайно перекинувся б не тільки на сусідню Білорусію і в Крим (належав тоді до радянської Росії. – *Упор.*), а й на Кавказ і татаро-туркестанський світ. Тривожних сигналів з України про те, що справа може піти так, у центральної влади було достатньо.

Поки Україною управляють з Москви, а не з Києва, існує й існуватиме українське питання. Відкинута царизмом і більшовизмом на триста років назад у своєму національно-державному розвитку, систематично деукраїнізовувана окупантами, українська нація виявилася незнищенною.

Про українізацію (20-і роки)

Українські національні комуністи розгорнули боротьбу за українізацію... Її очолили визнані тоді авторитети в національному питанні: прозаїк і поет Микола Хвильовий (культура), Михайло Волобуєв (економіка) і член ЦК КП(б)У Олександр Шумський (політика). Якщо їх ідеологічна позиція ґрунтувалася на працях Леніна, то їх історична і національно-культурна аргументація базувалася на наукових працях академіка Грушевського, який очолював тоді українську історичну науку...

Сталін вимагав від секретаря ЦК України Л. Кагановича розгромити і ліквідувати націоналізм в компартії України. Кагановича не треба було вчити стосовно розгромів...

Сотні українських інтелектуалів з середовища комуністів, тисячі з середовища безпартійної інтелігенції були зняті з роботи, а потім і фізично знищені.

З книги Миколи Бердяєва «Історики і сенс російського комунізму» Про соціально-економічну суть п'ятирічок (1928 р.)

П'ятирічний план є дуже елементарна і прозаїчна річ. Росія – країна індустріально відстала. Необхідно, щоб там не стало її індустріалізувати. На Заході це відбувалося під законами капіталізму і так повинно бути за Марксом. Але в Росії індустріалізація повинна проходити під знаком комунізму. При комуністичному режимі це можна зробити, лише створивши ентузіазм індустріалізації, перетворивши її з прози в поезію, з тверезої реальності в містику, створивши міф про п'ятирічку. Але все це відбувається не тільки при допомозі

ентузіазму, поезії, містики і міфотворчості, але й шляхом терору ДПУ. Народ поставлений у кріпосну залежність стосовно держави.

З книги А. Вонарбурґа «Голодомор в Україні 1932-1933 рр.» Про географію Голодомору

Сотні українських очевидців не мовчали про свої трагічні переживання у тридцяті роки. Декому з цих людей вдалося в часи Голодомору в Україні виїхати до Москви, чи то в інші райони Росії, оскільки вони були техніками за професією або ж мали якісь привілеї. Вони розповідали, що як тільки вони покидали області, заселені українцями (Українська СРР, Кубанська область і Північний Кавказ), вони не виявляли якихось зовнішніх ознак голоду, за винятком Білорусії.

З книги Джеймса Мейса «Визвольний шлях» Про організаторів і мету Голодомору (1932-1933 рр.)

Москва пов'язувала українське селянство з українським націоналізмом як загрозою імперським інтересам Москви. Сталін, Каганович, Постишев запланували у Москві знищення українського селянства як свідомої національної верстви і безпощадно здійснили це на Україні в 1932–1933 рр. засобом штучного голоду...

З книги Роберта Конквеста «Жнива скорботи» (свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 рр.)

Деякі божеволіли. Були такі, що різали та варили трупи, що вбивали власних дітей та поїдали їх. Я бачив одну таку жінку. Її привели до окружного центру. Вона мала людське обличчя, але очі були вовчі...

...У селі Білки Денис Іщенко вбив свою сестру, зятя та їхню 16-річну доньку, щоб узяти собі 12 кілограмів борошна, яке вони мали...

...Коли розтанув сніг, почався справжній голод. У людей розпухли обличчя, ноги та животи. Вони не могли втримати сечі... і тепер геть начисто все поїли... Ловили мишей, щурів, горобців, мурашок... Мололи кістки на борошно і робили те саме зі шкірами та підошвами від взуття... коли зазеленіла трава, почали викопувати коріння, їсти листя та бруньки, кульбабу, проліски, кропиву...

Тієї ж весни у колгоспі оголосили: «Хто вийде збирати довгоносика – одержить обід!». Ще до схід сонця готувала нас мати на роботу... Людей було багато. Бригадир оголосив: «Коли витягнуть на стовп червоний прапор – приходьте обідати, а до того необхідно виконати норму – зібрати відро кузьки!» <...> Невимовно терпіли

від голоду та все поглядали на радгосп – чи немає червоного прапора? Його не було... Аж під вечір з'явився... Сотні людей почали бігти до двору... Дехто падав і вже не підводився... Кожний отримував «цілушку»... Одержавши 100 грамів невідомо з чого спеченого хліба та один черпак затірки, сідали й обідали... Під кінець 1933 р. в селі недорахувалися 1000 осіб.

...Настав час загарбати родинне золото. З цією метою у Києві та інших містах були відкриті магазини «торгсину», в яких був широкий вибір товарів харчування, але тільки за валюту або золото. Разом з мамою того ж дня пішли в «торгсин». Сьогодні – це центральний магазин на Хрещатику. До хлібного відділу – довга черга. Все селяни: обірвані, худі, пухлі від голоду... Підійшла черга мами. Касирка взяла золоту каблучку... насипала у торбинку кілька ковшів борошна... Мама сказала, що борошна було з півпуда.

Протягом жахливої весни 1933 року я бачив людей, які вмирали від голоду. Я бачив жінок, дітей з роздутими животами... І трупи-трупи в зношених вовняних кожухах; трупи в селянських хатинах, під мостами Харкова... Я бачив усе це і не збожеволів... І не проклинав тих, хто послав мене збирати у селян зерно взимку...

Про причини Голодомору (1932-1933 рр.)

Голод запланувала Москва для винищення українського селянства як національного бастіону. Українських селян нищили не тому, що були селянами, але тому, що були українцями-селянами...

З книги Абдурахмана Авторханова «Імперія Кремля»
Про наслідки колективізації (30-і роки)

Ось з цього часу в гігантській сільськогосподарській країні – перманентна криза недовиробництва зернових культур і тваринницької продукції. Між іншим до революції сама Україна годувала всю Європу своєю пшеницею, а експорт російського хліба на світовому ринку займав друге місце після Америки. Ось уже декілька десятиліть, як СРСР займає перше місце в світі за імпортом американського хліба.

Зі спогадів Павла Судоплатова
«Різні дні таємної війни і дипломатії. 1941 рік»
Про боротьбу з ОУН (1938-1939 рр.)

Ми вели дуже велику роботу з розколу ОУНівського підпілля... Ми заслали в цю організацію агента-українця. Перед ним було поставлено мету – розпалювання суперечностей у двох кланах, які склалися в ОУН. Один з них очолював Мельник, другий – Бандера...

Наші дії були направлені на те, щоб викликати між ними гострий конфлікт... З часом Бандера звинуватив Мельника у тому, що він не використав сприятливу обстановку для створення самостійної України в момент падіння Польщі, а також сприяв засміченню ОУН агентами польської поліції. Так, Ярослав Барановський, який постійно супроводжував полковника Коновальця, за запізнення в одній з поїздок (скориставшись яким я ліквідував Коновальця) був оголошений агентом польської охранки і розстріляний самими бандерівцями.

Зі «Спогадів» Микити Хрущова
Про становище в Україні у момент його вступу на пост першого секретаря ЦК КП (б)У (1938 р.)

По Україні наче Мамай пройшов. Не було... (внаслідок репресій. – *Упор.*) ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було.

Із доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС
Про арешт С. Косіора (1939 р.)

Я пам'ятаю, як в Україні дізналися про арешт Косіора. Київська радіостанція звичайно починала свої радіопередачі так: «Говорить радіостанція імені Косіора». В один з днів радіопередачі почалися без згадування імені Косіора. І всі здогадалися, що з Косіором щось трапилося, що він, напевно, арештований.

Про пакт Молотова – Ріббентропа, з розмови з Й. Сталіним відразу після його підписання (24.08.1939 р.)

Сталін був у дуже хорошому настрої, говорив: ось, мовляв, завтра англійці і французи взнають про це і поїдуть ні з чим. Вони в цей час ще були в Москві. Сталін правильно оцінював значення цього договору з Німеччиною. Він розумів, що Гітлер хоче нас обманути, просто перехитрити. Але вважав, що це ми, СРСР, перехитрили Гітлера, підписавши договір. Тут же Сталін розповів, що згідно з договором до нас фактично відходять Естонія, Латвія, Литва, Бессарабія і Фінляндія. Таким чином, ми самі будемо вирішувати з цими державами питання про долю цих територій, а гітлерівська Німеччина при цьому ніби не присутня, це буде цілком наше питання. Стосовно Польщі Сталін сказав, що Гітлер нападе на неї, захопить і зробить своїм протекторатом. Східна частина Польщі, населена білорусами і українцями, відійде до Радянського Союзу. Природно, що ми стояли за останнє, хоча почуття відчували змішані, Сталін це розумів. Він говорив нам: «Тут йде гра, хто кого перехитрить і обмане».

Із спогадів Павла Судоплатова «Різні дні таємної війни і дипломатії. 1941 рік» Про дії німецьких спецслужб перед радянсько-німецькою війною (1941 р.)

Німцям було відомо про розміщення наших військ, про дислокації аеродромів, місцезнаходження нафтобаз завдяки добре налагодженій роботі аерофоторозвідки, радіослужб і візуальної розвідки. В актив абверу треба записати вивід з ладу 22 червня вузлів зв'язку Червоної армії.

Удари німецької авіації по наших аеродромах виявилися чітко спланованими. Найбільш жорстоким бомбардуванням піддались аеродроми Південно-Західного фронту. Особливо сильно постраждала авіація, яка знаходилася в Чернівцях, Станіславі – Івано-Франківську... Наша авіація зазнала невідновних втрат.

Із доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС Про події незадовго до початку радянсько-німецької війни (1941 р.)

Незадовго до нападу гітлерівських армій на Радянський Союз Кирпоніс, будучи командувачем Київського Особливого військового округу (він пізніше загинув на фронті), написав Сталіну, що німецькі армії підійшли до Бугу, посилено готують все до наступу і в найближчий час, очевидно, перейдуть у наступ. Враховуючи все це, Кирпоніс пропонував створити надійну оборону, вивести тисяч 300 населення з прикордонних районів і створити там кілька потужних укріплених смуг: викопати протитанкові рови, створити укриття для бійців і т. д.

На ці пропозиції з Москви дали таку відповідь, що це провокація, що ніяких підготовчих робіт на кордоні робити не слід, що не потрібно давати німцям приводу відкрити проти нас воєнні дії. І наші кордони не були по-справжньому підготовлені для відсічі ворогові.

Коли фашистські війська уже вторглись на радянську землю і почали воєнні дії, з Москви отримано наказ – на постріли не відповідати. Чому? Та тому, що Сталін всупереч очевидним фактам вважав, що це ще не війна, а провокація окремих недисциплінованих частин німецької армії і що якщо ми відповімо німцям, то це буде приводом для початку війни.

Відомий і такий факт. Напередодні самого вторгнення гітлерівських армій на територію Радянського Союзу наш кордон перебіг німець і повідомив, що німецькі війська отримали наказ – 22-го червня,

о 3-й годині ночі, почати наступ проти Радянського Союзу. Про це негайно було повідомлено Сталіну, але й цей сигнал залишився без уваги.

Як бачите, ігнорувалося все: і попередження окремих воєначальників, і покази перебіжчиків, і навіть явні дії ворога. Яка ж це прозорливість керівника партії і країни в такий відповідальний момент історії?

А до чого призвела така безпечність, таке ігнорування очевидних фактів? Це призвело до того, що в перші ж години і дні противник знищив у наших прикордонних районах величезну кількість авіації, артилерії, іншої військової техніки, знищив велику кількість наших військових кадрів, дезорганізував управління військами, і ми опинились не в змозі зупинити його просування углиб країни.

З пам'ятки Альфреда Розенберґа
Про майбутню окупацію Німеччиною Радянського Союзу
(2 квітня 1941 р.)

Військовий конфлікт із СРСР призведе до надзвичайно швидкої окупації важливих частин Радянського Союзу...

Для знавця Сходу карта народів Росії відображає такі національні або географічні одиниці:

а) Велика Росія з Москвою як центром,

б) Білорусь з Мінськом або Смоленськом як столицею,

в) Естонія, Латвія, Литва,

г) Україна і Крим з Києвом як центром,

ґ) район Дону з Ростовом як столицею,

д) район Кавказу,

е) Російська Середня Азія або російський Туркестан...

А. Велика Росія.

Російська імперія царської форми сформувалася після панування татар, з утворенням Великого князівства Московського. Цей територіальний центр зберігає і сьогодні надзвичайно велику ударну силу. Тривале ослаблення його буде політичною метою дій проти СРСР, щоб забезпечити можливість розвитку іншим районам. Це послаблення повинно виникнути внаслідок тимчасової окупації території за трьох можливих умов:

1. через повне знищення єврейсько-більшовицької державної адміністрації, без того, щоб сприяти утворенню нового загального адміністративного апарату;

2. через широку економічну експлуатацію...;

3. через передачу важливих районів російського центру новим адміністративним утворенням, а саме Білорусі, Україні й Донському району.

Таким чином одночасно відкриється можливість використовувати Московську Росію як район для масового заслання небажаних елементів...

Г. Україна (окраїнний район).

Київ був головним центром держави варягів, які належать до норманів. Але після панування татар Київ протягом довгого часу протистояв Москві. Його національне життя, на противагу того, що говорить московська історія, чиї версії поширилися і в Європі, було засноване на досить міцній традиції.

Політичним завданням у цьому районі буде утвердження власного національного життя до можливого створення політичної формації, яка б мала на меті сама чи в поєднанні з районами Дону й Кавказу у формі Чорноморської конфедерації постійно протистояти Москві й оберігати великонімецький життєвий простір на Сході.

Зі «Спогадів» Микити Хрущова
Про ставлення українців до Червоної армії (1941 р.)

Часто доводилося тоді чути, що українці проявляють неприязнь до відступаючої Червоної армії. Я роз'яснював: «Ви зрозумійте: чому ці селяни-українці повинні вітати наш відступ? Вони засмучені. Скільки праці вкладено. Нічого не шкодували для зміцнення армії, для зміцнення нашої країни. І раптом вибухнула така катастрофа. Армія відступає, кидає населення, кидає територію. Природно, вони виявляють незадоволення щодо тих, хто залишає їх в біді. Це не зрада, а велике засмучення».

З директиви Альфреда Розенберґа райхскомісарові Е. Коху
Про управління Україною (18 листопада 1941 р.)

Немає вини німецького народу в тому, що скрізь (на Сході) відзначається загальна бідність. Велика жертва німецької крові, необхідність розширення Центральної Європи так само, як і бажання назавжди запобігти британській континентальній блокаді, змусили нас розробити широкі плани. Ці плани можуть бути забезпечені тільки при авторитарному німецькому управлінні. Саме з цієї причини ідея розбудови українства в політичну силу проти Москви, яку обмірковувано перед війною 1941 р., мусила бути відкинута. У теперішній ситуації Німецький райх не може більше брати на себе духовну допомогу чужому народові, який потрапив у сьогоднішню тяжку ситуацію не з вини німців...

Отже, поведінка німецької адміністрації повинна відповідати таким директивам:

1. Представники німецької адміністрації повинні утриматися від висловлювання думки щодо остаточного оформлення України. На питання, що йтимуть від українців стосовно майбутнього, слід відповідати:

а) Після жорстоких боїв треба спочатку оцінити, що накоїв (Україні) більшовизм.

б) У всякому разі на сьогодні ясно, що ці шкоди потребуватимуть багаторічного німецького управління, щоб їх усунути.

в) Тільки фюрер буде приймати рішення щодо остаточного упорядкування після вивчення всієї ситуації, особливо на основі поведінки самих українців.

2. На протести щодо вже переведеного або можливого відділення українських територій чи таких, що вважаються ними, треба відповідати:

а) Ця війна на Сході вимагала величезної жертви німецької крові. Німецький народ пішов на те, щоб довгі роки зносити нестатки. Він повинен мати гарантії, що не опиниться у настільки ж небезпечній ситуації, як у 1941 р.

б) Німецький народ живе на вузькому просторі. Цією війною, що рятує всю Європу, він завоював право розширити свій життєвий простір. Народи Сходу мають у розпорядженні простір набагато більший, ніж його мають нації Центральної Європи, до того ж не маючи сили використати багатства цього простору.

в) У Райхскомісаріаті Україна, який насправді далеко перевищує етнографічні межі України (явна брехня. – *Упор.*), переселення людей на півночі і на сході властивого етнічного простору видається цілком можливим. Якщо Німеччина погодилася, щоб повернулися до неї сотні тисяч колоністів, то переселення західних українців не повинно здаватися чимось нечуваним.

г) Узагалі українці самі повинні бути готові до жертв, оскільки без німців вони втратили б все і були б знищені.

ґ) Щоб раз і назавжди перешкодити нападам Москви на Україну, Німецький райх мусить узяти на себе захист Європи на Сході, бо тільки Німеччина здатна взяти на себе такий захист.

3. ...Щоб створити загальні передумови для налагодження життя, достатньо допустити існування початкових шкіл. Крім того, можна буде створити професійні школи сільського господарства і ремісництва з обмеженими завданнями...

5. Народна німецька власність на Україні грає вирішальну роль. Німецькі колоністи великими зусиллями зробили землю навколо Чорного моря родючою і таким чином принесли велику користь Росії, а особливо українству...

Тут Німецький райх мусить стояти на становищі, що результати роботи німецьких колоністів є німецькою національною власністю, незалежно від попередніх індивідуальних власників... У всякому разі треба вжити всіх заходів, аби оформити в німецьку колонію півострів Крим і поки що ще ближче неокреслену територію аж до Дніпра, потім по дузі до Азовського моря (генеральний комісаріат Таврида)...

...Володіння Кримом, крім того, видається стратегічно необхідним для опанування вільного перевезення нафти з Кавказу до Дунаю. По-третє, Райхскомісаріат Україна мусить постійно рахуватися з пробудженням росіян, а може, навіть із повстаннями самих українців. Отже, посідання Криму з прилеглою до нього територією, яке було б підсилене великим німецьким поселенням, має вирішальне значення і для охорони німецького панування...

Заходи щодо захисту німецької воєнної економіки будуть переведені за вказівками райхсмаршала... Державні господарства (радгоспи) в Україні та в чорноземних районах тепер частково обезлюднені через втечу робітників і не експлуатуються через зруйнування матеріальної бази. Однак необхідно (за допомогою військовополонених чи іншим чином) під німецьким керівництвом розбудувати якраз ці господарства як зернові виробництва для Німеччини і довірених їй народів...

Завдання німецького райхскомісара в Україні можуть мати всесвітньо-історичне значення. Уперше український народ межує з територією Німецького райху. Вперше дійсно відкриваються технічні можливості розвитку шляхів сполучення від Балтики до Чорного моря. І вперше з'являється перспектива в найближчі десятиліття завдяки цій житниці Сходу зробити Європу незалежною від будь-якої блокади. Якщо, вживаючи всі необхідні заходи, ця мета буде успішно досягнута, то тиск Російської імперії, який німецький народ відчував століттями, буде саме тут зламаний і буде створена передумова широкомасштабної політики щодо європейського простору під керівництвом Німеччини.

Зі спогадів Павла Судоплатова «Різні дні таємної війни і дипломатії. 1941 рік»

Про більшовицьке підпілля у Києві (1941-1942 рр.)

Інша мета стояла перед групою І. Кудрі (Максим), який був залишений нашим нелегальним резидентом у Києві. Група повинна була проникнути в українське націоналістичне підпілля, на яке німецьке командування робило серйозну ставку (це не підтверджується іншими джерелами. – *Упор.*). Останні роки по закінченні прикордонної школи Кудря боровся з українськими націоналістами і добре знав особливості і специфіку цього руху. Маючи досвід роботи у складі нашої оперативної групи у Львові, він займався розробкою зв'язків українських націоналістів з німецькими розвідувальними органами. Це був молодий, здібний, енергійний працівник. До того ж, що дуже важливо, Кудря не був відомий широким колам українського партійно-радянського активу...

Кудря став жертвою підстави і героїчно загинув в 1942 році, нікого не видавши. В 1965 році йому було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Про партизанський рух в Україні (1941 р.)

Стосовно обстановки в Україні, то вона складалася не зовсім вдало. С. Ковпак і О. Федоров, які створили в лісах на базі радянсько-партійного активу великі партизанські з'єднання, являли собою ізольовані вогнища опору. Масовий партизанський рух в Україні розгорнувся лише в 1942 році.

Із доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС Про поразку радянських військ під Харковом (1942 р.)

Коли в 1942 році в районі Харкова для наших військ склалися винятково важкі обставини, нами було прийнято правильне рішення про припинення операції з оточення Харкова, оскільки в реальній обстановці того часу подальше виконання операції такого типу загрожувало для наших військ фатальними наслідками.

Ми доповіли про це Сталіну, заявивши, що обстановка вимагає змінити план дій, щоб не дати ворогові знищити великі угруповання наших військ.

Всупереч здоровому глуздові, Сталін відхилив нашу пропозицію і наказав продовжувати виконувати операцію з оточення Харкова,

хоча до цього часу над нашими численними воєнними угрупованнями уже нависла цілком реальна загроза оточення і знищення.

Я телефоную Василевському і вмовляю його:

— Візьміть, – кажу, – карту, Александре Михайловичу (т. Василевський тут присутній), покажіть товаришу Сталіну, яка склалася обстановка. А треба сказати, що Сталін операції планував на глобусі. (Пожвавлення в залі.) Так, товариші, візьме глобус і показує на ньому лінію фронту. Так ось я й кажу т. Василевському, покажіть на карті обстановку, бо не можна при цих умовах продовжувати намічену раніше операцію. Для користі справи треба змінити старе рішення...

Сталін сказав:

— Залишити все по-старому!

Що ж з цього вийшло? А вийшло найгірше з того, що ми передбачали. Німцям вдалося оточити наші військові угруповання, в результаті чого ми втратили сотні тисяч наших військ. Ось вам воєнний «геній» Сталіна, ось чого він нам коштував.

З інструкції Еріха Коха
Про німецьку політику в Україні
(20 лютого 1943 р.)

Для перемоги фронт потребує солдатів і зброї, а батьківщина – робітників. З цієї потреби випливають ваші обов'язки...

Мені відомо, що сповільнилась відправка на працю до Німеччини робітників, приналежних до деяких категорій населення, і що минулого літа легше було заповнити десять поїздів, ніж сьогодні один...

Основним правилом поведінки з українцями я поставив вимогу: суворість і справедливість. Не думайте, що теперішні умови дозволять вам бути, так би мовити, менш суворими, ніж раніше. Навпаки. Той, хто чекає від слов'ян вдячності за м'яке поводження, набув свого політичного досвіду не у НСДАП чи на Сході, а в якомусь клубі інтелектуалів. Слов'янин зрозуміє м'яке поводження як ознаку слабкості...

Під суворістю я розумію те, що ви повинні всіма засобами виконувати всі вимоги німецького керівництва до останніх наслідків, та що ви зломите всякий саботаж і всякий опір. Я точно визначив судові повноваження ґебітскомісарів і новим розпорядженням їх значно розширив...

З виступу Еріха Коха
Про поводження з населенням в Україні
(1 квітня 1943 р.)

1. Ми панівний народ і повинні керувати суворо, але справедливо...

2. Я зможу витиснути з цієї країни все до останньої краплі. Я прибув сюди не для того, щоб роздавати благословення, а щоб допомогти фюреру. Населення мусить працювати, працювати і ще раз працювати... Але деякі починають хвилюватися, що населення, може, не отримує достатньої їжі. Населення не повинно цього вимагати. Треба думати про те, без чого мусили обходитися наші герої Сталінграда... Ми не прийшли сюди, щоб роздавати манну небесну, а щоб створити передумови для перемоги.

3. Ми панівний народ, це означає, що расово найпростіший, німецький робітник біологічно в тисячу разів цінніший порівняно з тутешнім населенням....

З листа Еріха Коха до А. Розенберґа
Про опір у райхскомісаріаті Україна
(25 червня 1943 р.)

Північну частину генеральних округ Луцька і Житомира в основному контролюють бандити. На Волині ми змушені були в ці останні дні покинути територію між лініями залізниць Брест – Пінськ – Лунінець, Лунінець – Сарни, Сарни – Ковель і Ковель – Брест, за винятком районного центру Камінь-Каширський. Йдеться про територію у 17 400 кв. км. Територія, що далі на північ, практично також не в наших руках...

У генеральній окрузі Житомир і в поліській частині генеральної округи Луцьк йдеться лише про радянські банди. У південній частині Волині переважають українські національні банди з центрами в Костополі – Сарнах і Горохові – Крем'янці...

Також українські національні банди мають своє суворе й уміле керівництво і подиву гідне озброєння; треба припускати, що ці банди почали методично збирати зброю і боєприпаси зразу після першого приходу німецьких військ, і що, крім того, їм допомогли запастися зброєю радянські війська через добре законспірованих посередників (це припущення помилкове. – *Упор.*)...

Об'єкти, на які нападають банди – це важливі для доступу в країну і постачання фронту залізниці, шляхи і мости, державні господарства, молочарні, склади хліба і сіна, а також доступні їм промислові підприємства. Звичайно, напади банд спрямовуються також проти кожного німця,

який з'являється у зоні, що ними контролюється. Втрати у генеральній окрузі Луцьк, наприклад, з 9 по 15 червня 1943 р., тобто за один тиждень і в одній окрузі: 25 чоловік, 3 цивільних члени адміністрації, один член організації Тодт...

Із доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС Про виселення народів СРСР (1943–1944 рр.)

Мова йде про масове виселення зі своїх рідних місць цілих народів... Причому такого типу виселення ніяк не диктувалося воєнними потребами.

Так, уже в кінці 1943 року, коли на фронтах Великої Вітчизняної війни визначився стійкий перелом у ході війни на користь Радянського Союзу, ухвалено було і здійснено рішення про виселення зі своєї території всіх карачаївців. У цей же період, у кінці грудня 1943 року, така ж доля спіткала все населення Калмицької автономної республіки. У березні 1944 року виселені були зі своїх рідних місць всі чеченці та інгуші, а Чечено-Інгуська автономна республіка ліквідована. У квітні 1944 року з території Кабардино-Балкарської автономної республіки виселені були у віддалені місця всі балкарці, а сама республіка перейменована в Кабардинську автономну республіку. Українці уникли цієї долі тому, що їх надто багато і нікуди було вислати. А то він би і їх виселив.

З книги Абдурахмана Авторханова «Імперія Кремля» Про наслідки війни для українців (1945 р.)

За офіційними радянськими даними, українські втрати відносно перевершують навіть втрати Росії. Ось дані: за час радянсько-німецької війни було знищено матеріальних цінностей на всій окупованій території СРСР на суму 679 мільярдів рублів, з них на частку України припадало 285 мільярдів. Однак жахливі були людські втрати: на війні Україна втратила 15 % свого населення (є дані і про 20 %. – *Упор.*). З них 4,7 мільйона осіб не повернулися з війни, а 1,5 мільйона осіб цивільного населення України були знищені нацистами (є дані про 4 млн. осіб. – *Упор.*). Але ніхто ще не порахував, скільки ж мільйонів бандерівців Сталін загнав у табори, тому що весь український народ у його очах складався суцільно з самих бандерівців. Тому йому прийшла в голову навіть божевільна ідея, а чи не вислати весь український народ, за прикладом кавказьких народів, калмиків і кримських татар. Ми пам'ятаємо знамените місце з доповіді Хрущова про «культ особи» на XX з'їзді партії (1956 рік).

З виступу Микити Хрущова перед керівництвом західноукраїнських областей Про ставлення влади до греко-католицької (уніатської) церкви (16 липня 1945 р.)

Удар, який ми завдали Сліпому, виявився дуже вдалим. Необхідно підтримати ініціативну групу по переходу до православ'я, підтримати священиків, які переходять від уніатства до православної віри...

Якась кількість уніатів необхідна для того, щоб мати свою агентуру... Нам вигідно, щоб уніати перейшли в православну віру. Це політика, щоб відірвати від Рима і прилучити до православної церкви...

Зі «Спогадів» Микити Хрущова Про голод 1946-1947 рр.

...Пішов голод. Стали надходити сигнали, що люди вмирають. Подекуди почалося людоїдство. Мені доповіли, наприклад, що знайшли голову і ступні людських ніг під мостом біля Василькова (містечко під Києвом). Тобто труп пішов в їжу. Потім такі випадки почастішали.

Кириченко (він був тоді першим секретарем Одеського обкому партії) розповідав, що, коли він приїхав у якийсь колгосп перевіряти, як проводять люди зиму, йому сказали, щоб він зайшов до якоїсь колгоспниці. Він зайшов. «Жахливу я застав картину. Бачив, як ця жінка на столі розрізувала труп своєї дитини, не то хлопчика, не то дівчинки, і примовляла: «Ось уже Марійку з'їли, а тепер Іванка засолимо. Цього вистачить на деякий час». Ця жінка збожеволіла від голоду і зарізала своїх дітей. Можете це уявити?»

Я доповідав про все Сталіну, але у відповідь викликав лише гнів: «М'якотілість! Вас обдурюють, навмисне доповідають про таке, щоб розжалобити і заставити витратити резерви».

...Він вважав, ніби я піддаюся місцевому українському впливу, що на мене чинять такий тиск, і я став трохи чи не націоналістом, який не заслуговує довір'я.

З доповіді Микити Хрущова «За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу» (27 серпня 1957 р.) Про репресії Л. Кагановича щодо М. Рильського (1947 р.)

Мені з великими труднощами вдалося оберегти від розгромної критики такого заслуженого письменника, яким є Максим Рильський, за його вірш «Мати», повний глибоких патріотичних почуттів. Головним приводом для необґрунтованих звинувачень проти Рильського

і нападок на нього послужив той факт, що в цьому вірші, який оспівував Радянську Україну, не було згадано ім'я Сталіна. І товариш Каганович, який підлабузнювався і все робив для роздування культу особи Сталіна, став зображати Максима Рильського як українського буржуазного націоналіста. Він грав на слабких струнах Сталіна, не думаючи про ті важкі наслідки для української, та й не тільки для української, літератури, до яких могли б призвести необґрунтовані звинувачення на адресу шановного українського письменника-патріота Максима Рильського. Треба сказати, що це могло б призвести до важких наслідків і не тільки для літератури.

Зі спогадів Павла Судоплатова «Різні дні таємної війни і дипломатії. 1941 рік» Про боротьбу з УПА (поч. 50-х рр.)

Як відомо, опір націоналістів у Прибалтиці і Західній Україні після Великої Вітчизняної війни припинився тільки тоді, коли були ліквідовані і розгромлені їх штаби (П. Судоплатов керував операцією зі знищення командувача УПА Р. Шухевича у 1950 р. – *Упор.*). Зробити це ми змогли з допомогою агентурного проникнення в їх керівні органи, завдяки розпалюванню внутрішніх суперечностей... Без цього не могло йти і мови про стабілізацію обстановки і мирного життя в Західній Україні і Прибалтиці.

З доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС Про культ особи та його наслідки (25 лютого 1956 р.)

Сваволя Сталіна стосовно партії, її Центрального Комітету особливо проявилася після XVII з'їзду партії, який відбувся в 1934 році.

...Установлено, що з 139 членів і кандидатів у члени Центрального Комітету партії, вибраних на XVII з'їзді партії, було арештовано і розстріляно (головним чином у 1937-1938 рр.) 98 осіб, тобто 70 %.

...Це відбулося в результаті зловживання владою зі сторони Сталіна, який почав застосовувати масовий терор проти кадрів партії.

...Склалася порочна практика, коли в НКВС складалися списки людей, справи яких підлягали розгляду на Воєнній Колегії, і їм завчасу визначалася міра покарання. Ці списки направлялися Єжовим особисто Сталіну для санкціонування пропонованих мір покарання. У 1937-1938 роках Сталіну було направлено 383 таких списки на тисячі партійних, комсомольських, військових і господарських працівників, і була отримана санкція.

...Сталін був людиною дуже підозріливою... Хвороблива підозріливість привела його до суцільної недовіри, в тому числі щодо видатних діячів партії, яких він знав багато років...

Маючи необмежену владу, він допускав жорстоку сваволю, придушував людину морально і фізично.

...Культ особи набув таких жахливих розмірів головним чином тому, що сам Сталін заохочував і підтримував возвеличення його персони... Одним з найбільш характерних проявів самозвеличування і відсутності елементарної скромності Сталіна є видання його «короткої біографії», яка вийшла в світ у 1948 р.

Ця книга являє собою вираз нестримної хвали, зразок обожнення людини, перетворення його в непогрішного мудреця... Нема необхідності цитувати хвалебні характеристики, нагромаджені у цій книзі одна на іншу. Слід тільки підкреслити, що всі вони відредаговані особисто Сталіним.

З книги Абдурахмана Авторханова «Імперія Кремля»

Про проблеми сільського господарства (1963 р.)

Другий штучний голод в Україні Сталін організував, за свідченням Хрущова, після війни. Коли Хрущову почали докоряти, чому ми закупляємо хліб на Заході, тоді як при Сталіні ми вивозили його в інші країни, незворушний Хрущов відповів на червневому пленумі ЦК (1963): «При Сталіні і Молотові ми вивозили хліб за кордон, а радянські люди пухли і помирали з голоду». Вивозили за кордон, звичайно, український хліб, і помирали з голоду теж українці. Це було покарання мстивого Сталіна за те, що українці, як він вважав, у час війни не виявили достатнього ентузіазму на захист його тиранічного режиму.

Про національну політику КПРС (середина 1960-х – кінець 70-х рр.)

Що у кремлівських великодержавників на умі, те у їхніх низових функціонерів на язиці, коли вони проводять політику «інтернаціоналізації» на практиці. Численні приклади навмисного і грубого зневажання національного почуття навіть у такого великого і давнього народу, як український. Ось тільки пара прикладів з цілком марксистсько-ленінської книги Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» На одному з українських підприємств відбувся літературний вечір українською мовою. Російський голова фабзавкому перервав читання

віршів криком: «Перекладайте ваш виступ на людську мову, ми не розуміємо мови Бандери». Інший приклад (він не з цієї книги. – *Упор.*). У справі відомого українського письменника і дисидента Василя Стуса, який загинув у таборі, лежало показання свідка: «Василь Стус – явний націоналіст, бо вперто розмовляє тільки українською мовою».

Про національне питання в часи перебудови (друга половина 80-х рр.)

У першу чергу криза торкнулася найбільшої, після Росії, слов'янської республіки – України, яка в умовах «гласності» виступає в авангарді боротьби за повернення рідній мові узурпованого у неї партапаратом права бути державною мовою...

Незадоволення національною політикою Москви вийшло на поверхню в першу чергу в виступах досить заслужених українських письменників, діячів культури і науки, серед яких багато і членів партії. У певному сенсі Москва була захоплена зненацька патріотичними виступами української і білоруської інтелігенції. Цілком ймовірно, не було в Москві й одностайності стосовно того, як відповісти українцям і білорусам, тим більше, що у їхніх вимогах, по суті, мова йде про радикальний перегляд всієї національної політики Сталіна, Хрущова і Брежнєва... Кремль вирішив йти на компроміс спочатку з українцями. Звідси постанова ЦК партії України від 14-го серпня 1987 року «Про заходи реалізації в республіці рішень XXVII з'їзду партії та червневого пленуму ЦК КПРС 1987 р. у галузі національних відносин і посилення інтернаціонального і патріотичного виховання трудящих»...

Постанова українського ЦК, прийнята, звичайно, за дорученням московського ЦК, – явище неординарне. Його декларативна мета увічнити роль російської мови як державної мови України, запропонувавши за це умовне і обмежене розширення сфери дії української мови у побуті, літературі, мистецтві, в школі, частково навіть у партійних і державних установах. У постанові сказано, що все це робиться, виходячи з принципу нової доктрини – «національно-російської двомовності». Це значить, що у кожній республіці, як уже вказувалося, вживаються дві мови: для державних справ – російська, а для побутового спілкування – національна мова.

Серія *"Словники та довідники"*

Довідкове видання

ПАНЧУК Ігор Іванович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ОЧИМА ІНОЗЕМЦІВ

Довідник-хрестоматія

Керівник проекту *Б. Фенюк*
Головний редактор *І. Дворницька*
Редактор *К. Гілінська*
Літературний редактор *А. Семенова*
Технічний редактор *А. Трут*
Обкладинка *О. Курила*

Підписано до друку 12. 01. 2009. Формат 60х84 /16. Папір офсетний. Гарнітура "Шкільна".
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 17,67. Обл.-вид. арк. 21,2. Наклад 500.
Видавництво "Мандрівець", свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1847 від 17. 06. 2004 р.
46001, м. Тернопіль, вул. С. Качали, 3. Тел. (0352) 43-39-62, тел./факс (0352) 52-43-38.
Друк з готових діапозитивів: ТОВ "Терно-граф", м. Тернопіль, вул. Текстильна, 18.

Довідники та Словники

Історія України очима іноземців

Видавництво "Мандрівець" у серії
"ДОВІДНИКИ ТА СЛОВНИКИ"
пропонує:

- **Тетяна Чередник**
  ПРОФЕСІЯ – ВЧИТЕЛЬ ЛІТЕРАТУРИ
- **Любов Лохвицька**
  ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК-МІНІМУМ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
- **Ігор Панчук**
  ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ОЧИМА ІНОЗЕМЦІВ
- **Зоряна Удич**
  ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ У СХЕМАХ І ТАБЛИЦЯХ
- **Світлана Лупінович**
  ДОВІДНИК УЧИТЕЛЯ-ЛОГОПЕДА

МАНДРІВЕЦЬ
www.mandrivets.com

ISBN 978-966-634-404-8

ЗАМОВЛЯЙТЕ КНИГИ ПОШТОЮ:
46008, м. Тернопіль
А/С 534
«Книга поштою»
тел. (0352) 51-16-07